

ΝΟΜΙΜΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ
ΣΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ 12ΟΥ ΑΙΩΝΑ: Ο ΟΡΚΟΣ ΠΙΣΤΗΣ ΤΟΥ 1171

ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΣ ΝΤΑΒΩΝΗΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2024

Πίνακας περιεχομένων

Πρόλογος	1
Εισαγωγή: ο Συνοδικός Τόμος του 1171 ως μοναδικός νόμος κληρονομικής διαδοχής στη βυζαντινή ιστορία.....	4
Κεφάλαιο 1 ^ο : η πίστη στον νόμιμο αυτοκράτορα ως πολιτικό επιχείρημα: από την περίοδο αντιβασιλείας του Αλέξιου Β΄ έως και την συμβασιλεία του Ανδρόνικου Α΄	23
Κεφάλαιο 2 ^ο : η δολοφονία του Αλέξιου Β΄ Κομνηνού και η απώλεια της νομιμότητας του Ανδρόνικου Α΄ Κομνηνού στην αυτοκρατορική εξουσία	53
Κεφάλαιο 3 ^ο : η εμφάνιση των Ψευδο-Αγγέλων Β΄ και το έρεισμα του Γουλιέλμου Β΄ για την νορμανδική εκστρατεία εναντίον της Κωνσταντινούπολης.....	78
Συμπεράσματα.....	94
Πίνακας Βραχυγραφιών.....	97
Βιβλιογραφία.....	99

‘...ἔστι γὰρ βασιλέως μὲν τρόπος ὁ νόμος, τυράννου δὲ νόμος ὁ τρόπος.’

Ιωάννης Λυδός, Περὶ ἀρχῶν τῆς Ρωμαίων πολιτείας

Πρόλογος

Οι τελευταίες δεκαετίες του βυζαντινού 12^{ου} αιώνα αποτέλεσαν ήδη από τις αρχές του 20^{ου} ένα σημείο ανεξάντλητου ακαδημαϊκού ή, ακόμη, λογοτεχνικού ενδιαφέροντος¹, καθώς και ένα λαμπρό πεδίο διατύπωσης ερευνητικών ερωτημάτων. Πλήθος μελετών φιλοδοξούσε και φιλοδοξεί να συμπληρώσει την μάλλον ελλιπή εικόνα που διαθέτουμε για ζητήματα πολιτικής και ιδεολογικής φύσης στην πολυσυζητημένη αυτή περίοδο της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Παρά το άπλετο μελάνι που έχει χυθεί σχετικά με αυτή, ορισμένες πτυχές της παραμένουν είτε δυσερμήνευτες είτε μερικώς άγνωστες μεταξύ των ιστορικών. Η εν λόγω προβληματική δεν οφείλεται, όμως, σε έλλειψη κειμενικών αναφορών ή και αρχαιολογικών τεκμηρίων. Οφείλεται κυρίως στην άλλοτε εσκεμμένη και άλλοτε ακούσια σύγχυση που επικρατεί μεταξύ των σωζόμενων πηγών του τέλους της μεσοβυζαντινής περιόδου. Ο λόγος που γίνεται εδώ αφορά το χρονικό διάστημα που ξεκινά με τον θάνατο του Μανουήλ το 1180 και λήγει με την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204. Η πολιτική κρίση στην οποία επήλθε το Βυζάντιο, η αμφισβήτηση της εδαφικής επικράτειας της αυτοκρατορίας αλλά και της νομιμότητας του αυτοκρατορικού θεσμού, η δολοφονία του Βυζαντινού αυτοκράτορα Αλέξιου Β΄ και η ανάληψη του αυτοκρατορικού αξιώματος από τον Ανδρόνικο Α΄ Κομνηνό συνιστούν το σημείο αναφοράς και της παρούσας εργασίας.

Στόχος, ειδικότερα, αποτελεί η εξέταση της νομιμότητας που απολάμβανε η αυτοκρατορική εξουσία του Ανδρόνικου Α΄ Κομνηνού, καθώς και η μετέπειτα αμφισβήτηση αυτής, μέσω μιας συγκεκριμένης περίπτωσης μελέτης: του Συνοδικού Τόμου του έτους 1171. Ένας όρκος πίστης στον Αλέξιο Β΄, ο οποίος συμπεριλήφθηκε σε αυτό το κανονικού δικαίου κείμενο, σχετίζεται άμεσα με την νομιμοποίηση του Ανδρόνικου στην εξουσία αλλά και με τις διεκδικήσεις τρίτων στον αυτοκρατορικό θρόνο της Κωνσταντινούπολης. Με σημείο αναφοράς τον όρκο αυτό, η δομή της εργασίας ακολουθεί τρεις νοηματικούς άξονες: α) την ανάρρηση του Ανδρόνικου Α΄ με πολιτικό επιχείρημα την πίστη που αυτός όφειλε στον διάδοχο του αυτοκρατορικού θρόνου, β) την απώλεια της νομιμότητας του εξαιτίας της δολοφονίας του νόμιμου αυτοκράτορα Αλέξιου Β΄ και γ) την εκμετάλλευση του όρκου πίστης για την

¹ Ενδεικτικό παράδειγμα της γοητείας που η αμφιλεγόμενη προσωπικότητα του Ανδρόνικου Α΄ Κομνηνού άσκησε στην σύγχρονη λογοτεχνία συνιστά το ιστορικό μυθιστόρημα *Ανδρόνικος Α΄ Κομνηνός* του πρίγκιπα Ελλάδος και Δανίας, Μιχαήλ (*Michel de Grèce*).

νομιμοποίηση μιας σειράς διεκδικητών της αυτοκρατορικής εξουσίας. Η εισαγωγή αφιερώνεται αμιγώς στον Συνοδικό Τόμο του 1171 ως ενδεχομένως ο μόνος νόμος κληρονομικής διαδοχής στο βυζαντινή ιστορία. Τέλος, λαμβάνοντας υπόψη τον Τόμο ως συνδετικό κρίκο των επιμέρους ερωτημάτων, θα αξιολογήσουμε συμπερασματικά την συμβολή του όρκου πίστης στην νομιμότητα της αυτοκρατορικής εξουσίας στα χέρια των δυο τελευταίων Κομνηνών. Προκειμένου να διασταυρώσουμε τις συχνά συγκεχυμένες, όπως ήδη αναφέραμε, ή σκόπιμα παραλλαγμένες πληροφορίες και μαρτυρίες των σύγχρονων με την εποχή πηγών, θα προχωρήσουμε σε μια συγκριτική μελέτη των διαθέσιμων βυζαντινών, λατινικών και συριακών πηγών, καθώς και μιας ιδιαίτερα πολύτιμης αραβικής μαρτυρίας.

Η έμπνευση για την ιδέα της έρευνας και συγγραφής αυτής της θεματικής προήλθε κυρίως από την ανάγνωση ενός κύκλου διαλέξεων που έλαβαν χώρα στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών το 2003 με τίτλο *‘Αμφισβήτηση της εξουσίας’*. Οι εύστοχες παρατηρήσεις των ομιλιών του Χρυσού και του Πιτσάκη, συγκεκριμένα, αποτέλεσαν για μένα πρόσφορη τροφή για σκέψη και προβληματισμό, οδηγώντας με στο υποφαινόμενο αποτέλεσμα.

Η εκπόνηση αυτής της εργασίας δεν θα ήταν εφικτή χωρίς την καθοδήγηση και συνεχή στήριξη του καθηγητή μου, Χρήστο Σταυράκο, καθώς υπήρξε ένας πολύτιμος οδηγός και σύμμαχος από την αφετηρία της ακαδημαϊκής μου πορείας έως και σήμερα. Οφείλω να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τα δυο ακόμη μέλη της τριμελούς εξεταστικής επιτροπής μου, τον Michael Grünbart και τον Κωνσταντίνο Τακιρτάκογλου. Έκαστος μου προσέφερε με τον τρόπο του έμπρακτη βοήθεια και πίστη στις όποιες δυνατότητες μου, ώστε να υλοποιήσω τα σχέδια και τις ιδέες μου για έρευνα και συγγραφή των ιστορικών ζητημάτων που κατά καιρούς με απασχόλησαν. Ελπίζω η μελλοντική ανταπόδοση εκ μέρους μου να είναι ισάξια.

Ιδιαίτερη ευγνωμοσύνη χρωστώ στον Sebastian Kolditz, του οποίου η χαρακτηριστική ευγένεια και διάθεση για διάλογο με υποδέχτηκε στο Institut für Byzantinistik und Neogräzistik του Πανεπιστημίου του Münster της Γερμανίας. Η τετράμηνης διάρκειας μετάβαση μου εκεί στο πλαίσιο του προγράμματος Erasmus+ μου έδωσε τη μοναδική ευκαιρία να ολοκληρώσω τόσο την έρευνα όσο και σημαντικό μέρος της συγγραφής του πονήματος αυτού με ένα πλούσιο βιβλιογραφικό υλικό στην διάθεση μου. Ακόμη, η διαζώσης παρουσίαση του θέματος της διπλωματικής μου στο *Colloquium* που έλαβε χώρα στο εν λόγω ινστιτούτο κατά τη διάρκεια της παραμονής μου στο Münster υπήρξε για εμένα καθοριστικής σημασίας για τη μετέπειτα πορεία

του συλλογισμού μου. Η γόνιμη συζήτηση που προέκυψε ως απόρροια της ομιλίας μου ήταν για μένα ευεργετική και χρήσιμη ως προς τα ερωτήματα που με προβλημάτισαν κατά την διάρκεια της συγγραφής. Για τον λόγο αυτό, ευχαριστώ ξεχωριστά τόσο τον Kolditz και την Annegret Weil-Humbolt όσο και τον Στέφανο Δημητριάδη για τις εύστοχες επισημάνσεις τους. Στο ίδιο πνεύμα, είμαι ιδιαίτερα ευγνώμων στον Δημήτριο Μαρκάκη, καθώς η ουσιαστική και εμπειριστατωμένη μας στιχομυθία μου επέτρεψε να εμβαθύνω αλλά και να διευρύνω τα περιθώρια της ιστορικής μου αντίληψης για την περίοδο και τη θεματική με τις οποίες επέλεξα και θα επιλέγω να καταπιαστώ.

Οι βαθύτερες, όμως, ευχαριστίες μου προσανατολίζονται σε όσους με γνώρισαν ουσιαστικά και πίστεψαν ειλικρινά σε εμένα. Ίσως δεν σχετίζονται άμεσα και φαινομενικά με την πραγμάτωση της διπλωματικής μου εργασίας, αλλά τους διαβεβαιώ ότι η υλοποίηση αυτής δεν θα ήταν δυνατή χωρίς την ανεκτίμητη συνδρομή τους στα διάφορα στάδια της έως τώρα πορείας μου. Ας μου επιτραπεί να τους ευχαριστήσω προσωπικά.

Τέλος, ευχαριστώ τους γονείς μου για ό,τι σήμερα ορίζει την ψυχοσύνθεση και την νοοτροπία μου. Η κάθε άλλο παρά αυτονόητη συνεισφορά τους σε ψυχικό και έπειτα υλικό επίπεδο είναι πιθανότατα ο μόνος λόγος που τελικά δεν κυνηγούσα χίμαιρες, όταν επιχειρούσα να οραματιστώ αυτήν ακριβώς την στιγμή. Προσφέρω, λοιπόν, το απειροελάχιστο της εκτίμησης μου, αφιερώνοντας σε εκείνους την παρούσα εργασία μου.

Εισαγωγή

Ο Συνοδικός Τόμος του 1171 ως μοναδικός νόμος κληρονομικής διαδοχής στην βυζαντινή ιστορία

Προκειμένου να κατανοήσουμε τη ζωτική θέση που ο συγκεκριμένος όρκος πίστης διεκδικεί στην πολιτική των Βυζαντινών επί βασιλείας του Ανδρόνικου Α΄ και δυναστείας των Αγγέλων, ας προσεγγίσουμε εν συντομία τις ιδιαίτερες πτυχές της πολιτικής των Κομνηνών αυτοκρατόρων, όπως αυτές επικρατούν στα τελευταία έτη της βασιλείας του Μανουήλ Α΄. Η ουσιαστική φύση του πολιτικού συστήματος των Κομνηνών απασχόλησε πλήθος μελετητών με συγκλίνουσες και αντίθετες μεταξύ τους απόψεις. Με κάθε όμως σχετικότητα, το ζήτημα έχει πλέον μετατεθεί από τις ιστοριογραφικές τάσεις μιας πλήρους αποδόμησης της βυζαντινής ιστορίας των ετών 1180-1204, η οποία είθισται να ερμηνεύει μονομερώς την περίοδο που ακολουθεί τον θάνατο του Μανουήλ ως προοίμιο της άλωσης του 1204². Παλαιότερες και κυρίως νεότερες μελέτες οδηγούν σε μια διαφορετική κατεύθυνση, καταδεικνύοντας την ανάγκη επανεξέτασης μιας σύνθετης ως προς τις πολιτικές συνθήκες περιόδου που λήγει με το τέλος της βασιλείας των Αγγέλων.

Μολονότι ο Treadgold έχει υποδείξει ότι το Κομνηνείο σύστημα διακυβέρνησης διέθετε μια μη συνεκτική εξωτερική πολιτική και μια κατά κόρον διακοσμητική λειτουργία³, οι θέσεις των Magdalino και Angold δίνουν μια διαφορετική εκτίμηση. Κατευθύνουν σε ένα εκτεταμένο, ευέλικτο και ευπροσάρμοστο στις διάφορες μεταβολές σύστημα, το οποίο εξυπηρετεί συγκεκριμένους πολιτικούς στόχους. Η κυριαρχία της αυτοκρατορικής οικογένειας βασίζεται στην προβολή ισχύος, στον άμεσο πολιτικό έλεγχο και τον συγκεντρωτισμό, ενώ η έμφαση μειώνεται

² Η θέση αυτή δεν αναιρεί σε κάθε περίπτωση την σημασία και προσφορά των ιστοριογραφικών τάσεων των δυο προηγούμενων αιώνων. Αντιθέτως, οι νεότερες ιστοριογραφικές προσεγγίσεις έχουν επίγνωση του γεγονότος ότι χάρη σε εκείνες τις παλαιότερες μελέτες οι επανεκτιμήσεις τους είναι πλέον εφικτές. V. Stanković, *Stronger than it appears? Byzantium and its European hinterland after the death of Manuel I Komnenos, Byzantium, 1180-1204: The Sad Quarter of a Century?*, ed. by A. Simpson, Athens 2015, 35-48: 39-40. — P. Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge 2002, 18-20.

³ Warren T. Treadgold, *A history of the Byzantine state and society*, Stanford 1997, 612-666.

συγκριτικά στις συνεχείς διοικητικές μεταρρυθμίσεις⁴. Σκοπός αυτής της μεθόδου διακυβέρνησης είναι η σύναψη νέων συμμαχιών, η διατήρηση και ταυτόχρονη επέκταση των παλαιότερων, καθώς και η καθιέρωση αμοιβαίων αρχών κληρονομικής διαδοχής μεταξύ των μελών μιας χαλαρά μα ευρύτερα συνδεδεμένης πολιτικής οικογένειας (ελίτ) που σχηματίζεται⁵.

Όπως γίνεται αντιληπτό, η λειτουργία αυτού του συστήματος στηρίζεται στην διασύνδεση επιμέρους αριστοκρατικών οικογενειών είτε της βυζαντινής αυτοκρατορίας είτε ξένων ηγεμονικών οίκων με την αυτοκρατορική δυναστεία μέσω επιγαμιών και στην επακόλουθη δημιουργία εξ αίματος ή εξ αγχιστείας συγγενικών δεσμών. Εξαιτίας των συνεκτικών αυτών δεσμών παγιώνεται μια αυστηρή πολιτική σχέση μεταξύ των μελών κάθε συνδεδεμένης αυλικής ιεραρχίας, η οποία και εξασφαλίζει ομαλότερα την πίστη στην κορυφή αυτής. Η πίεση για δέσμευση στους θεσμούς πίστης, όπως τουλάχιστον αυτή ασκείται στους επιμέρους πολιτικούς παράγοντες της κάθε αυλής, χρωστά την συνοχή της ακριβώς σε αυτούς τους συγγενικούς δεσμούς. Ο Βυζαντινός αυτοκράτορας, αλλά και το στενό συγγενικό του περιβάλλον, το οποίο κατά την διάρκεια της βασιλείας των Κομνηνών μετείχε εξίσου στην αυτοκρατορική εξουσία, ενίσχυαν μέσω αυτού του μοντέλου διακυβέρνησης την γενεαλογία και κληρονομιά του αυτοκρατορικού θεσμού⁶. Αυτό το ‘Ουγγρικό μοντέλο’, επανομαζόμενο έτσι από τον Stanković λόγω του σχετικού παραδείγματος εφαρμογής του, κληροδοτήθηκε και υιοθετήθηκε ως μέθοδος διακυβέρνησης από τον

⁴ ‘*Manuel’s policy was as complex and as changeable as the international situation to which he reacted, but... through all these twists and turns of policy, it is possible to discern a basic consistency of aims and methods.*’ Magdalino, *The Empire of Manuel* 104-105. — M. Angold, *The road to 1204: the Byzantine background to the Fourth Crusade*, *JMH* 25.3 (1999) 257-278: 259.

‘*In the actions of the emperors of the Komnenian dynasty, one can see a clear understanding of the important role that manifestations of power and prestige played in building the elite position of the ruling family in Byzantine society.*’ P. Lachowicz, *The Title Hierarchy of the Last Komnenoi and the Angelos Dynasty—from Sebastohypertatos to Sebastokrator*, *Studia Ceranea* 11 (2021) 283-300: 284.

⁵ ‘*Once the paradigm for Byzantine influence changed from strict political domination to a more complex and inclusive system resting on the close personal relationship of the emperor to the ruler whose obedience was secured through marriage- and with mutually agreed upon and clearly defined principles of succession in the client polity-it became one of the main political methods employed by emperors in forging new alliances and strengthening existing ones.*’ Stanković, *Stronger than it appears?* 38. — Lachowicz, *The Title Hierarchy* 284.

⁶ ‘*The whole structure of Komnenian dignities, despite its decay and partial replacement by genealogical terminology, was still in use up to at least the beginning of 13th century. Close blood relations with emperor’s family and loyalty were still the most important qualities among the bearers of highest court titles.*’ Lachowicz, *The Title Hierarchy* 297.

Ανδρόνικο Α΄ αλλά και τους μετέπειτα Άγγελους αυτοκράτορες⁷. Κυρίως όμως αποτέλεσε την πολιτική βάση στην οποία ο Μανουήλ Α΄ απαίτησε και στήριξε τον όρκο πίστης προς τον γιο του και διάδοχο του αυτοκρατορικού θρόνου, Αλέξιο Β΄.

Μερικοί μελετητές δέχονται ότι η διαδοχή του ανήλικου Αλέξιου Β΄ αποτέλεσε την κεντρική αιτία κρίσης του βυζαντινού πολιτικού συστήματος μετά τον θάνατο του Μανουήλ το 1180. Συγκεκριμένα, ο Lilie εντοπίζει την υπονόμηση του Κομνηνείου πρότυπου διακυβέρνησης στην επιθυμία του Μανουήλ να κληρονομήσει το αυτοκρατορικό αξίωμα στον ανήλικο υιό του, μη αναλογιζόμενος ενδεχομένως τις απαιτήσεις που η καθιερωμένη μέθοδος διακυβέρνησης προϋπέθετε για να ισχύσει⁸. Η πολιτική σταθερότητα επί βασιλείας Αλέξιου Α΄, Ιωάννη Β΄ και Μανουήλ Α΄ στηριζόταν σε μια συναίνεση (*consensus*) μεταξύ των επιμέρους μετεχόντων στην αυτοκρατορική εξουσία, βασισμένη στην σύζευξη της συνοχής της αυτοκρατορικής οικογένειας με την ισχύ της περιφερειακή ζαριστοκρατίας⁹. Ως αντάλλαγμα στην παροχή άμεσου διοικητικού ελέγχου στην περιφέρεια της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, η αριστοκρατία όφειλε στην αυτοκρατορική οικογένεια πίστη και υποστήριξη, παρόμοιας μόνο δυναμικής με εκείνη της φεουδαλικής δομής που επικρατούσε στην Δύση. Ενώ όμως οι πρώτοι τρεις Κομνηνοί αυτοκράτορες αποτέλεσαν ταυτόχρονα και επικεφαλής του οίκου των Κομνηνών, ο ανήλικος διάδοχος του Μανουήλ δεν ήταν σε θέση ούτε να ηγηθεί της αυτοκρατορικής οικογένειας ούτε να συσπειρώσει υπό το πρόσωπο του τα συμφέροντα της αριστοκρατίας¹⁰. Σε αντίθεση με τον Hecht¹¹, που

⁷ M. Angold, *The Byzantine Empire, 1025-1204. A political History*, London - New York 1997², 176. — R. J. Lilie, *Handel und Politik zwischen dem byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua, 1081–1204*, Amsterdam 1984, 551-552. — Jean-Claude Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*, *Byz. Sorbon.* Vol. 9., Paris 1990, 427-480. — Stanković, *Stronger than it appears?* 42.

⁸ R.-J. Lilie, *Des Kaisers Macht und Ohnmacht. Zum Zerfall der Zentralgewalt in Byzanz vor dem vierten Kreuzzug*, *VARIA I [Poikila Byzantina 4]*, Beiträge von R.-J. Lilie und P. Speck, Bonn 1984, 9-120.

⁹ A. Simpson, *Perceptions and Interpretations of the Late Twelfth Century in Modern Historiography, Byzantium, 1180-1204: The Sad Quarter of a Century?*, ed. by A. Simpson, Athens 2015, 13-34: 22, 24. — Angold, *The road to 1204* 267-268.

¹⁰ ‘*The crisis of Byzantium after 1180 was in a very obvious way the familiar story of a monarchy thrown into disarray by a minority*’ Magdalino, *The Byzantine Empire. 1118-1204, The New Cambridge Medieval History IV: C. 1024-C. 1198, Part II*, ed. by D. Luscombe – J. Riley-Smith, Cambridge 2006, 611-643: 628. — P. Lachowicz, *The Family Strategy for Purple –Comparing the Methods of Andronikos I and Alexios I Komnenos of Constructing Imperial Power*, *Studia Ceranea* 9 (2019) 301-317: 302. — Simpson, *Perceptions and Interpretations* 24. — Lilie, *Handel und Politik* 543.

¹¹ W. Hecht, *Die byzantinische Außenpolitik zur Zeit der letzten Komnenenkaiser (1180-1185)*, (Diss. Würzburg) Neustadt-Aisch 1967, 10.

ισχυρίζεται ότι οι Βυζαντινοί δεν αντιλήφθηκαν νωρίς το πιθανό πρόβλημα που θα πρόκυπτε από την ενδεχόμενη διαδοχή του Αλέξιου Β΄, ο Harris υποστηρίζει ότι εκείνοι απασχολήθηκαν έγκαιρα με το ζήτημα της διαδοχής, αποδίδοντας του ιδιαίτερη βαρύτητα¹². Στο συμπέρασμα αυτό οδηγούν τα ιστοριογραφικά έργα του Νικήτα Χωνιάτη και του Ευστάθιου Θεσσαλονίκης, όπου είναι εμφανείς οι πολιτικές ανησυχίες που προκαλεί η διαδοχή της αυτοκρατορίας από τον ανήλικο νεανία¹³.

Ο θάνατος του Μανουήλ εκτόνωσε τις χρόνιες αδυναμίες του συστήματος και τις τριβές συμφερόντων μεταξύ του οίκου των Κομνηνών, ενώ επέτρεψε να εκφραστεί η δυσарέσκεια που είχε σταδιακά συσσωρευτεί. Επιμέρους μέλη του Οίκου των Κομνηνών, καθώς και επίδοξοι σφετεριστές βρήκαν πρόσφορο έδαφος ώστε να αμφισβητήσουν την ομαλή διαδοχή του Αλέξιου Β΄ και να προωθήσουν εαυτούς ως νόμιμους διεκδικητές του αυτοκρατορικού θρόνου ανάλογα με την εγγύτητα τους στον Μανουήλ και το αληθοφανές τους έρεισμα για το αυτοκρατορικό αξίωμα. Συχνά έχει επισημανθεί η αμφισβήτηση που εκδηλώνεται στην περιφέρεια της βυζαντινής αυτοκρατορίας ως προς την κεντρική εξουσία μετά το έτος 1180, καθώς και η ευθύνη που ο αυτοκράτορας φέρει για τις συνθήκες υπό τις οποίες παρέδωσε την αυτοκρατορία στον Αλέξιο Β΄¹⁴. Η πολιτική κρίση που επήλθε μετά τον θάνατο του Μανουήλ και η

¹² 'The Byzantines were probably much less concerned by either the defeat at Myriokephalon or the rise of Saladin than by Manuel having left only a minor to succeed him: his 11-year-old son, Alexios II. Minorities were always times of uncertainty and instability during the Middle Ages as different factions attempted to gain control of the young ruler or to supplant him.' J. Harris, *Byzantium and the Crusades*, London-New Delhi-New York-Sydney 2014², 126.

¹³ 'Μέλλον είναι φαίνεται, καθὰ θεῶ εὐηρέστητο, πεσόντι τῷ Κομνηνῷ βασιλεὶ Μανουήλ συγκαταπεσεῖν καὶ εἴ τι ἐν Ῥωμαίοις ὄρθιον καὶ ὡς οἶα ἡλίου ἐκείνου ἐπιλιπόντος ἀμαυρὰν γενέσθαι πᾶσαν τὴν καθ' ἡμᾶς. Οὐκοῦν ἀπῆλθεν ἐκεῖνος ἔνθα ἐχρῆν, διαδοχὴν ἀφείς γένους οὐχ οἶαν ἐχρῆν. Παῖδα γὰρ μικρόν τι παρηλλαχότα τὸν παναφήλικα, μὴ ὅτι γε βασιλείας μεγίστης κρατεῖν οὐκ ἔχοντα δι' ἑαυτοῦ...' *Eustathios of Thessaloniki. The Capture of Thessaloniki. A Translation with Introduction and Commentary*, trans. by John R. Melville Jones, Canberra 1988, 18. — *Nicetae Choniatae Historia*, [CFHB Volumen XI/1] edid. H.-G. Beck - A. Kambylis - R. Keydell, Berlin 1975, 223. — *The City of Byzantium. Annals of Niketas Choniates*, trans. by H. J. Magoulias, Detroit 1984, 127.

Σχετικά βλ. G. Merianos, «The Sons of Hagar» in Archbishop Eustathios' *The Capture of Thessaloniki: Some Evidence Concerning Late Twelfth Century Byzantine-Turkish Relations*, *Symmeikta vol. 17* (2005) 213–221: 219–220. — Magdalino, *The Empire* 464.

¹⁴ 'Is there a case for thinking that the disasters of the period 1180–1204 were waiting to happen, inherent in the structure of the empire of the Komnenoi.' Magdalino, *The Byzantine Empire* 628, 611. — Charles M. Brand, *Byzantium confronts the West: 1180–1204*, Cambridge 1968, 14–15. — Stephenson, *Byzantium's Balkan frontier: A political study of the Northern Balkans, 900–1204*, Cambridge 2000, 275–276. — Angold, *The Byzantine Empire* 180. — Angold, *The road to 1204* 262, 257, 276.

Σχετικά με τις πολιτικές συνθήκες της περιόδου ανάμεσα σε κεντρο και περιφέρεια έως το 1180 γενικότερα, βλ. R. Radivoj, *The Divided Empire: Byzantium on the Eve of 1204*, *The Balkans and the Byzantine World before and after the Captures of Constantinople, 1204 and 1453*, ed.

αμφισβήτηση της διάδοχης κατάστασης φανερώνει εν μέρει τις λανθάνουσες παθογένειες του Κομνήνειου πολιτικού συστήματος, αλλά δεν καλύπτει εξ' ολοκλήρου τις πτυχές αυτής της προβληματικής¹⁵. Αντί της ιδιαίτερης έμφασης που παραδοσιακά δίνεται στις φυγόκεντρες τάσεις της περιφέρειας του βυζαντινού κόσμου ως αποκλειστικός συντελεστής που υποσκάπτει την εξουσία της Κωνσταντινούπολης¹⁶, ο Knight εξηγεί τις χρόνιες αδυναμίες του βυζαντινού συστήματος που τότε κλιμακώνουν στηριζόμενος στα οικονομικά δεδομένα¹⁷.

Μια σημαντική μερίδα μελετητών, όπως μεταξύ άλλων οι Runciman, Lilie και Jurewicz¹⁸, ισχυρίζονται ότι ο Μανουήλ δεν προνόησε ώστε να εξασφαλίσει μια σταθερή πολιτική κατάσταση στον Αλέξιο Β΄, να πετύχει την ασφαλή διαδοχή του και να αποφύγει τις εμφύλιες συρράξεις που η επαύριο του θανάτου του θα επέφερε. Παρότι η θέση αυτή δείχνει εκ του αποτελέσματος προφανής, ακυρώνει κάπως βεβιασμένα τις ρυθμίσεις στις οποίες ο Μανουήλ προέβη προκειμένου να εξασφαλίσει την ομαλή διαδοχή του γιού του στον αυτοκρατορικό θρόνο. Σκοπός του παρόντος πονήματος είναι να εξετάσουμε μια συγκεκριμένη ενέργεια πολιτικής και νομικής

by V. Stanković, London 2016, 31-40. — A. Simpson, Byzantium's Retreating Balkan Frontiers during the Reign of the Angeloi (1185-1203): A Reconsideration, *The Balkans and the Byzantine World before and after the Captures of Constantinople, 1204 and 1453*, ed. by V. Stanković, London 2016, 3-22. — M. Dimnik, Kievan Rus, the Bulgars and the southern Slavs, c. 1020–c. 1200, *The New Cambridge Medieval History. Volume IV c. 1024–c. 1198, Part II*, ed. by D. Luscombe – J. Riley-Smith, Cambridge 2008, 254-276.

¹⁵ Σύμφωνα με την γνώμη του Angold, η περίπτωση διαδοχής ενός ανήλικου αυτοκράτορα στον θρόνο δοκιμάζει τις αντοχές κάθε συστήματος μοναρχικής διακυβέρνησης. Αν όμως το σύστημα ήταν υγιές, η τελική επιβίωση του δεν θα κλονιζόταν. Ενώ ο γενικευμένος αυτός συλλογισμός ισχύει εν μέρει για την κατανόηση των συνθηκών μεταξύ 1180-1204, δεν αρκεί για να ερμηνεύσει το βάθος της πολιτικής κρίσης που η βυζαντινή αυτοκρατορία διανύει την περίοδο αυτή. Angold, *The Byzantine Empire* 295.

¹⁶ '...potentially power within the Empire was now concentrated in the provinces to the detriment of the emperor and his central administration at Constantinople...' Lilie, *Das Kaisers Macht und Ohnmacht* 110. — Angold, *The road to 1204* 268.

¹⁷ 'The decentralisation that had so undermined the authority and capacity of the Byzantine state by the end of the twelfth century can appear the result of a 'perfect storm' of independent developments. This project has briefly examined some of these developments: the Komnenian promotion of 'aristocratic' government at the expense of the imperial bureaucracy; economic growth in the empire's provinces and an accompanying tendency towards local independent authority; an ever more complex and fluid geopolitical situation; and finally, the neglect of Byzantine naval capacity, and an over-dependence upon unreliable foreign naval power.' R. Knight, *The Political Economy of Byzantium: Transaction Costs and the Decentralisation of the Byzantine Empire in the Twelfth Century*, *Economic History Working Papers vol. 187* (2014) 1-23: 19.

¹⁸ O. Jurewicz, *Andronik I. Komnenos*, Poland 1962, 81. — S. Runciman, *A history of the crusades II. The Kingdom of Jerusalem and the Frankish East, 1100-1187*, Cambridge 1965, 427. — Lilie, *Handel und Politik* 544.

φύσεως στην οποία ο Μανουήλ στήριξε την νομιμότητα αλλά και την ομαλή διαδοχή του Αλέξιου Β΄: τον όρκο πίστης του 1171.

Πρόκειται ειδικότερα για τον όρκο πίστης που ο Μανουήλ συμπεριέλαβε στον ιδιαίτερο Συνοδικό Τόμο που ο Μιχαήλ Γ΄ της Αγκιάλου, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, εξέδωσε στις 24 Μαρτίου του έτους 1171¹⁹. Αναλογιζόμενοι τις πολιτικές συνθήκες που σχολιάσαμε παραπάνω, σε συνδυασμό επίσης με την μέθοδο διακυβέρνησης των Κομνηνών αυτοκρατόρων, είναι εφικτό να κατανοήσουμε το πλαίσιο εκείνο πολιτικής σκέψης στο οποίο ο Μανουήλ στήριξε την επιτυχία του μέτρου που θέσπισε. Πέραν από την προστασία της βασιλικής εξουσίας, ο όρκος πίστης είχε σκοπό να εξοπλίσει την νομιμότητα του Αλέξιου Β΄ απέναντι σε πιθανούς διεκδικητές του αυτοκρατορικού θρόνου και τα ενδεχόμενα ερείσματα τους. Ο σκοπός αυτός θα επιτυγχανόταν καταδικάζοντας τους ως σφετεριστές της νόμιμης εξουσίας του Αλέξιου Β΄ και επαναστάτες κατά μιας ορισμένης σειράς διαδοχής που ο Συνοδικός Τόμος προέβλεπε²⁰. Εντούτοις, ο όρκος πίστης που ο Μανουήλ απαίτησε για χάρη του κληρονόμου του μοιάζει να αποτελεί μια τομή σε ό,τι παρόμοιο ή παραπλήσιο έχει προηγηθεί κατά την διάρκεια της βυζαντινής περιόδου, τουλάχιστον ως προς την μέθοδο επικύρωσης και τις αξιώσεις του. Η μοναδικότητα του εν λόγω όρκου πίστης σε σχέση με προγενέστερες περιπτώσεις παρόμοιων όρκων στην ιστορία της βυζαντινής περιόδου έγκειται σε τρεις ιδιαιτερότητες του: α) στο γεγονός ότι συνιστά τον μόνο νόμο κληρονομικής διαδοχής στην βυζαντινή ιστορία, β) στον βαθμό εμπλοκής της Εκκλησίας στην νομιμότητα και την αποτελεσματικότητα της εφαρμογής

¹⁹ Ο όρκος πίστης που ο Μανουήλ Α΄ απαίτησε για τον γιο και διάδοχο του Αλέξιο Β΄ μέσω του Συνοδικού Τόμου του 1171 σώζεται, τουλάχιστον εν γνώσει μου, σε τρεις δημοσιεύσεις: α) I. Medvedev, *Ἡ συνοδικὴ ἀπόφασις τῆς 24 Μαρτίου 1171 ὡς νόμος γιὰ τὴ διαδοχὴ στὸ θρόνο τοῦ Βυζαντίου, Τὸ Βυζάντιο κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα: Κανονικὸ δίκαιο, κράτος καὶ κοινωνία*, ed. by N. Oikonomides, Athens 1991, 229-238: 234-236. — β) Α. Πάβλωφ, Συνοδικὸς τόμος τοῦ Κωνσταντινουπόλεως πατριάρχου Μιχαήλ τοῦ τοῦ Ἀγκιάλου (ἔτει 1171), *Βυζαντινὰ Χρονικὰ τ. 2* (1895) 388-393: 392 / Α. Pavlov, *Sinodal'nij akt Konstantinopol'skago patriarcha Michaila Anchiala 1171*, *Viz'Vrem* 2 (1895) 388-393 (ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ Cod. Mosq. 33, 1687: 2). — γ) Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας ἢ Συλλογὴ Ἀνέκδοτων καὶ σπανίων ἑλληνικῶν συγγραφεῶν περὶ τῶν κατὰ τὴν Ἑὼαν ὀρθόδοξων ἐκκλησιῶν καὶ μάλιστα τῆς τῶν Παλαισινῶν Vol. IV*, Ἐν Ἀγίᾳ Πετροπόλει 1987, 109-113 (Ἀνατύπωση Bruxelles 1963). Σχετικὰ με τὴν ἀνάλυση, τοὺς στόχους καὶ τὴν θέση τοῦ Συνοδικοῦ Τόμου ἀλλὰ καὶ τοῦ ὅρκου πίστης στὴν βυζαντινὴ ιστορία, βλ. N. Svoronos, *Le serment de fidélité à l'empereur byzantin et sa signification constitutionnelle*, *REB* 9.1 (1951) 106-142: 122.

²⁰ Κ. Πιτσάκης, *Ἀντίσταση κατὰ τῆς ἐξουσίας καὶ ἐπανάστασις στὸ Βυζάντιο: Ἡ θέση τοῦ δικαίου τῆς Εκκλησίας*, [ΕΙΕ] *Ἀμφισβήτηση τῆς ἐξουσίας*, επιμ. Ε. Γραμματικοπούλου, Ἀθῆνα 2003, 49-66: 61. — Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Εκλογή, ἀναγόρευσις καὶ στέψις τοῦ βυζαντινοῦ αυτοκράτορος* [Πραγματεῖαι τῆς Ακαδημίας Ἀθηνῶν τ. 22 / Ἀρ. 2], Ἀθῆνα 1956, 161. — Svoronos, *Le serment de fidélité* 114.

του, γ) ενώ ταυτόχρονα απευθύνεται προς τον γιο και ήδη συναυτοκράτορα του εν ζωή ακόμη Μανουήλ, ρυθμίζοντας λεπτομερώς την σειρά διαδοχής στον θρόνο. Ας προσεγγίσουμε, όμως, πιο διεξοδικά τα χαρακτηριστικά αυτά.

1) Στο σύνολο της βυζαντινής χιλιετίας η έννοια της κληρονομικής διαδοχής δεν κατοχυρώνεται ‘συνταγματικά’ στο βυζαντινό δίκαιο ούτε και γνωρίζει μέσω γραπτού νόμου την μορφή που ο θεσμός αυτός προσλαμβάνει στις πολιτειακές οντότητες της περιφέρειας του βυζαντινού κράτους. Ενώ όμως η κληρονομική αρχή δεν συναντάται στο νομοθετικό πλαίσιο, η ιδέα της δυναστικής διαδοχικότητας ξεκινά ήδη με τον Τιβέριο Β΄ (574-582), γνωρίζει την ιδιαίτερη έξαρση της με την Μακεδονική δυναστεία και εξελικτικά παγιώνεται επί της δυναστείας των Κομνηνών²¹. Το Βυζάντιο, ως συνέχεια και κληρονόμος του ρωμαϊκού πολιτειακού ιδεώδους, δεν δέχεται το εκ γενετής δικαίωμα διαδοχής στον θρόνο ως αποκλειστικό στοιχείο νομιμότητας και στηρίζει την διαδοχή του εν δυνάμει διαδόχου στην εκλογή του από τον εν ενεργεία αυτοκράτορα. Εκ πρώτης όψης μοιάζει οξύμωρο, όμως η εθιμοτυπική αυτή νοοτροπία δεν αντιβαίνει στις παραδοσιακές μεθόδους της αυτοκρατορικής νομιμοποίησης των Βυζαντινών²². Έχοντας στον νου την ρωμαϊκή εκλογή του αυτοκράτορα, η πρόσληψη και σύλληψη της οποίας παραμένει κατά κόρον αναλλοίωτη στην διάρκεια της βυζαντινής ιστορίας, η Σύγκλητος, το στράτευμα και ο λαός της Ρώμης συνιστούν επίσημα τους τρεις παράγοντες νομιμοποίησης της αυτοκρατορικής εξουσίας. Μέσω της λαϊκής επευφημίας, νομική έκφραση της οποίας είναι η δια βοής αναγόρευση του βυζαντινού αυτοκράτορα στον Ιππόδρομο, ο λαός παραχωρεί έμμεσα στον εκ Θεού εκλεκτό αυτοκράτορα το εκλογικό πολιτικό του δικαίωμα ώστε να ορίσει εκείνος τον διάδοχο του.

²¹ A. Pertusi, *Il Pensiero politico e sociale bizantino dalla fine del secolo VI al secolo XIII, Storia delle idee politiche, economiche e sociali*, diretta da L. Firpo, Torino 1983, ειδικότερα 672-737.

²² Ιωάννης Ε. Καραγιαννόπουλος, *Η Πολιτική Θεωρία των Βυζαντινών*, Θεσσαλονίκη 1988, 43. — Donald M. Nicol, *Byzantine Political Thought, The Cambridge History of Medieval Political Thought: c. 350–c. 1450*, ed. by J. D. Burns, Cambridge 1988, 51–79. — C. Pitsakis, *L’heritage du droit romain: idéologie, continuités, rupture, Dopo le due cadute di Costantinopoli: (1204, 1453); eredi ideologici di Bisanzio. Atti del convegno internazionale di studi*, M. Koumanoudi, C. A. Maltézou (ed.), Venezia (4-5 Dicembre) 2006, 17-39.

Σχετικά με τις ισχύουσες ρητορικές διαδοχής των Βυζαντινών μετά το 1204, βλέπε D. Angelov, *Imperial ideology and political thought in Byzantium, 1204-1330*, Cambridge 2007, ειδικότερα 116-133.

Σύμφωνα με τον Σβορώνο, η συγκεκριμένη πρακτική εκλογής αυτοκρατόρων πηγάζει στο βυζαντινό δίκαιο και κυρίως στην πεποίθηση ότι η απόλυτη θέληση του Βυζαντινού αυτοκράτορα επαρκεί για την νομιμοποίηση του διαδόχου του²³. Όμως, η εν λόγω γνώμη κρίνεται μάλλον υπερβολική και αμφίβολη. Ενώ περιγράφει τις πολιτικές συνθήκες της εποχής του, ο Νικήτας Χωνιάτης συμπεραίνει ότι *‘τὸ διὰ φόνων αἰὲ καὶ προχύσεως αἵματος τοὺς πλείους τῶν βασιλέων τῆς Ῥωμαϊκῆς ἐπιβαίνειν ἀρχῆς’*²⁴. Η συγκεκριμένη πολιτική νόρμα δεν αναιρεί απαραίτητα την νομιμότητα που διαθέτει ο εκάστοτε διεκδικητής του βυζαντινού θρόνου. Ο νικηφόρος επικεφαλής ενός στασιαστικού κινήματος με στόχο τον σφετερισμό της εξουσίας είχε υπολογίσιμες πιθανότητες να στεφθεῖ αυτοκράτορας στην Κωνσταντινούπολη με κάθε σχετική νομιμότητα, εφόσον όμως πληρούσε τις ανάλογες επιταγές και διέθετε ταυτόχρονα ένα νομιμοφανές έρεισμα²⁵.

Το πολιτικό σύστημα των Βυζαντινών προέβλεπε ποικίλες και εύκαμπτες δικλείδες ασφαλείας, προκειμένου να εξυπηρετεί ανάλογα με τις περιστάσεις την ανάρρηση ή καθαίρεση ενός αυτοκράτορα από τον βυζαντινό θρόνο. Στο *Περὶ Πολιτικῆς Επιστήμης* έργο του 6^{ου} αιώνα, ο Προκόπιος Γάζας εξηγεί ότι η *‘έννομος ἀνάρρησις’* στον βυζαντινό θρόνο προϋποθέτει ότι ο αυτοκράτορας δέχεται τον Θεό μέσω της λαϊκής επευφημίας, επισημαίνοντας χαρακτηριστικά ότι η εκλογή και η αναγόρευση δεν επαρκούν μόνες για την νομιμότητα της εξουσίας του²⁶. Γνωρίζουμε άλλωστε την βαρύτητα της συμβολής των τριών νομιμοποιητικών θεσμών στην εκλογή ενός αυτοκράτορα, καθώς και τον βαθμό δέσμευσης εκείνου στους νόμους του βυζαντινού κράτους.

Προς επίρρωση της νοοτροπίας στο θέμα της κληρονομικότητας του αυτοκρατορικού αξιώματος ας προσεγγίσουμε ορισμένα ιστορικά παραδείγματα των τελών του 12^{ου} που ενδεχομένως δείχνουν την σχετική στάση των Βυζαντινών απέναντι στο δυναστικό αίσθημα. Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, γράφοντας μετά την νορμανδική κατάληψη της πόλης και την πτώση του Ανδρόνικου Α΄ Κομνηνού, αποδίδει στο

²³ Svoronos, *Le serment de fidélité* 117, 124.

²⁴ *Nicetae Choniatae Historia* 246. — *O City of Byzantium* 139.

²⁵ “Byzantine political ideology was unwilling to recognize the hereditary character of the imperial office; an individual’s successful seizure of the imperial throne was perceived in itself as a token of divine approval.” S. Neocleous, *Andronikos I Komnenos. Tyrant of the twelfth-century Europe*, *MHJ* 22.1 (2019) 92-130: 94. — Ε. Χρυσός, *Το δικαίωμα της αντίστασης στο Βυζάντιο*, [ΕΙΕ] *Αμφισβήτηση της εξουσίας*, επιμ. Ε. Γραμματικοπούλου, Αθήνα 2003, 35-48.

²⁶ V. Valdenberg, *Le idee politiche di Procopio di Gaza e di Menandro Protettore*, *SBN* 4 (1935) 75.

σύνολο του οίκου των Αγγέλων βασιλικούς χαρακτηρισμούς²⁷. Ακολούθως, σε εγκωμιαστικό του λόγου προς τον Αλέξιο Γ΄ Άγγελο ο Νικήτας Χωνιάτης επαινεί την ευγενική καταγωγή και το βασιλικό αίμα των Αγγέλων αυτοκρατόρων, ισχυρισμός που δείχνει μια στενή σύνδεση του αυτοκρατορικού θεσμού με την βασιλική οικογένεια²⁸. Προς αυτήν την κατεύθυνση μας οδηγεί και η επιτηδευμένη αναφορά στην εξ αίματος συγγενική σχέση που συνδέει τον Μανουήλ Α΄ με τον Αλέξιο Γ΄, προκειμένου να τεκμηριώσει την άνοδο του τελευταίου στον αυτοκρατορικό θρόνο. Το αίμα, συνεπώς, δεν προόριζε για το στέμμα μόνο το πρόσωπο του αυτοκράτορα, καθώς και ο αυτοκρατορικός οίκος συμμετείχε εξίσου -ή ορθότερα αναλόγως- στην ιερότητα της βασιλικής εξουσίας²⁹.

Μνημονεύοντας, όμως, στην ιστοριογραφία του τις απαρχές του οίκου των Αγγέλων, ο Χωνιάτης αναφέρει ότι ο Κωνσταντίνος Άγγελος ‘...ὃς ἐκ μὲν Φιλαδελφείας ὄρμητο καὶ γένους ἦν οὐκ εὐπαρύφου πάνυ καὶ ευγενοῦς...’³⁰. Οι παραδοσιακά διαφορετικές στοχεύσεις μεταξύ ιστοριογραφίας και ρητορικής, αν και έκδηλες στα ιστοριογραφικά και ρητορικά κείμενα του Χωνιάτη, δεν εξηγούν αποκλειστικά αυτήν την αντιφατική εκτίμηση³¹. Όπως στην περίπτωση του Αλεξίου Γ΄, έτσι και στον εγκωμιαστικό λόγο απευθυνόμενο στον Θεόδωρο Α΄ Λάσκαρη, αυτοκράτορα της Νίκαιας, ο ιστοριογράφος δεν σχετίζει τις βασιλικές αρετές των δυο ανδρών νομοτελειακά με όρους δυναστικής συνέχειας. Ούτε, επίσης, αποκλειστικά με την απόκτηση του αυτοκρατορικού τίτλου. Απεναντίας, έκαστος εκ των δυο ηγεμόνων επαινείται από τον Χωνιάτη, επειδή η διαδοχή του στηρίζεται στις α) προσωπικές αρετές που διαθέτει, καθώς και β) σε ένα αρχέτυπο Βυζαντινού-Ρωμαίου αυτοκράτορα,

²⁷ ‘...Αγγέλων, γένους τούτου βασιτικοῦ, λαμπροῦ τε καὶ πολυδυνάμου...’ Eustathios of Thessaloniki 32.

²⁸ ‘Καὶ ἦν ἰδεῖν τὴν μὲν βασιλείαν ἐπὶ γόνυ κλιθεῖσαν... ὁ πρὸς πατρός σοι θεῖος καὶ ἐν βασιλεῦσι μακαριστότατος Μανουὴλ πρὸς τὴν ἀμείνω ζωὴν καὶ ἀρχὴν μετετάξατο... ὡς ἡμῖν μὲν ἐπεφάνης ἄσμενος μετὰ βασιλικοῦ στεφανώματος διὰ τὴν ἀρχικὴν ἀρετὴν... σὲ δ’ ἐκ βασιλείου τιμήνεντος αἵματος εἰς τὸν ἀρχικὸν θρόνον τὸ θεῖον ἐκάλεσε.’ Nicetae Choniatae *Orationes et Epistulae*, [CFHB Volumen III] edid. H.-G. Beck - A. Kambylis - R. Keydell, Berolini et Novi Eboraci 1972, 57.

²⁹ Medvedev, Ἡ συνοδικὴ ἀπόφαση 232, 237.

³⁰ Nicetae Choniatae *Historia* 95. — *O City of Byzantium* 55.

³¹ “What makes Choniates unique is that while he contributed to the propagation of the image in panegyric, he likewise deconstructed it in his narrative history of the reigns of the same emperors.” R. J. Macrides, From the Komnenoi to the Palaiologoi: imperial models in decline and exile, *New Constantines: The rhythm of imperial renewal in Byzantium, 4th-13th centuries, Papers from the Twenty-sixth Spring Symposium of Byzantine Studies, St Andrews, March 1992*, ed. by P. Magdalino (1992) 269-282: 275. — J. -L. Van Dieten, Eustathios von Thessalonike und Niketas Choniates über das Geschehen im Jahre nach dem Tod Manuels I. Komnenos, *JÖB* 49 (1999) 101-112.

δηλαδή ένα ηγεμονικό πρότυπο το οποίο κληροδοτείται διαδοχικά και δεσμεύει τους Βυζαντινούς αυτοκράτορες στην τήρηση του³². Συγκεκριμένα, ο Αλέξιος Γ΄ επαινείται διότι ‘δ’ ἄθλον ἀρετῆς καὶ καμάτων ἀντίδοσιν, ἀλλ’ οὐχὶ χάριν τὴν βασιλείαν παρέσχετο’³³, ενώ, αντίστοιχα, το εγκώμιο που ο Χωνιάτης πλέκει γύρω από τον Θεόδωρο Α΄ Λάσκαρη στηρίζεται στο ‘ὅτι μὴδ’ ἐκ γένους διαδοχὴν, ἀλλ’ ἄθλον ἀρετῆς καὶ καμάτων καὶ τραυμάτων ἀντίδοσιν τὸ ἄρχειν θεόθεν εἴληφας. Ἐκάλει μὲν γάρ σε πρὸς βασιλείαν καὶ τῶν ὄλων ὑπερεκάθιζε καὶ κῆδος βασίλειον καὶ τὸ τοῦ γένους εὐποτμον καὶ ἐπίσημον καὶ τὸ βραχὺ τι παρ’ Ἀγγέλους ἡλαττονῆσθαι τοὺς τὰ Ῥωμαίων σκῆπτρα χειρίζοντας’³⁴.

Πιο ενδεικτικό, όμως, παράδειγμα συνιστά η εκλογή του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού στον αυτοκρατορικό θρόνο κατά την οποία δεν τηρήθηκε η αρχή της πρεσβυγενείας, ενώ προβλεπόταν. Αφού αναγνωρίζει το δικαίωμα που του παρέχεται για να εκλέξει τον διάδοχο του, ο αυτοκράτορας Ιωάννης Β΄ παρουσιάζεται με την ανάγκη να δικαιολογήσει την απόρριψη ενός αρχαίου εθίμου κληρονομιάς του αυτοκρατορικού αξιώματος στον ηλικιακά μεγαλύτερο υιό του, Ισαάκιο Κομνηνό³⁵. Μέσω της προσφιλούς για τους Βυζαντινούς μεθόδου των βιβλικών παραδειγμάτων και βασιζόμενος στην σύγκριση μεταξύ των αρετών που οι δυο υιοί διαθέτουν, ο αυτοκράτορας επιχειρεί να πείσει την ομήγυρη ότι η επιλογή του νεότερου γιου του στην συγκεκριμένη περίπτωση είναι θεόπνευστη³⁶. Αν εξαιρέσουμε ορισμένες παραλλαγές λογοτεχνικής φύσης, η ρητορική που ο Ιωάννης επιστρατεύει στο Χωνιάτη

³² ‘... οὐδὲ μὴν ἀγνοῶν, ὡς οἶον τὸ ἀρχέτυπον, τοιοῦτον καὶ τὸ ἐξ αὐτοῦ ἰνδαλλόμενον καὶ ὡς φιλεῖ το ἀρχόμενον ἐξομοιοῦσθαι τὰ πλεῖστα τῷ ἄρχοντι, τὰ μὲν τῶν πρώων βασιλέων ἐπιτηδεύματα...’ *Nicetae Choniatae Orationes et Epistulae* 135.

³³ *Nicetae Choniatae Orationes et Epistulae* 57.

³⁴ *Nicetae Choniatae Orationes et Epistulae* 130.

³⁵ ‘ὁρῶν δὲ τὴν ἐπ’ ἐμοὶ τηρηθεῖσαν πρὸς πατρός τάξιν κάπὶ τοὺς ἐξ ὁσφύος μου προελθόντας διαβῆναι προθυμouμένους ὑμᾶς καὶ ὑφ’ ἐνός τῶν ἔτι τῷ βίῳ περιόντων μοι παίδων (Ἰσαάκιος οὗτοι καὶ Μανουήλ) ἄρχεσθαι γλιχομένους καὶ μὴδ’ αὐτὴν τὴν ἐπιλογὴν ἑαυτοῖς, τῇ δὲ ἐμῇ ψήφῳ ἀνατιθέντας, φημὶ δὴ ὡς ἡ μὲν φύσις τοῖς πρωτοτόκοις παισὶ τῇ τάξει ἐμμένουσα τὰ πρωτεῖα βραβεύειν εἴωθε, παρὰ δὲ θεῷ οὐχ οὕτως ἐν ταῖς τῶν προβλήσεων μεγίσταις ἀεί πως φιλεῖ γίνεσθαι...κατὰ ταῦτα τοιγαροῦν καὶ αὐτὸς οὐ τῇ δικαστρίᾳ φύσει τὰ πολλὰ χαριζόμενος, ἀλλὰ τοὺς θεσμοὺς αὐτῆς ὅσα καὶ γυναικὸς μικρογνώμονος διαβούλια ἐν τοῖς καιρίοις παρακρουόμενος πράγμασι, μιμεῖσθαι μᾶλλον προάγομαι τὸν προσωποληψίας πάσης ἀνώτερον.’ *Nicetae Choniatae Historia* 43-44. — *O City of Byzantium* 25.

³⁶ ‘Δέξασθε τοίνυν τὸν μείρακα καὶ ὡς θεόχριστον ἄνακτα καὶ ὡς δι’ ἐπιψηφίσεως ἐμῆς βασιλεύοντα. ὅτι δὲ καὶ θεὸς αὐτὸν εἰς βασιλέα προώρισε καὶ προέκρινε, τεκμήριον αἱ πολλαὶ προρρήσεις καὶ τὰ τῶν θεοφιλῶν ἀνδρῶν προθεσπίσματα, ἃ πάντα βασιλέα Ῥωμαίων τὸν Μανουήλ προκατήγγελλον... ἡ πάντως καὶ ταῦτα σύμβολα εἴπομεν ἂν ἐναργέστατα τοῦ τὸν θεὸν οὐχ ἕτερον βούλεσθαι, τὸν δὲ Μανουήλ τὰ σκῆπτρα τῶν Ῥωμαίων χειρίζεσθαι.’ *Nicetae Choniatae Historia* 45. — *O City of Byzantium* 26.

για να τεκμηριώσει αυτήν την δυναστική απόκλιση, είναι παραπλήσια με την αφήγηση του Ιωάννη Κίναμμου³⁷. Σύμφωνα με τα γραφόμενα τους, η μέθοδος εκλογής του Ιωάννη έρχεται σε αντίθεση με μια κατά τα άλλα «φυσική» διαδοχή του πρεσβύτερου γιου του, Ισαάκιου. Το γεγονός όμως ότι η θεϊκή προτίμηση κλίνει προς τις αρετές που διαθέτει ο εν δυνάμει αυτοκράτορας, συνεπάγεται το χρέος του Ιωάννη να εκλέξει τον Μανουήλ, όπως και το επακόλουθο χρέος του στρατεύματος να σεβαστεί την εκλογή του. Η εκλογή ενός καινοφανούς αυτοκράτορα, εκτός δηλαδή ενός αυστηρά δυναστικού πλαισίου, δεν σήμαινε αυτομάτως την έλλειψη νομιμότητας στην εξουσία του.

Αν και αντιφατική, λοιπόν, με τις νομικές διατάξεις του ρωμαϊκής κληρονομιάς, η δυναστική ιδέα είναι παρούσα στην νοοτροπία των Βυζαντινών, ειδικότερα στην περίοδο βασιλείας των Κομνηνών αυτοκρατόρων που εξετάζουμε εδώ. Δεν διεκδίκησε, όμως, τα πρωτεία της νομιμότητας ούτε και μονοπώλησε το σύστημα της διαδοχής των βυζαντινών αυτοκρατόρων καθ' όλη την διάρκεια της βυζαντινής ιστορίας. Ενδεικτικό παράδειγμα της σχετικής πολιτικής σύλληψης εντοπίζεται στην στιχομυθία μεταξύ ενός απεσταλμένου του χαγάνου των Χαζάρων και του Κωνσταντίνου-Κύριλλου Φιλοσόφου και Φωτιστή των Σλάβων³⁸. Πρώτος ο χαγάνος εξέφρασε την απορία του σχετικά με την συνήθεια των Βυζαντινών να μην ακολουθούν την δυναστική αρχή της κληρονομικότητας του αυτοκρατορικού αξιώματος. Τότε ο Κύριλλος απάντησε ότι η παράδοση αυτή προέκυψε με το σκεπτικό που συναντάται και στην Βίβλο: ο Θεός είχε προτιμήσει να στέψει βασιλέα τον Δαβίδ και την γενιά του αντί να επιτρέψει νομοτελειακά την διατήρηση του βασιλικού αξιώματος στον Σαούλ και την δυναστεία του.

Για τους παραπάνω λόγους, όμως, και ανεξαρτήτως της υπάρχουσας δυναστικής νοοτροπίας, επίκαιρης και επί της βασιλείας των Κομνηνών, η επίσημη

³⁷ '... that it has seemed proper to many other of our emperors to transfer the office of ruler to their sons like an ancestral inheritance, I myself know, since I received authority from my father the emperor... as is mankind's custom... Since one must assign the better part to the best person (for what else would one esteem more honorable than empire?), I would wish, fellow soldiers, that perfection of excellence points rather belonged to the elder. But the decision looks toward the youngest, and the empire's standard of excellence points rather to the latest-born... We would also be justified in considering him before the rest, as God's decision falls upon the youth.' *Deeds of John and Manuel Comnenus* by John Cinnamos, trans. by Charles M. Brand, New York 1976, 29-30.

³⁸ I. E. Αναστασίου, Βίος Κωνσταντίνου-Κυρίλλου. Βίος Μεθοδίου, *Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 12 (1967) 113-200: 129. — Medvedev, 'Η συνοδική απόφαση 229.

δημοσίευση ενός νόμου κληρονομικής διαδοχής στο Βυζάντιο θα επέφερε πλήρη αποστασιοποίηση από την ρωμαϊκή ιδέα της εκλογής του αυτοκράτορα μέσω των τριών παραγόντων νομιμοποίησης του. Δεν πρόκειται άλλωστε για κανόνα δικαίου, που φέρει την σφραγίδα της κρατικής εξουσίας και χαίρει νομικής υπόστασης, αλλά για απόφαση Συνόδου³⁹. Έχοντας υπόψη την εισαγωγή αυτού του αμφίβολης νομιμότητας Τόμου στην πολιτική ζωή των Βυζαντινών, ας προσέξουμε τις λεπτομέρειες που αυτός ορίζει σχετικά με την διαδοχή του αυτοκρατορικού θεσμού.

Ενώ ο όρκος πίστης που περιλαμβάνεται στον Συνοδικό Τόμο του 1171 είναι προσωποπαγής, προβλέπει μια καθιερωμένη τάξη και σειρά διαδοχής στον αυτοκρατορικό θρόνο⁴⁰. Αυτό σημαίνει ότι η μέριμνα του Μανουήλ να κληροδοτήσει το αυτοκρατορικό αξίωμα εντός της αυτοκρατορικής οικογένειας, δίνοντας έμφαση στους εξ αίματος συγγενικούς δεσμούς, δεν περιορίζεται στην διαδοχή της αυτοκρατορίας από τον γιο του Αλέξιο Β'. Αντιθέτως, όσοι δεσμεύτηκαν με τον όρκο αυτό εγγυούταν πίστη και στήριξη απέναντι στην νομιμότητα της σειράς διαδόχων που ο Μανουήλ θα επέλεγε. Σε περίπτωση που ο Αλέξιος πέθαινε πρόωρα ή απλώς άτεκνος, τα δεσμευόμενα μέρη όφειλαν να προωθήσουν στον αυτοκρατορικό θώκο όποιον ο Μανουήλ -μέσω δηλαδή του Συνοδικού Τόμου- είχε υπαγορεύσει, έστω κι αν εκείνος δεν είχε στεφθεί⁴¹. Ενώπιον ενός τέτοιου ενδεχόμενου, η αποκατάσταση ενός πιθανού άλλου μα άρρενα απογόνου του Μανουήλ στο αυτοκρατορικό αξίωμα θεωρείται πρωταρχικό χρέος των υπόχρεων μελών.

Γίνεται, επομένως, αντιληπτό ότι ο εν λόγω όρκος πίστης συνδέεται άρρηκτα με την πηγή νομιμότητας της αυτοκρατορικής εξουσίας του Αλέξιου Β', καθώς και με

³⁹ Medvedev, 'Η συνοδική απόφαση 236.

⁴⁰ 'Ὁμολογῶ διὰ τῆς παρούσης μου ἐγγραφῆς, ἵνα φυλάσσω πρὸς σὲ τὸν κραταῖον καὶ ἁγιὸν μου αὐτοκράτορα, τὸν βασιλέα καὶ πορφυρογέννητον κῦριν Μανουήλ τὸν Κομνηνόν, καθαρὰν πίστιν καὶ εὐνοίαν, καθὰ χρεωστῶ τοῦτο ἀπὸ φυσικοῦ καὶ νομίμου χρέους καὶ ἵνα ὑπάρχω εἰς τὸν ὀρισμὸν καὶ τὸ θέλημα καὶ τὸ πρόσταγμα τῆς ἁγίας βασιλείας σου κατὰ παντὸς ἀνθρώπου ἐναντιουμένου τῷ παρόντι ὄρκῳ.

Εἰ δὲ συμβῇ τὸ κοινὸν τῶν ἀνθρώπων ἀποδοῦναι σε χρέος, ἵνα ἔχω ἀπ' ἐντεῦθεν, χωρὶς ἀμφιβολίας οἰασθήτινος ἢ χρείας ἐτέρου ὄρκου, τὸν περιπόθητον υἱὸν τῆς ἁγίας βασιλείας σου, τὸν περιφανέστατον πορφυρογέννητον καὶ βασιλέα κῦριν Ἀλέξιον αὐτοκράτορα βασιλέα ἀντι σοῦ, καὶ φυλάσσω καὶ ἐπ' αὐτῷ τὴν αὐτὴν καθαρὰν πίστιν καὶ εὐνοίαν.' Medvedev, 'Η συνοδική απόφαση 234.

⁴¹ 'Ἐὰν δὲ ὁ τοιοῦτος υἱὸς τῆς βασιλείας σου, ἔτι ζωῆς τῆς βασιλείας σου ἢ καὶ μετὰ ταῦτα, ἅπαις παρέλθῃ καὶ ὕπεστι τῇ βασιλείᾳ σου ἕτερον ἄρρεν παιδίον, ἵνα ἔχω αὐτὸ βασιλέα αὐτοκράτορα, κἂν οὐκ ἔφθασε στεφθῆναι, καὶ σπουδάζω ἀποκαταστήναι αὐτὸ εἰς τὸ στέμμα τῆς βασιλείας ταύτης τῶν Ῥωμαίων, καὶ φυλάσσω καὶ ἐπ' αὐτῷ ὁμοίως τὴν αὐτὴν γνησίαν πίστιν καὶ εὐνοίαν μετὰ τῆς αὐτῆς διαστίξεως, τῆς ἐπὶ τῇ δηλωθείσῃ ἀγούστῃ τῆς ἁγίας βασιλείας σου καὶ μητρὸς αὐτοῦ.' Medvedev, 'Η συνοδική απόφαση 235.

τις αρχές εκείνες που διέπουν την διαδοχή της⁴². Η σχετική αυτοκρατορική επιταγή δείχνει να ξεπερνά κάθε προηγούμενο νομικό πλαίσιο, καθώς ούτε το αυξημένο δυναστικό αίσθημα των Βυζαντινών του 12^{ου} αιώνα δικαιολογεί την νομική επιβολή μιας αρχής δυναστικής κληρονομικότητας στην πολιτική ζωή της αυτοκρατορίας. Χαρακτηριστική ως προς το ζήτημα αυτό είναι η φράση ‘... *κατὰ τὸν ἔγγραφον ἢ ἄγραφον ὀρισμὸν καὶ τὸ θέλημα καὶ τὸ πρόσταγμα τῆς βασιλείας σου*’⁴³. Ο νόμος περί κληρονομικής διαδοχής, τον οποίο ο Μανουήλ πέτυχε να θεσπίσει, διέθετε άμεση και καθολική ισχύ λόγω του δεσμευτικού ὀρκου που ακολουθούσε. Εξαιτίας του Συνοδικού Τόμου, αντίστοιχα, ο ὀρκος πίστες απέκτησε βαρύτητα αλλά και μια σχετικά στέρεη βάση εφαρμογής. Σε δεύτερο χρόνο, στα κεφάλαια δηλαδή που ακολουθούν, θα σχολιάσουμε πώς ο σχετικός νόμος, σε συνδυασμό φυσικά με τον αλληλένδετο ὀρκο πίστες, έμελλε να ερμηνευθεί στην πορεία της βυζαντινής περιόδου που εξετάζουμε εδώ αλλά και σε ποιους εντέλει απευθυνόταν.

2) Όσον αφορά την εμπλοκή της Εκκλησίας στον εν λόγω νόμο διαδοχής, οι ποινές που προβλέπονται εκ μέρους της κρατικής εξουσίας αλλά και του εκκλησιαστικού θεσμού απέναντι σε πιθανούς διεκδικητές και σφετεριστές του αυτοκρατορικού αξιώματος περιπλέκονται εσκεμμένα. Με άλλα λόγια, ο ὀρκος πίστες εισάγεται πλέον στο κανονικό δίκαιο, πράξη διαχρονικά πρωτοφανής για τα πολιτικά δεδομένα του βυζαντινού κόσμου, και με τον τρόπο αυτό ‘*η Εκκλησία θα εισήγετο από το παράθυρο, εκεί όπου δεν ήθελε να μπει από την πόρτα*’⁴⁴. Αυτό συνδέεται με την νομική κατηγορία ενός συγκεκριμένου εγκλήματος που πλέον αντιμετωπίζει ο εν δυνάμει επίβουλος εναντίον της αυτοκρατορικής εξουσίας: εκείνο της επιορκίας. Το έγκλημα αυτό σχετίζεται, ειδικότερα, με την κατηγορία για παραβίαση ενός ὀρκου κατά την διάρκεια του οποίου έγινε επίκληση του θείου⁴⁵. Εξαιτίας ακριβώς της ιερής χροιάς του ὀρκου αυτού, εκείνος που τον αθετούσε συνεπώς αμφισβητούσε την

⁴² Svoronos, Le serment de fidélité 116.

⁴³ ‘... *σπουδάζω δὲ ἐπὶ πᾶσι παντοίως εἰς τὰ συμφέροντα τῇ τιμῇ τοῦ περιποθήτου σου υἱοῦ καὶ τῆς Ῥωμανίας, κατὰ τὸν ἔγγραφον ἢ ἄγραφον ὀρισμὸν καὶ τὸ θέλημα καὶ τὸ πρόσταγμα τῆς βασιλείας σου.*’ Medvedev, Ἡ συνοδική απόφαση 235.

⁴⁴ Πιτσάκης, Αντίσταση κατά της εξουσίας 59.

⁴⁵ Πιτσάκης, Αντίσταση κατά της εξουσίας 59.

καθιερωμένη σειρά διαδοχής και αντιμετώπιζε το ενδεχόμενο πνευματικής ποινής εις βάρος του, έως και την επιβολή αφορισμού (Ανάθεμα)⁴⁶.

Με το σκεπτικό αυτό, ο ενδεχόμενος σφετερισμός της πολιτικής εξουσίας του αυτοκράτορα θα συναντούσε ένα ακόμη εμπόδιο, πνευματικού τώρα χαρακτήρα, στην απόκτηση αριστοκρατικής εύνοιας, λαϊκής απήχησης και πολιτικής νομιμότητας⁴⁷. Μέσω της θεωρητικά εγγυημένης εφαρμογής του Συνοδικού Τόμου⁴⁸, ο όρκος πίστης θα απέτρεπε θεωρητικά την εμφάνιση επιτήδειων διεκδικητών και θα στερούσε από εκείνους κάθε νομιμόφρων έρεισμα που τυχόν διέθεταν. Πρόκειται για μια περαιτέρω δικλείδα ασφαλείας στην νομιμότητα και διασφάλιση της πολιτικής σταθερότητας του αυτοκρατορικού θεσμού, την διαδοχή του οποίου ο Μανουήλ προόριζε ήδη για τον γιο του.

Ως θεσμοί με παράλληλη πορεία στη βυζαντινή ιστορία, η Εκκλησία συνήθως και κατά παράδοση δεν εμπλέκεται στα εδάφη της αυτοκρατορικής εξουσίας, εφόσον βέβαια το κανονικό δίκαιο δεν αμφισβητείται παρά τις διάφορες τριβές, διεκδικήσεις ή ρυθμίσεις των αυτοκρατόρων σχετικά με την διαδοχή στον βυζαντινό θρόνο⁴⁹. Ωστόσο, ο Μανουήλ δεν είναι ο πρώτος Βυζαντινός αυτοκράτορας που συνέλαβε να ζητήσει την συνδρομή της Εκκλησίας στην διασφάλιση της σταθερότητας του αυτοκρατορικού θεσμού. Κατόπιν αιτήματος από τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Η' (1025-1028), ο Αλέξιος Στουδίτης, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (1025-1043), εξέδωσε έναν Συνοδικό Τόμο, σύμφωνα με τον οποίο απειλούνταν με ανάθεμα όσοι κινούσαν επανάσταση εναντίον του Βυζαντινού αυτοκράτορα⁵⁰. Αξιοσημείωτη όμως σε σχέση με την πατριαρχική αυτή πράξη κρίνεται η αντίδραση του τιτουλάριου πατριάρχη Αντιόχειας και νομικού του εκκλησιαστικού δικαίου στα τέλη του 12^{ου} αιώνα, Θεόδωρου Βαλσαμών. Ο Βαλσαμών καταδικάζει την ενέργεια του Στουδίτη ως νομικά

⁴⁶ Αν και δεν είναι γράφεται ρητά ούτε εξηγείται με σαφήνεια, η αναφορά σε όσους στρέφονται εναντίον του αυτοκράτορα με την φράση ‘...ανάξιοι καὶ ἀπὸ Χριστοῦ κεκληῖσθαι καὶ ὀνομάζεσθαι’ μάλλον παραπέμπει στο σκεπτικό αυτό. Medvedev, Ἡ συνοδικὴ ἀπόφαση 61-62.

⁴⁷ Πιτσάκης, Αντίσταση κατά της εξουσίας 59.

⁴⁸ ‘... (ἡ «τόμος» εἶναι ὁ τεχνικὸς ὅρος ποὺ χρησιμοποιεῖται γιὰ ἐκκλησιαστικὲς πράξεις θεσμικοῦ περιεχομένου στὶς οποίες ἐπιδιώκεται νὰ προσδοθεῖ αὐξημένο κύρος καὶ ἐνδεχομένως αὐξημένη τυπικὴ ἰσχὺς).’ Πιτσάκης, Αντίσταση κατά της εξουσίας 58.

⁴⁹ Πιτσάκης, Αντίσταση κατά της εξουσίας 60-61.

⁵⁰ V. Grumel, Les Regestes des actes du Patriarcat de Constantinople, *Le Patriarcat Byzantin. Série I*, Chalcedoine 1936, ειδικότερα fasc. II, no 836.

Σχετικά, βλ. Καλλιόπη Α. Μπουρδάρα, *Καθοσίωσις καὶ τυραννίς. Τὸ πολιτικὸ ἀδίκημα στὸ Βυζάντιο (8ος-13ος αἰῶνας)*, Αθήνα 2015, 488-489, 518-519. — Καλλιόπη Α. Μπουρδάρα, *Καθοσίωσις καὶ τυραννίς κατὰ τοὺς μέσους βυζαντινούς χρόνους (867-1056)*, Αθήνα 1981, 181-187. — Svoronos, Le serment de fidélité 115.

εκκρεμή και παράνομη, καθώς ‘διὰ γὰρ τοῦτο... ἀπρακτεῖ καὶ ὁ γεγονὼς συνοδικὸς τόμος ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ πορφυρογεννήτου κυροῦ Κωνσταντίνου καὶ τῆς ἐφημερίας τοῦ πατριάρχου κυροῦ Ἀλεξίου χάριν τοῦ ἀναθεματίζεσθαι τοὺς ἀποστάτας καὶ μουλταρίους [= επαναστάτες] καὶ κατὰ τῶν βασιλέων ὅπλα ἐγείροντας καὶ τυραννίδα μελετῶντας...’⁵¹.

Εξίσου αμφισβητήσιμη νομική υπόσταση δείχνει να έχει και ο Τόμος του 1171. Αγωνιώντας, όμως, για το μέλλον του γιου του αλλά και της δυναστείας του⁵², ο Μανουήλ θέλησε να επιβάλλει την δική του σειρά κληρονομικής διαδοχής στον βυζαντινό θρόνο, υποχρεώνοντας σε πίστη τους επιμέρους πολιτικούς παράγοντες και αρχιερείς και επικυρώνοντας τον όρκο αυτό με ισχύ Συνοδικής Απόφασης.

Ενώ η λήψη όρκου ως μέσο εγγύησης της πολιτικής εξουσίας του Ρωμαίου αυτοκράτορα προϋπήρχε της βυζαντινής περιόδου, η επίδραση του Χριστιανισμού οδήγησε και στην σταδιακή εξέλιξη του σε όρκο πίστης προς τον Βυζαντινό (Ρωμαίο) αυτοκράτορα⁵³. Σε συνδυασμό με την στέψη και το χρίσμα, ο θεσμός αυτός συχνά ερμηνεύεται ως τελετουργικό δρώμενο το οποία συμβολικά αντικατέστησε τον ρόλο της Συγκλήτου στην εκλογή και στέψη του Βυζαντινού αυτοκράτορα. Το σκεπτικό αυτό προκύπτει μέσω της ιδέας της θεϊκής υπόστασης που χαίρει ο Βυζαντινός αυτοκράτορας, ειδικότερα μετά τον 5^ο αιώνα και την στέψη του Λέοντα Α΄ (457-474) από τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, Ανατόλιο Αλεξανδρείας (449-458)⁵⁴.

Μελετώντας το παραπάνω ζήτημα, τέθηκε μεταξύ ορισμένων μελετητών το ερώτημα σχετικά με τον ρόλο που ο πατριάρχης και ο θεσμός της Εκκλησίας γενικότερα διαδραματίζουν στην στέψη, το χρίσμα και τον όρκο που απευθύνεται προς τον πολιτικό ηγέτη της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Οι Sickel, Treitinger και Dölger έχουν υποστηρίξει ότι, τελώντας τις τρεις αυτές λειτουργικές πρακτικές πολιτικής σημασίας, ο πατριάρχης δρα ως ο Πρώτος Πολίτης και ουσιαστικά εκπροσωπεί τους τρεις «συνταγματικούς» παράγοντες νομιμοποίησης της βυζαντινής αυτοκρατορίας:

⁵¹ Πιτσάκης, Αντίσταση κατά της εξουσίας 60-61.

⁵² ‘...ἕως ἔτι καιρὸς κάκεινῳ ἔρρωται τὸ φρονεῖν, καὶ διφῆσαι τὸν ἀνθεζόμενον ἀκραιφνῶς τοῦ τῆς ἀρχῆς κληρονόμου παιδὸς οὕπῳ παραγγέλαντος εἰς ἡβὴν καὶ πιστῶς προστησόμενον τῆς βασιλίδος καὶ οἶον μητροκομήσοντα... ὀλίγα περὶ τοῦ παιδὸς Ἀλεξίου τοῖς περιεστῶσι διείλεκται κεράσας οἰμωγαῖς τὰ ῥήματα ἐκ τοῦ προορᾶν οἶον τὰ μετὰ τὴν ἐκείνου συμβησόμενα ἔξοδον.’ *Nicetae Choniatae Historia* 220-221. — *O City of Byzantium* 124-125.

⁵³ Svoronos, *Le serment de fidélité* 106.

⁵⁴ W. Ensslin, *Zur Frage nach der ersten Kaiserkrönung durch den Patriarchen und zur Bedeutung dieses Aktes Walhzeremoniell*, *BZ* 42 (1942) 101-115. — L. Bréhier, *Les institutions de l’empire byzantin*, *Le Monde byzantin vol. II*, ed. by A. Michell, Paris 1949, 157-159 και 161-165.

την Σύγκλητο, το στράτευμα και τον λαό της Ρώμης⁵⁵. Απεναντίας, ο Ostrogorsky και ο Charanis υποστήριξαν με την σειρά τους ότι ο πατριάρχης δρα στις συγκεκριμένες περιστάσεις αποκλειστικά ως εκπρόσωπος του Χριστού και ως ηγέτης του θρησκευτικού θεσμού της Εκκλησίας⁵⁶. Σύμφωνα με την παραπάνω γνώμη, η Εκκλησία κατέληξε να αντικαταστήσει την σημασία των τριών άλλων παραγόντων νομιμοποίησης και να επικρατήσει ως τέταρτος και σημαντικότερος θεσμός για να εγγυηθεί την νομιμότητα που συνδέεται με τον αυτοκρατορικό θεσμό. Έχοντας όμως υπόψη το ευρύτερο φάσμα της βυζαντινής αυτοκρατορίας και την πλειονότητα των αλληλεπιδράσεων μεταξύ Εκκλησίας και αυτοκρατορικού θεσμού, η τελευταία αυτή υπόθεση φαίνεται να αποδίδει στα κίνητρα του εκκλησιαστικού θεσμού μια μάλλον υπερβολική αξίωση. Ενώ, λοιπόν, ο ρόλος του πατριάρχη είναι αναντικατάστατος στην τελετή της στέψης, του χρίσματος αλλά και του όρκου πίστης, το θρησκευτικό στοιχείο δείχνει να συμπληρώνει και να επιβεβαιώνει μια ιδιότητα που βρίσκεται ήδη ενσωματωμένη στην πολιτική του ιδεολογία του αυτοκρατορικού θεσμού⁵⁷. Δεν απορρέει, δηλαδή, αμιγώς από την εκκλησιαστική αυτή πρακτική ούτε και την προϋποθέτει, αλλά αναγνωρίζεται έτσι η θρησκευτική υπόσταση που ούτως ή άλλως της αναλογεί.

Στο μεταίχμιο εκκλησιαστικού και πολιτικού πνεύματος οφείλουμε πιθανώς να εντάξουμε τον Τόμο και κατά συνέπεια τον όρκο πίστης του 1171. Ο θρησκευτικός χαρακτήρας ενός κατεξοχήν πολιτικού όρκου πίστης είναι εμφανής στο εκκλησιαστικό τελετουργικό που ακολουθείται για την λήψη του. Σύμφωνα με τον Νικήτα Χωνιάτη, η τέλεση των σχετικών όρκων έλαβε χώρα στην Παναγία των Βλαχερνών, ναός με ιδιαίτερη θρησκευτική σημασία για τους Βυζαντινούς ανεξαρτήτως της εγγύτητας του με το αυτοκρατορικό παλάτι⁵⁸. Αναφερόμενος στον Ανδρόνικο Α΄ Κομνηνό, ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης μιλά για τους ιερούς και απαραβίαστους όρκους πίστης που

⁵⁵ W. Sickel, *Das byzantinische Krönungsrecht bis zum 10. Jahrhundert*, *BZ VII* (1898) 511-557: 517. — O. Treitinger, *Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell: Vom oströmischen Staats- und Reichsgedanken*, Darmstadt 1969, 27-31. — Svoronos, *Le serment de fidélité* 125.

⁵⁶ G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, trans. by J. Hussey, London 1968², 61. — P. Charanis, *The Imperial Crown Modiolus and its constitutional Significance*, *Byz Vol. 12. No. 1/2* (1937) 189-195: 189. — Svoronos, *Le serment de fidélité* 125.

⁵⁷ G. Dagron, *Emperor and priest. The Imperial Office in Byzantium*, trans. by J. Birell, Cambridge 2003, 59-60 και 78-83.

⁵⁸ ‘... ὅθεν αὐτόν τε τὸν βασιλέα καὶ ἐφ’ ὃν οἱ ὅρκοι καὶ τοὺς ἀποδώσοντας τούτους τὸ ἐν Βλαχέρναις εἰσεδέχτο μέγα καὶ περίπυστον τῆς θεομήτορος τέμενος. Καὶ διὰ τῆς τελεσιουργίας τῶν ὅρκων εἰς τὸν ἐξ ὁσφύος αὐτοῦ τὴν σκηπτουχίαν, ὡς ᾤετο,’ *Nicetae Choniatae Historia* 169-170. — *O City of Byzantium* 96.

εκείνος έλαβε προκειμένου να σεβαστεί και να υπερασπιστεί την διαδοχή του Αλέξιου Β΄ στον θρόνο⁵⁹. Ίσως η έμφαση που οι δυο ιστοριογραφικές πηγές δίνουν στην ιερότητα του όρκου παραπέμπει σκόπιμα και με μορφή προοικονομίας στον τραγικό θάνατο του Αλέξιου Β΄⁶⁰. Στόχος των συγκεκριμένων χωρίων είναι ενδεχομένως η υπόνοια ότι η δολοφονία του Αλέξιου Β΄ με εντολή του Ανδρόνικου Α΄ αξίζει να μεμφθεί ως πράξη ιεροσυλίας.

Μια παρόμοια ανάγνωση μπορεί να δοθεί και σε προγενέστερο απόσπασμα του έργου του Νικήτα Χωνιάτη, στο οποίο πραγματεύεται έναν παρόμοιο όρκο πίστης απευθυνόμενο όμως στον Μανουήλ Α΄. Ως εισηγητής του όρκου παρουσιάζεται ο Ιωάννης Αζούχος, που διετέλεσε Μέγας Δομέστικος στην υπηρεσία του αυτοκράτορα Ιωάννη Β΄. Με ανάλογη θρησκευτική βαρύτητα, ο όρκος πίστης λήφθηκε ενώπιον της Αγίας Γραφής⁶¹. Εφόσον κατά την διαδοχή του Μανουήλ στον αυτοκρατορικό θρόνο δεν τηρήθηκε η άτυπη και εθιμοτυπική από τους Βυζαντινούς αρχή της πρεσβυγενείας, η ανάγκη διασφάλισης της εξουσίας του έγινε επιτακτική⁶². Πρόθεση αποτελεί και εδώ η συγκέντρωση και εξασφάλιση πίστης στο πρόσωπο του αυτοκράτορα, αποτρέποντας οποιαδήποτε αμφισβήτηση της νομιμότητας του ή καταδικάζοντας την σχετική πράξη ως επιορκία, αν κάποιος επιτήδειος τολμούσε να την εφαρμόσει.

3) Η ιδιαιτερότητα του όρκου πίστης που μας ενδιαφέρει δεν έγκειται μόνο στο θρησκευτικό του πρόσημο. Μολονότι γνωρίζουμε και άλλα παραδείγματα όρκων της βυζαντινής περιόδου που εξετάζεται εδώ⁶³, ο όρκος του 1171 είναι ο μόνος στην

⁵⁹ 'Καὶ ὡσιώσατο [Ανδρόνικος Α΄] μὲν ἐνταῦθα καὶ ὅρκους, καὶ αὐτοὺς οἷους καὶ ὅσους, ὧν εἷς καὶ ὁ ἐπὶ τοῦ μεγάλου πανσεβάστου βήματος τεθεμελιωμένος εἰς κρηπίδα, ἣν οὐκ ἔστι κατασεῖσαι Χριστιανοῖς· εἰς αὐτὸ γὰρ ἦν συμπεπηγὼς τὸ αἷμα καὶ τὸ σῶμα τοῦ σωτῆρος Χριστοῦ, τὰ πᾶσι φρικτὰ καὶ πάντῃ·' Eustathios of Thessaloniki 36.

⁶⁰ Χριστοφίλοπούλου, *Εκλογή* 161.

⁶¹ 'ἐπὶ δὲ τούτοις συναθροισθέντα κατὰ πρόσκλησιν τὰ στρατεύματα βασιλέα Ῥωμαίων ἀνείπον τὸν Μανουήλ, ἐκάστου τῶν μεγιστάνων μετὰ τῆς οἰκείας τάξεως διακριδὸν ἐφισταμένου καὶ διατρανοῦντος τὴν εὐφημίαν τῷ νέῳ ἄνακτι. ἐφεξῆς δὲ καὶ τῶν θείων προτεθέντων λογίων, ἐπ' αὐτῶν ἐμπεδοῦνται τῷ Μανουήλ τὰ τῆς εὐνοίας καὶ πίστεως πρὸς παντός. ἦν δὲ ὁ τῶν δρωμένων τούτων εἰσηγητής τε ἅμα καὶ τελετάρχης ὁ μέγας δομέστικος, ἐκλῶσαι διανοούμενος ἐντεῦθεν καὶ διαχαλάσαι τοῦ μετεωρισμοῦ καὶ τῆς τάσεως τὰς τῶν φιλάρχων ἐφέσεις καὶ τὰς τῶν πλείστων ἀμβλῦναι συνδρομὰς πρὸς ἐνίους τῶν πρὸς γένους τῷ βασιλεῖ, οἱ τὴν πρεσβυγενείαν ὡς μέγα τι καὶ αἰδέσιμον προβαλλόμενοι καὶ τὸ κῆδος μεγεθύνοντες τὸ βασιλείον ἑαυτοῖς τὸ ἄρχειν ὡς ἀξιοτέροις ἀπένεμον.' Nicetae Choniatae Historia 46. — *O City of Byzantium* 26-27.

⁶² Svoronos, *Le serment de fidélité* 110.

⁶³ Ως ενδεικτικό παράδειγμα ενός πολιτικού όρκου χωρίς θρησκευτική πτυχή στο περιεχόμενο ή την λήψη του, παραβάλλεται εδώ η επιστολή του Δημήτριου Τορνίκη προς τον Πάπα Σελεστίνo Γ΄ εκ μέρους του αυτοκράτορα Ισαάκιου Β΄ Αγγέλου. Ο Λογοθέτης του Δρόμου

βυζαντινή ιστορία που απευθύνεται σε συναυτοκράτορα, όπως ο Πιτσάκης δικαίως τονίζει⁶⁴. Στο πλαίσιο του Τόμου και του αναγραφόμενου όρκου, προβλέπεται ότι ο Αλέξιος παραμένει συναυτοκράτορας μέχρι και τον θάνατο του Μανουήλ, οπότε και δικαιούται να στεφθεί πλέον ως αυτοκράτορας⁶⁵. Παρατηρούμε ότι λαμβάνεται η σαφέστερη δυνατή μέριμνα ώστε να παγιωθεί μια αυστηρή σειρά διαδοχής χωρίς περιθώρια είτε μεταγενέστερης προσθήκης είτε ενδιάμεσης κινητικότητας στην ιεραρχία.

Είναι χαρακτηριστικό ότι μετά τον θάνατο του Μανουήλ ο Τόμος αποτέλεσε νεκρό γράμμα και δεν εφαρμόστηκε ποτέ⁶⁶. Όμως, ο συμπεριλαμβανόμενος σε αυτόν όρκος πίστης ακολούθησε ξεχωριστή πορεία και αποτέλεσε ένα πολιτικό εργαλείο στην διεκδίκηση του αυτοκρατορικού θρόνου που επέζησε και αργότερα του θανάτου του Μανουήλ. Αυτό συνέβη επειδή η λειτουργία του δεν στηρίχθηκε απλώς σε ένα νομικό πλαίσιο αποκλειστικά εντός της βυζαντινής επικράτειας. Αντίθετα, οι ρίζες του στηρίχθηκαν στο πολιτικό δίκτυο και σύστημα διακυβέρνησης των Κομνηνών αυτοκρατόρων, όπως αυτό παγιώθηκε στην περίοδο βασιλείας των Μανουήλ και επεκτάθηκε έως την Αγγλία του Ερρίκου Β' και τα σταυροφορικά κράτη πριν την έναρξη της Γ' Σταυροφορίας.

Αν και κανένας όρκος δεν ήταν ομολογουμένως σε θέση να σώσει την αυτοκρατορική εξουσία στα χέρια του Αλέξιου Β'⁶⁷, είναι προτιμότερο να αποφύγουμε συνειδητά βεβιασμένες κριτικές που αποδίδουν ως αφελή την εσωτερική και εξωτερική πολιτική του Μανουήλ, ανάμεσα σε άλλα και ως προς το ζήτημα της κληρονομικής διαδοχής⁶⁸. Είναι εφικτό να κατανοήσουμε τα κίνητρα και τις δυνατότητες της

υπενθυμίζει στον Πάπα τον όρκο που είχε λάβει ο Αλέξιος-Μπέλα Γ', Κράλης της Ουγγαρίας, προκειμένου να μην αμφισβητήσει ή να εισβάλλει σε εδάφη υπό βυζαντινή κυριότητα. *Georges et Démètrios Tornikes, Lettre set discours*, ed. and trans. by J. Darrouzès, Paris 1970, 337-345: 343.

⁶⁴ Πιτσάκης, Αντίσταση κατά της εξουσίας 61. — Svoronos, *Le serment de fidélité* 112.

⁶⁵ 'Εἰ δὲ συμβῇ τὸ κοινὸν τῶν ἀνθρώπων ἀποδοῦναι σε χρέος, ἵνα ἔχω ἀπ' ἐντεῦθεν, χωρὶς ἀμφιβολίας οἰασθήτινος ἢ χρείας ἐτέρου ὅρκου, τὸν περιπόθητον υἱὸν τῆς ἁγίας βασιλείας σου, τὸν περιφανέστατον πορφυρογέννητον καὶ βασιλέα κῆριν Ἀλέξιον αὐτοκράτορα βασιλέα ἀντι σοῦ, καὶ φυλάσσω καὶ ἐπ' αὐτῷ τὴν αὐτὴν καθαρὰν πίστιν καὶ εὐνοίαν.' Medvedev, 'Η συνοδικὴ ἀπόφαση 234. — Χριστοφιλοπούλου, *Εκλογή* 162.

Σχετικά με την έννοια του τίτλου «Βασιλεύς», όταν αυτή εκφράζει εντός ενός δυναστικού συγκειμένου τον συναυτοκράτορα, βλ. C. Zuckerman, *On the Title and Office of the Byzantine Basileus*, *TM* 16 (2010) 865-890.

⁶⁶ Πιτσάκης, *Αντίσταση κατά της εξουσίας* 61-62. — Svoronos, *Le serment de fidélité* 115.

⁶⁷ Medvedev, 'Η συνοδικὴ ἀπόφαση 238. — Πιτσάκης, *Αντίσταση κατά της εξουσίας* 62.

⁶⁸ 'These were sensible measures, but they were based on the fatal assumption that the emperor's prestige would ensure that they were respected after his death.' Angold, *The Byzantine Empire* 295.

πολιτικής τακτικής του αυτοκράτορα, προσεγγίζοντας την βήμα-βήμα και μη κρίνοντας την ουσία της σύλληψης του όρκου αυτού μονομερώς ή αποκλειστικά εκ του αποτελέσματος του. Όσον αφορά τις προθέσεις του, ο Μανουήλ δεν φαίνεται να βάσιζε την διαδοχή του Αλεξίου σε μετέωρες δηλώσεις πίστης. Στηρίχθηκε, όπως είδαμε, σε έναν καινοφανή νόμο κληρονομικής διαδοχής που προέβλεπε μια παγιωμένη σειρά διαδοχής και διέθετε την ισχύ Συνοδικού Τόμου. Θα επιστρέψουμε σε μια τελική εκτίμηση της πολιτικής του Μανουήλ, αφού στην συνέχεια εξετάσουμε την εξέλιξη, τις επιρροές και τις επιπτώσεις του όρκου πίστης, όπως αυτές εκδηλώνονται μετά τον θάνατο του αυτοκράτορα το 1180.

Κεφάλαιο 1^ο

Η πίστη στον νόμιμο αυτοκράτορα ως πολιτικό επιχείρημα: από την περίοδο αντιβασιλείας του Αλέξιου Β΄ έως και την συμβασιλεία του Ανδρόνικου Α΄

Η χρονολογία τέλεσης του όρκου πίστης και ταυτόχρονα έκδοσης του Συνοδικού Τόμου συμπίπτει με την χρονολογία που ο Μανουήλ αναγόρευσε τον Αλέξιο Β΄ συναυτοκράτορα και διάδοχο του στην αυτοκρατορική εξουσία (24 Μαρτίου 1171). Πέρα από τις βασικές και σύγχρονες της περιόδου μελέτης μας ιστοριογραφικές πηγές που διαθέτουμε για το θέμα αυτό, την πληροφορία αυτή επιβεβαιώνει με ακρίβεια και η Ψευδο-Κωδινού χρονογραφία⁶⁹. Γεννημένος τον Σεπτέμβριο του 1169, ο Αλέξιος δεν φαίνεται στο σημείο αυτό να είχε περάσει ακόμη τα δυο έτη της ομολογουμένως σύντομης ζωής του⁷⁰. Το γεγονός όμως αυτό δεν εμπόδισε τον Μανουήλ να μεριμνήσει το συντομότερο δυνατόν για την ομαλή κληρονομιά του θρόνου στον γιο του, προετοιμάζοντας κατάλληλα το έδαφος και παρέχοντας του τις πολιτικές εκείνες κατευθύνσεις που κρινόταν απαραίτητες για την άσκηση του αξιώματος. Ο Κίνναμος μας πληροφορεί σχετικά με την αγωνία του Μανουήλ να αποκτήσει ένα αρσενικό

⁶⁹ ‘... κατὰ δὲ τὴν ι΄, μηνὸς σεπτεμβρίου, ἰνδικτιῶνος γ΄, ἔτους ,ςχοη΄, ἥτοι ἐν τῷ κη΄ ἔτει τῆς βασιλείας αὐτοῦ, ἐγεννήθη ὁ κάλλιστος υἱὸς αὐτοῦ, ὁ πορφυρογέννητος κῦρ Ἀλέξιος ὁ Κομνηνός. ἐστέφθη δὲ παρ’ αὐτοῦ ὁ τοιοῦτος εἰς βασιλέα κατὰ ἰνδικτιῶνος ε΄, τοῦ ,ςχπ΄ ἔτους.’ Pseudo-Codinus, *De annis ab orbe condito, Die byzantinischen Kleinchroniken vol. 1*, ed. by P. Schreiner [CFHB Series Vindobonensis 12.1.], Vienna 1975, 128-155, ειδικότερα {81-82}.

‘...ἐπεὶ δὲ τὸ τεχθὲν ἐξώλισθε τῆς νηδύος καὶ ἦν ἄρσεν καὶ ἡ τέχνη ἐδίδασκεν ὄλβιον καὶ μοιρηγενὲς καὶ τῆς πατρῴας ἀρχῆς διάδοχον, θεῶν τε φωναὶ ἀπεδίδοντο χαριστήριοι καὶ ἅπας ἦν ἐν κρότοις καὶ χαρμοναῖς.’ Nicetae Choniatae *Historiae* 169. — *O City of Byzantium* 96.

‘No long time passed, and the emperor begot a son, a figure of the Graces, a flower of nature.’ *Deeds of John and Manuel* 4, 193.

Σχετικά, βλ. Angold, *The Byzantine Empire* 208-209.

⁷⁰ ‘Since it was a male child that issued forth from the womb [14 September 1169 (1168?)] ...’ *O City of Byzantium* 96.

Ο Van Dieten αμφισβητεί το 1169 ως έτος γέννησης του Αλέξιου Β΄, επηρεασμένος προφανώς από την εισήγηση του Χωνιάτη, και το προχρονολογεί στο 1168. Απεναντίας, ακολουθώντας μάλλον την ακριβέστερη αναφορά του Κίναμμου, ο Wirth κρίνει σε σχετικό άρθρο του ότι η χρονολόγηση της γέννησης στο 1169 είναι ορθή. P. Wirth, *Wann Wurde Kaiser Alexios II. Komnenos Geboren?*, *BZ* vol. 49, no. 1 (1956) 65–67. — Magdalino, *The Empire of Manuel* 19. — Χριστοφιλοπούλου, *Εκλογή* 162.

Σχετικά με τους εγκωμιαστικούς λόγους που γράφτηκαν προς τιμή της γέννησης του Αλεξίου, βλ. Magdalino, *The Empire* 455, 464.

απόγονο ήδη το 1166, με αφορμή μάλιστα την απρόσμενη αποβολή ενός αγοριού που η αυτοκράτειρα Μαρία της Αντιοχείας υπέστη το ίδιο έτος⁷¹.

Πριν όμως συμβεί η πολυπόθητη γέννηση του εξ αίματος κληρονόμου, στο διάστημα 1163-1166 ο Μανουήλ προόριζε για την διαδοχή του αυτοκρατορικού στέμματος τον Ούγγρο Μπέλα Γ΄ του οίκου των Άρπαντ. Αυτός επρόκειτο να νυμφευτεί την πορφυρογέννητη κόρη του, Μαρία, και είχε για τον σκοπό αυτό εκλάβει το όνομα Αλέξιος⁷². Προνοώντας απέναντι στην άτεκνη λήξη της βασιλείας του ή τον πρόωρο θάνατο του και αναλογιζόμενος το πολιτικό συμφέρον της βυζαντινής αυτοκρατορίας, ο Μανουήλ στηρίζει τις ελπίδες του στην διπλωματία και την ενίσχυση της αυτοκρατορικής εξουσίας στην πάγια πλέον μέθοδο διασύνδεσης του βυζαντινού αυτοκρατορικού οίκου με ομόλογους ηγεμονικούς οίκους της περιφέρειας του⁷³. Στο πλαίσιο, δηλαδή, του συστήματος διακυβέρνησης που εν τάχει και συντομία περιγράψαμε στην εισαγωγή της παρούσας εργασίας. Με τελικό στόχο την κληρονομιά του αυτοκρατορικού αξιώματος στον Αλέξιο-Μπέλα Γ΄, προγραμματίστηκε και η επιγαμία του με την πορφυρογέννητη Μαρία. Ταυτόχρονα θεσπίστηκε και ο σχετικός όρκος πίστης, πριν εκείνος μεταφερθεί στον νεογέννητο Αλέξιο Β΄, με τον οποίο ο Μανουήλ δέσμευε τους *Σεβαστούς* και επιχειρούσε να προστατεύσει το συζυγικό -και μελλοντικά αυτοκρατορικό- ζεύγος⁷⁴.

⁷¹ 'One of those who served in the imperial household came and quietly reported to him that the empress had suffered a miscarriage, and that it had been male... he [Manuel] through himself at the priests' feet, and said... a male child, my greatest hope, has been born untimely. I ask for your holiness, make supplication to God, do so, I beg.' *Deeds of John and Manuel Comnenus* 4, 193.

⁷² *Nicetae Choniatae Historiae* 128. — *O City of Byzantium* 73. — *Deeds of John and Manuel Comnenus* 163, 214.

⁷³ Σχετικά με τις εξωτερική πολιτική των Κομνηνών αναφορικά με το βασίλειο της Ουγγαρίας στον 12^ο αιώνα, καθώς και τις διπλωματικές προσεγγίσεις του Μανουήλ ειδικότερα, βλ. A. Simpson, *Byzantium and Hungary in the late 12th century and on the eve of the Fourth Crusade. Personal ties and Spheres of influence, Byzantium and the West: perception and reality (11th-15th c.)*, ed. by Nikolaos G. Chrissis – Athina Kolia-Dermizaki – Angeliki Papageorgiou (2019), 192-205. — S. Pirivatric, *The City of Thessaloniki and the Serbs in the Epoch of the Komnenoi and Angeloi, Proceedings of the Round Table organized within the framework of the 23rd International Congress of Byzantine Studies in Belgrade 22-27 August 2016* (ed. by Chatziantoniou E.- Katsoni P.- Papakyriakou C.), Thessalonike 2021, 123-146: 127-129. — P. Magdalino, *The Empire* 78-81.

⁷⁴ Σχετικά με τους στόχους της πολιτικής του Μανουήλ να κληρονομήσει το αυτοκρατορικό στέμμα στον Μπέλα Γ΄, βλ. P. Stephenson, *Byzantium's Balkan frontier* 257-258. — F. Makk, *The Arpads and the Comneni Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century*, trans. by G. Novak, *Budapest* 1989, ειδικότερα 107-124.

Τα συμφέροντα όμως από την πλευρά του Μανουήλ μεταβλήθηκαν εξαιτίας πλέον της γέννησης του αρσενικού κληρονόμου του. Ο Χωνιάτης αναφέρει με σχετική σαφήνεια την μεταφορά του όρκου πίστης από τον Αλέξιο-Μπέλα και την Μαρία προς τον Αλέξιο Β΄ ανήμερα της στέψης του ως συναυτοκράτορα και της συναφούς έκδοσης του Συνοδικού Τόμου⁷⁵. Ως αντάλλαγμα της υποτίμησης του στον τίτλο του Καίσαρος, ο Μπέλα ανέλαβε το έτος 1172 τα σκήπτρα του βασιλείου της Ουγγαρίας, ενώ παράλληλα έλαβε ξεχωριστό όρκο, σύμφωνα με τον οποίο δεσμευόταν να μην εισβάλλει ή αμφισβητήσει γενικότερα την εδαφική ακεραιότητα της βυζαντινής αυτοκρατορίας⁷⁶.

Ενώ, ακόμη, εξυπηρετούσε πρόσκαιρα τα πολιτικά σχέδια που σχετίζονταν με την διαδοχή, ο Μανουήλ δεν έδειξε εξαρχής την δέσμευση που αναλογούσε στον επικείμενο γάμο του Μπέλα με την Μαρία Πορφυρογέννητη⁷⁷. Σύμφωνα με τον Χωνιάτη, μέρος του πολιτικού συμβιβασμού με τον Ούγγρο Κράλη αποτέλεσε και η αναπόφευκτη διάλυση του σχετικού αρραβώνα⁷⁸. Αυτή όμως η πληροφορία του Χωνιάτη δεν είναι ιδιαίτερα ακριβής, αφού προκύπτει το εξής παράδοξο: το 1166 ο Μανουήλ επικυρώνει με *πρόσταγμα* μια πατριαρχική απόφαση που απαγορεύει ρητά τον γάμο μεταξύ ζεύγους που μοιράζεται έως και 7^{ου} βαθμού εξ αίματος συγγενικούς

⁷⁵ 'Καὶ εἶχε μὲν οὕτω ταῦτα. μήπω δὲ γεννήσας ὁ Μανουὴλ υἱόν, ἀλλ' ἐπὶ τῇ θυγατρὶ Μαρίας, ἣν αὐτῷ ἢ ἐξ Ἀλαμανῶν ἀπέτεκεν ἄλοχος, τὰς τοῦ γένους σαλεύων διαδοχάς, ὅρκοις πάντας κατενεπέδωσε μετὰ τὸν αὐτοῦ μόρον αὐτὴν τε τὴν Μαρίαν καὶ τὸν μνήστορα ταύτης Ἀλέξιον, ὃς, ὡς εἰρήκειμεν, ἐξ Οὐγγρίας ὄρμητο, κληρονόμους τῆς οἰκείας ἔχειν ἀρχῆς καὶ ὡς Ῥωμαίων ἀναξί σφισι καθυπέκειν καὶ προσκυνεῖν. ἔνθα οἱ μὲν ἄλλοι πάντες τοῖς ἐπιτετραμμένοις ὑπέκυπτον καὶ τοὺς ὅρκους, ὡς ὁ κρατῶν ἐκέλευεν, ἀπεδίδοσαν.'
'...καὶ δὴ μετατίθῃσι τοὺς ὅρκους εἰς τὸν υἱόν, οὗς ἐπὶ τῇ θυγατρὶ Μαρίας καὶ τῷ μνήστορι ταύτης Ἀλεξίῳ τῷ Παίονι πρώην εἶχε τετελεκώς.' *Nicetae Choniatae Historiae* 137, 169 αντίστοιχα. — *O City of Byzantium* 78, 96 αντίστοιχα.

Σχετικά, βλ. C. M. Brand, *Byzantium* 14. — Magdalino, *The Empire* 81, 92. — Svoronos, *Le serment de fidélité* 106.

⁷⁶ '... καὶ ὅρκων ἐκείνων ἐπιλαθόμενος, ὅσους φρικαλέους τῷ αἰοδίμῳ βασιλεῖ καὶ περιποθήτω θείῳ τῆς βασιλείας μου κυρῷ Μανουὴλ ἐπωμόσατο ὀπηνίκα εἰς τὴν γονικὴν αὐτοῦ ἀρχὴν τοῦτον παρέπεμπεν, ὅσους αὖθις πρὸς τὴν βασιλείαν μου ὀπηνίκα τὸ ἐπὶ τῇ βασιλείᾳ μου καὶ τῇ περιποθήτῳ μου αὐγούστη καὶ θυγατρὶ αὐτοῦ συνάλλαγμα συμφωνούμενον ἦν, οἷς πᾶσι τὸ μηδέποτε κατὰ τῶν δικαίων τῆς Ῥωμανίας μηδὲ κατὰ τῆς Σερβίας ἐπιχειρῆσαι αὐτὸν διαλαμβάνον ἦν, ὅπλα κατὰ ταύτης δίχα βουλῆς τῆς βασιλείας μου κεκίνηκε καὶ στρατεύματα κατ' αὐτῆς ἐξαποστείλας ἐξ ἐφόδου ταύτην λαβεῖν ᾔετο.' *Georges et Démétrios Tornikes, Lettre* 343.

Σχετικά, βλ. Simpson, *Byzantium and Hungary* 192.

⁷⁷ L. Garland – A. Stone, *Maria Porphyrogenita, daughter of Manuel I Comnenus*, *DIR: An Online Encyclopedia of Roman Rulers and their Families* (2006) <http://www.roman-emperors.org/maryp.htm>.

⁷⁸ '...καὶ διὰ τῆς τελεσιουργίας τῶν ὅρκων εἰς τὸν ἐξ ὁσφύος αὐτοῦ τὴν σκηπτου- χίαν, ὡς ᾔετο, μεταθέμενος μετὰ βραχὺ τοῦ μνήστορος Ἀλεξίου τὸ θυγά- τριον ἀποζεύγνυσι καὶ αὐτῷ μὲν εἰς γυναικα ἐγγυᾶται τὴν τῆς γυναικὸς οἱ ὁμόσπορον, ἄρτι σὺν τῷ ἀδελφῷ Βαλδουίνῳ τῆς Ἀντιοχείας ἀπάρασαν.' *Nicetae Choniatae Historiae* 170. — *O City of Byzantium* 96.

δεσμούς⁷⁹. Αν συνυπολογίσουμε το γεγονός ότι ακριβώς αυτός ο βαθμός συγγένειας συνέδεε την Μαρία και τον Μπέλα, μπορούμε να ερμηνεύσουμε και γιατί ο Μανουήλ μηχανεύτηκε την συγκεκριμένη μέθοδο. Η λύση πιθανότατα σχετίζεται με την προσδοκία του Μανουήλ για έναν αρσενικό γιο, η προτεραιότητα του οποίου στον θρόνο ήταν αναμενόμενη. Άλλωστε η επαναφορά και έκδοση του εν λόγω εγγράφου δείχνει να συμπίπτει με το γεγονός ότι η αυτοκράτειρα Μαρία κυοφορούσε το ίδιο έτος⁸⁰. Ο Μανουήλ, συνεπώς, λογάριαζε τον Μπέλα ως προσωρινό κληρονόμο, ως εναλλακτική διαχείριση με την οποία προνοούσε απέναντι σε ένα απρόοπτο και άτεκνο θάνατο του, ενώ ταυτόχρονα προετοιμάζε την αναίρεση της και σχεδίαζε την μεταφορά του κληρονομικού δικαιώματος της βασιλείας σε έναν επερχόμενο πορφυρογέννητο γιο⁸¹.

Είναι, επίσης, ενδιαφέρουσα η παρατήρηση ότι έως και το κοινό όνομα τόσο του Ούγγρου Μπέλα όσο και του πορφυρογέννητου γιου δεν επιλέχθηκε τυχαία μα εντάσσεται σε μια κοινή δυναστική συνείδηση⁸². Αν και η σύνδεση που επιχειρεί ο Γουλιέλμος της Τύρου είναι εύλογη⁸³, ο Αλέξιος δεν οφείλει το όνομα του στον ομώνυμο πρόγονο του και ιδρυτή της Κομνήνειας δυναστείας. Αντιθέτως, η επιλογή του ονόματος σχετίζεται με μια συγκεκριμένη προφητεία, προσκεείμενη ευνοϊκά στην αυτοκρατορική ιδεολογία των Κομνηνών. Η προφητεία αυτή περιστρέφεται γύρω από το ακρωνύμιο ΑΙΜΑ, που προέρχεται από τα αρχικά των τριών πρώτων Κομνηνών αυτοκρατόρων (Α)λέξιου, (Ι)ωάννη και (Μ)ανουήλ. Πρόκειται, συγκεκριμένα, για ένα ευφυολόγημα με την λέξη αίμα που δίνεται σιβυλλικά ως απάντηση στην ερώτηση ‘ές ὅσον ἡ τοῦ Κομνηνοῦ Ἀλεξίου βασιλεύοντος διαρκέσει σειρά;’⁸⁴. Με επιτηδευμένα διφορούμενο συλλογισμό, όπως άλλωστε και κάθε χρησμός, η απάντηση αυτή

⁷⁹ Πιτσάκης, *Το κώλυμα γάμου λόγω συγγένειας εβδόμου βαθμού εξ αίματος στο βυζαντινό δίκαιο*, Αθήνα-Κομοτηνή 1985. — Stephenson, *Byzantium's Balkan frontier* 258.

⁸⁰ Βλ. υποσημείωση 70.

⁸¹ Γ. Μωυσιδίου, Ο όρος «πορφυρογέννητος» ως έκφραση πολιτικής νομιμότητας, *Ανάπτυξη από την Δωδώνη, τόμος ΚΒ΄, τεύχος 1. Επιστημονική επετηρίδα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 1993, 317-349.

⁸² P. Stephenson, *Byzantium's Balkan frontier* 257.

⁸³ ‘On his son Alexius, who bears the name of his paternal grandfather...’ *A History of Deeds Done Beyond the Sea by William, Archbishop of Tyre, Vol. 1*, ed. and annot. by E. Atwater-Babcock – A. C. Krey, New York 1943, 449.

⁸⁴ ‘...τὸ δὲ χρησμώδημα „αἷμα“ — ὁ τῆς συλλαβῆς διιστάμενον καὶ κατὰ στοιχεῖον ἀναλεγόμενον διὰ μὲν τοῦ ἄλφα σαφῶς ὑπέγραφε τὸν Ἀλέξιον, διὰ δὲ τοῦ ἰῶτα τὸν Ἰωάννην, διὰ δὲ τῶν ἐφεξῆς δύο γραμμάτων τὸν Μανουήλ καὶ τὸν ἐξ ἐκείνου πάλιν παραληψόμενον τὴν ἀρχήν.’ *Nicetae Choniatae Historiae* 169. — *O City of Byzantium* 96.

Σχετικά, βλ. R. Shukurov, AIMA: the Blood of the Grand Komnenoi, *BMGS* 19 (1995) 161–181. — Lachowicz, *The Family Strategy for Purple* 310-311.

παραπέμπει σε μια πάγια σειρά Κομνηνών αυτοκρατόρων και στους εξ αίματος δεσμούς που τους συνδέουν. Εκφράζονται έτσι επιτυχώς και με τρόπο καθολικό οι επιταγές μιας δυναστικής συνέχειας, η προβολή της εξουσίας και η νομιμότητα της διαδοχής του αυτοκρατορικού θεσμού μεταξύ των μελών του Οίκου των Κομνηνών. Με την δολοφονία, ωστόσο, του Αλεξίου Β΄ ο χρησμός αυτός λειτούργησε ανασταλτικά και έπαψε να εξυπηρετεί την καθιερωμένη από τον Μανουήλ σειρά διαδοχής, αφού η προφητεία φαινομενικά ικανοποιούνταν και με την άνοδο του Ανδρόνικου Α΄ Κομνηνού στον αυτοκρατορικό θρόνο⁸⁵.

Έως ότου ενηλικιωθεί ο μόλις ένδεκα ετών ακόμη αυτοκράτορας, η νομοθεσία προέβλεπε την οργάνωση μιας αντιβασιλείας και η βυζαντινή αυλή επιφορτίστηκε με την ευθύνη της σύστασης της. Οι βυζαντινές πηγές μας παρέχουν έμμεσες μόνο αναφορές για τα μέλη που την απαρτίζουν⁸⁶. Το χρονικό του Μιχαήλ του Πρεσβύτερου, πατριάρχη της συριακής Εκκλησίας (1166-1199), έχει αναφορά σε δώδεκα μέλη που ανέλαβαν την ηγεσία του στρατεύματος⁸⁷. Πρόκειται όμως για συμβατικό αριθμό που απαντά συχνά σε εκκλησιαστικές κυρίως πηγές και στην συγκεκριμένη τουλάχιστον περίπτωση δεν κρίνεται απαραίτητα αξιόπιστος.

Επικεφαλής όμως αυτής της αντιβασιλείας τέθηκε η βασιλομήτωρ Μαρία της Αντιόχειας, την οποία οι Βυζαντινοί αποκαλούσαν και Ξένη. Ο λόγος της

⁸⁵ Jurewicz, *Andronik I. Komnenos* 96. — Stephenson, *Byzantium's Balkan frontier* 257.

⁸⁶ 'Καὶ οὕτω μὲν ὁ Κομνηνὸς Μανουὴλ καταλύει τὸν βίον, βασιλεύει δὲ μετ' αὐτὸν ὁ ἐκείνου παῖς Ἀλέξιος... οἱ δὲ γε πατρίοι τούτῳ ἐταῖροι καὶ οἱ καθ' αἶμα δήπου προσήκοντες ἐτέροις τὸν νοῦν προσέχοντες τῆς τούτου καλλίστης κατημέλουν ἀγωγῆς καὶ τροφῆς καὶ τὰ κοινὰ φθειρόμενα παρεβλέποντο... τῆς δὲ ἰσοτιμίας ἀτιμασθείσης παρὰ τοῖς τότε τὰ μέγιστα δυναμένοις καὶ κατὰ γένος συναπτομένοις τῷ βασιλεῖ, αἷ τε ὑπὲρ τῶν κοινῶν φροντίδες ἐξέλιπον καὶ αἱ συνδρομαὶ καὶ σύνοδοι ἠφαντώθησαν.'

‘Ἐκεῖσε τοίνυν ὢν τὸν τοῦ Μανουὴλ ἡνωτίσατο θάνατον καὶ τὰς ἐν τοῖς βασιλείοις νόσους ἠκρίβωκε καὶ ὡς ὁ βασιλεὺς Ἀλέξιος ἱππασμοῖς διαχεῖται καὶ προστέθηκε παιδιαῖς, ὁπόσαις φιληδοῦσιν οἱ παιδαριώδεις τὴν φρόνησιν, τῶν δὲ παιδοκομούντων αὐτὸν εὐπατριδῶν οἱ μὲν κατὰ τὰς μελίσσας συχνὰ πρὸς τὰς ἐπαρχίας λύουσι τὸ πτερὸν καὶ ὡς μέλι τὰ χρήματα τιθαιβώσσουσιν...’ *Nicetae Choniatae Historiae* 223-224, 227 ἀντίστοιχα. — *The City of Byzantium* 127, 128-129 ἀντίστοιχα.

Σχετικά με την αντιβασιλεία του Αλεξίου Β΄, βλ. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, ‘Η αντιβασιλεία εἰς τὸ Βυζάντιον’, *Symmeikta* 2 (1970) 1-144: 75-80. — R. -J. Lilie, *Byzantium and the Crusader States, 1096-1204*, trans. by J. C. Morris - J. E. Ridings, Oxford 1993, 222. — P. Magdalino, *Money and the Aristocracy (1180-1204)*, *Byzantium, 1180-1204: The Sad Quarter of a Century?*, ed. by A. Simpson, Athens 2015, 195-204: 196.

⁸⁷ ‘He [Manuel] set aside the crown for his twelve-year-old son, Alexius, and proclaimed him a king (emperor). He made his wife, Alexius' mother (Mary of Antioch), a nun and entrusted to her the treasures of the kingdom. He also appointed twelve nobles to govern the army.’ *The Syriac Chronicle of Michael Rabo (The Great). A Universal History from the Creation*, trans. by M. Moosa, New Jersey 2014, 719.

Σχετικά, βλ. Lilie, *Handel und Politik* 526. — Brand, *Byzantium* 29.

συγκεκριμένης επιλογής δεν σχετίζεται αποκλειστικά με το γεγονός ότι σε περίπτωση χηρείας η σύζυγος θεωρείται και κεφαλή του οίκου, όπως προτείνει ο Harris⁸⁸. Επιστρέφοντας στον Τόμο του 1171, ο Μανουήλ είχε υπαγορεύσει επισήμως ότι κηδεμονία του Αλέξιου θα δινόταν στην αυτοκράτειρα, εφόσον εκείνη είχε περιβληθεί το μοναστικό ένδυμα, πληροφορία που επαληθεύει και ο Μιχαήλ ο Σύριος⁸⁹. Όμως, η σχετική ρήτρα δεν τηρήθηκε εξ ολοκλήρου εκ μέρους της βασιλομήτορος, η οποία σύντομα θα διαδραματίσει ενεργητικό ρόλο στα πολιτικά γεγονότα της περιόδου εντός αλλά και εκτός του αυστηρού πλαισίου που της επέτρεπε η ηγετική θέση της στην αντιβασιλεία.

Αξιοσημείωτη είναι η έμφαση που δίνει ο Γουλιέλμος της Τύρου στον ρόλο της βασιλομήτορος ως μόνης κηδεμόνος και αποκλειστικά υπεύθυνης για τη βασιλική διαπαιδαγώγηση του γιου της⁹⁰. Δεδομένης της λατινικής καταγωγής της καθώς και της φιλο-λατινικής πολιτικής της κατά την διάρκεια των εμφύλιων συρράξεων για εξουσία εντός της Κωνσταντινούπολης, η προτίμηση του Γουλιέλμου δεν προκαλεί έκπληξη. Είναι χαρακτηριστικό ότι δεν αποσιωπά απλώς την συνδρομή του πατριάρχη Θεοδοσίου Α΄ Βοραδειώτη στις διεργασίες της αντιβασιλείας, αλλά τον κατηγορεί επιπλέον ως μέλος της συνωμοσίας που ξέσπασε εναντίον του ανήλικου αυτοκράτορα. Πρόκειται όμως για λατινική προπαγάνδα που αποσκοπεί στην ενίσχυση του γοήτρου είτε των Λατίνων είτε όσων τίθενται φιλικά διακείμενοι προς αυτούς και του ρόλου τους στις εσωτερικές υποθέσεις της βυζαντινής αυτοκρατορίας⁹¹. Απεναντίας, ο

⁸⁸ Harris, *Byzantium and the Crusades* 127.

⁸⁹ 'Εὰν δὲ συμβῇ σοῦ τελευτήσαντος ἄνηβον ἔτι εἶναι τὸν αὐτὸν περιπόθητον υἱὸν τῆς βασιλείας σου κῶριν Ἀλέξιον καὶ μὴ φθάσαι τὸν ἑξκαιδέκατον χρόνον, πρὸς αὐτὸν μὲν ἵνα φυλάσσω καθαρὰν πίστιν καὶ εὐνοίαν, σωζομένης δὲ τῆς πρὸς αὐτὸν πίστεως καὶ εὐνοίας μου καὶ τῆς τιμῆς τῆς βασιλείας σου, ἵνα ὑπάρχω εἰς τὸ θέλημα καὶ τὸ πρόσταγμα τῆς περιποθήτου ἀγούστας τῆς ἁγίας βασιλείας σου κυρᾶς Μαρίας, εἴπερ τὴν μοναχικὴν στολὴν φορέσει καὶ ἀποκαρῇ ἀπ' ἐντεῦθεν κανονικῶς καὶ φυλάσσει τὴν τιμὴν τῆς βασιλείας σου καὶ τοῦ υἱοῦ αὐτῆς, μέχρις ἂν οὗτος φθάσῃ εἰς τὸν ἑξκαιδέκατον χρόνον.' Medvedev, 'Ἡ συνοδικὴ ἀπόφασις 234-235.

Για το σχετικό χωρίο του Μιχαήλ Σύριου, βλ. υποσημείωση 85.

⁹⁰ 'For on the death of Manuel, that most happy emperor of illustrious memory, his son Alexius, a boy scarcely thirteen years old, succeeded to the throne, both by his father's will and by hereditary right. He was under his mother's guardianship, however, and the affairs of the empire were administered by Alexius, the protosebastos, son of the elder brother of the dead emperor.' *A History of Deeds* 461.

Σχετικά με την γενικότερη ιστοριογραφική στάση του Γουλιέλμου απέναντι στους Βυζαντινούς, βλ. P. Melicharová, William of Tyre: shaping of anti-Byzantine sentiments in the period preceding the fourth crusade, *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity* (C, *Řada historická*) vol. 53/iss. 51 (2004) 5-16.

⁹¹ 'The emperor, a great-souled man of incomparable energy, relied so implicitly on their fidelity and ability that he passed over the Greeks as soft and effeminate and intrusted important affairs to the Latins alone.' *A History of Deeds* 461.

Ευστάθιος Θεσσαλονίκης και ο Νικήτας Χωνιάτης μαρτυρούν ακριβέστερα την στήριξη που εκείνος προσέφερε στην αντιβασιλεία, καθώς είχε λάβει σχετικές εντολές από τον ίδιο τον Μανουήλ ώστε να θέσει υπό την αιγίδα του τον Αλέξιο ως άλλος κηδεμόνας του⁹². Ο Angold, ακόμη, αναγνωρίζει την ανάθεση της κηδεμονίας του Αλέξιου από τον Μανουήλ στην Μαρία Αντιόχειας ως λανθασμένο υπολογισμό⁹³. Έχοντας όμως υπόψη την σχετική ρήτρα του Συνοδικού Τόμου καθώς και την μέριμνα για μια κοινή κηδεμονία βασιλομήτορος-πατριάρχη, φαίνεται ανεξαρτήτως αποτελέσματος ότι υπήρξε εκ μέρους του Μανουήλ τουλάχιστον μια ενέργεια πρόνοιας για το μέλλον της βασιλείας στα χέρια του νόμιμου διαδόχου του.

Ούτε όμως ο θεσμός της αντιβασιλείας ήταν σε θέση να αναχαιτίσει τον εμφύλιο πόλεμο που προκλήθηκε στην Κωνσταντινούπολη με αφορμή το κενό εξουσίας που προέκυψε λόγω της φυσικής και νομικής αδυναμίας ακόμη του αυτοκράτορα να ανταπεξέλθει στα καθήκοντα του⁹⁴. Ο Αλέξιος δεν ήταν σε θέση να επωμιστεί τις ευθύνες του αυτοκρατορικού αξιώματος, γεγονός που επέτρεψε να ξεπηδήσουν συνωμοσίες προερχόμενες από τον στενό συγγενικό του κύκλο, τον οίκο των Κομνηνών ευρύτερα και κυρίως εντός των ορίων της αντιβασιλείας. Ξέσπασε,

Επηρεασμένος πιθανώς από την μελέτη δυτικών, λατινικών χρονικών και κυρίως την ιστοριογραφία του Γουλιέλμου της Τύρου, ο Runciman εμμένει στον φαινομενικά αποκλειστικό ρόλο που η Μαρία της Αντιόχειας έπαιξε στις πολιτικές ενέργειες της αντιβασιλείας. Στο ίδιο πνεύμα πιθανώς της αποδίδει και τον τίτλο του πρώτου Λατίνου ηγεμόνα στην βυζαντινή ιστορία. Runciman, *A history* 427.

⁹² '...ὅτε ὁ μὲν πρὸς τὸν πατριάρχην τὸν λόγον ποιούμενος ἀχθομένῳ ἐφκει καὶ μόνος ὑπολελειφθαι τοῦ βασιλέως Ἀλεξίου κηδεμὼν ἔλεγε, μηδὲνα ἔχων τὸν συμπονοῦντά τε καὶ συγκάμνοντα, μηδ' αὐτὴν τὴν ἐκείνου ἀγιότητα, καίπερ τοῦ βασιλέως καὶ πατρὸς τῷ βασιλεῖ Ἀλεξίῳ ἐς αὐτὸν ἀναθεμένου τὴν τοῦ υἱοῦ τημελούχησιν καὶ τὴν τοῦ κράτους αὐτῷ κυβέρνησιν, ὁ δ' ἔφησεν ἀποφροντίσαι πάσαι τὸν βασιλέα, εἴτ' οὖν τοῖς τεθνεῶσιν ἔχειν ἐναρίθμιον...' *Nicetae Choniatae Historiae* 253-254. — *O City of Byzantium* 142.

‘Ὡνείδισέ ποτε ὁ Ἀνδρόνικος τὸν ἐν ἀγίοις γέροντα, ὅτι βασιλεωπάτορος τόπον ἐπέχων οἷς ἐπιτροπεύει τοῦ βασιλεύοντος, οὐ συχνὰ παραβάλλει ἐπισκέπτεσθαι τὸν εἰς υἱὸν τεθειμένον, τοιοῦτον ὄντα. Ὁ δ' ὑπειπὼν ἄρκεῖν εἰ διαλείπων βραχέα ἦκει πρὸς ἐπίσκεψιν τοῦ παιδός, ἄνθρωπος τοσούτοις μεριζόμενος πράγμασι...' *Eustathios of Thessaloniki* 38.

Σχετικά, βλ. S. Neocleous, *Tyrannus Grecorum. The Image and Legend of Andronikos I Komnenos in Latin Historiography*, *MEG* 12 (2012) 195-284: 197.

⁹³ Angold, *The Byzantine Empire* 295.

⁹⁴ ‘During their sojourn in the imperial city, Manuel, emperor of precious memory now being dead, it was discovered on March I that certain great and illustrious nobles had conspired to bring about a revolution against Emperor Alexius, the son of Manuel who was, by the wish of his father, still under the guardianship of his mother. These men were arrested on the charge of treason and were by the emperor's orders bound and thrown into prison, although some of the guilty ones were his blood relations.’ *A History of Deeds* 453.

Σχετικά με τις συνθήκες που επικράτησαν κατά την διάρκεια των εμφύλιων διαμαχών στην Κωνσταντινούπολη, βλ. Brand, *Byzantium* 31-32. — Angold, *The Byzantine Empire* 296. — Stephenson, *Byzantium's Balkan frontier* 277-278.

λοιπόν, ένας ‘ιερός πόλεμος’, όπως ο Ευστάθιος τον ονομάζει⁹⁵, στον οποίο είναι εφικτό να αναγνωρίσουμε τουλάχιστον δυο αντίπαλες παρατάξεις με κριτήριο τις πολιτικές κατευθύνσεις αλλά και τις συμμαχίες τους με εξωγενείς πολιτικούς παράγοντες. Την πλευρά της αντιβασιλείας εκπροσωπούσε η επικεφαλής αυτοκράτειρα, έχοντας την στήριξη του ερωμένου της, πρωτοσέβαστου Αλέξιου Κομνηνού⁹⁶. Πρόκειται για τον νεότερο γιο του Ανδρόνικου, αδερφού του Μανουήλ, και αδελφό του πρωτοβεστιάριου Ιωάννη, ο οποίος, έχοντας διατελέσει πρωτοστράτορας και πρωτοβεστιάριος στην υπηρεσία του Μανουήλ, αποτέλεσε έπειτα και μέλος της αντιβασιλείας.

Η αντιβασιλεία ακολούθησε εμφανώς μια φιλο-λατινική πολιτική και διέθετε ουσιαστικά την στήριξη των Λατίνων, οι οποίοι δρούσαν φαινομενικά υπέρ της νομιμότητας του Αλέξιου Β΄ στον θρόνο της Κωνσταντινούπολης⁹⁷. Κρίνοντας ότι η αντιβασιλεία στερείται νομιμότητας⁹⁸, ο Lilie εξηγεί έτσι την ανάγκη της να στηριχθεί σε λατινική συνδρομή προκειμένου να καταστείλει περαιτέρω εξεγέρσεις της περιφέρειας ή επιθετικές ενέργειες εντός της Κωνσταντινούπολης εναντίον του Αλέξιου Β΄. Η θέση αυτή ερμηνεύει εν μέρει τον ρόλο που η πλευρά της αντιβασιλείας κλήθηκε να εξυπηρετήσει, συνυπολογίζοντας ακόμη και τα ιδιοτελή κίνητρα του

⁹⁵ *Eustathios of Thessaloniki* 26, 34, 136.

⁹⁶ ‘Καὶ τοῦ πρωτοσεβαστοῦ καὶ πρωτοβεστιάριου Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ, ὃς ἀνεψιὸς ἦν πρὸς πατρός τῷ βασιλεῖ Μανουήλ, τῇ τοῦ παιδὸς καὶ βασιλέως μητρὶ πλησιάζοντος, ὡς ἐλέγετο, καὶ θαμὰ αὐτῇ ὁμιλοῦντος καὶ ὑπὲρ πάντα ἰσχύοντος ἕτερον, οἱ τοῦ αὐτοῦ μεταλαχόντες αἵματος καὶ ἰσκρατεῖς εἶναι παρὰ τοῦ βασιλέως Μανουήλ ἐαθόντες καὶ ἀξιώμασι μεγίστοις ἐμπρέποντες ἔστιν ἢ ἀπεπνίγοντο τοῖς γινομένοις, ἔστι δ’ ἢ καὶ τυραννίδα φρομένην ὀρῶντες τὸν πρωτοσεβαστὸν ὑπεβλέποντο, οὐ τοσοῦτον μὴ ὁ βασιλεύων ἀηδὲς τι πάθῃ περὶ πλείστου ἔχοντες, ὅσον μὴ αὐτοὶ συλληφθεῖν ὑφορώμενοι. καὶ διὰ ταῦτα καταδοκοῦντες τὸ μέλλον, τὸ καθ’ αὐτοὺς ἀσφαλὲς τοῦ πέλας προτίθεσαν.’ *Nicetae Choniatae Historiae* 224-225. — *O City of Byzantium* 127-128.

‘After his death, things went badly as the mother of the young man who was reigning committed fornication with one of the twelve nobles. Though the rest of the nobles wanted to oust her and her son...’ *The Syriac Chronicle* 719.

Για την μνεία του Γουλιέλμου της Τύρου, βλ. υποσημείωση 88.

⁹⁷ ‘The party of the emperor, however, which relied especially on the aid of the Latins, kept increasing in strength...’

‘Alexius [protosebastos] himself followed the example of the emperor, availed himself of the advice and assistance of the Latins, and as far as possible made them his friends.’ *A History of Deeds* 453, 462 αντίστοιχα.

Σχετικά με την πρόσληψη των σχέσεων μεταξύ Λατίνων και Βυζαντινών σε άλλες λατινικές πηγές της περιόδου που μελετούμε, βλ. A. Kazhdan, *Latins and Franks in Byzantium: Perception and Reality from the Eleventh to the Twelfth Century*, *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, ed. by Angeliki E. Laiou – Roy Parviz Mottahedeh, Washington D. C. 2001, 83-100, ειδικότερα 95-96.

⁹⁸ Lilie, *Handel und Politik* 527, 535.

Αλέξιου Κομνηνού για κατάληψη του θρόνου⁹⁹. Δεν πρόκειται όμως για μια παράνομη αντιβασιλεία. Διέθετε, αντιθέτως, μια νομικής φύσης υπόσταση στο βυζαντινό δίκαιο, την οποία έμπρακτα διατήρησε έως και το τέλος του εμφυλίου πολέμου, ενώ δρούσε έστω και φαινομενικά για λογαριασμό του ανήλικου μα νόμιμου αυτοκράτορα. Το γεγονός αυτό, εννοώντας την λατινική στήριξη στην αντιβασιλεία, μαρτυρεί και αποδεικνύει έναν βαθμό εμπλοκής που πλέον απολαμβάνουν οι ξένες πολιτικές δυνάμεις στις εσωτερικές εξελίξεις της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Μένει όμως να δούμε σε επόμενο κεφάλαιο πώς η πρακτική αυτή κλιμακώνεται στην πορεία των γεγονότων και ποια η ερμηνεία τους σε άμεση σχέση με τον όρκο πίστης που είχε ληφθεί.

Η συνεισφορά των Λατίνων στους στόχους της αντιβασιλείας δεν οφείλεται μόνο στην λατινική καταγωγή της βασιλομήτορος, αλλά και στον γάμο που είχε συναφθεί το 1180 μεταξύ του Αλέξιου Β΄ και της Αγνής της Γαλλίας, κόρη του Λουδοβίκου Ζ΄ και αδερφή του Φίλιππου Β΄ Αύγουστου, την οποία οι Βυζαντινοί αποκαλούσαν Άννα¹⁰⁰. Πρόκειται για ένα ακόμη διπλωματικό εγχείρημα του Μανουήλ πριν τον θάνατο του ώστε να εξασφαλίσει γερές συμμαχίες και συνεπώς πολιτική σταθερότητα στην βασιλεία του Αλεξίου. Ενώ ο Χωνιάτης και ο Ευστάθιος παραλείπουν να αναφέρουν το γεγονός στην ιστοριογραφία τους, οι λατινικές πηγές τονίζουν τη σημασία της επιγαμίας αυτής για τους Βυζαντινούς, αλλά και έμμεσα έτσι για τους δυτικούς, οι οποίοι μέσω της Αγνής εκπροσωπούνται πλέον στην αυτοκρατορική οικογένεια της Κωνσταντινούπολης¹⁰¹.

⁹⁹ ‘...ἤδη γὰρ ἡ φήμη λάλος ἦν καὶ διαρρήδην κραυγάζουσα ὡς Ἀλέξιος τῇ μητρὶ τοῦ βασιλέως συγγίνεται καὶ καθελεῖν μὲν τοῦτον τῆς δυναστείας ἐν νῶ τίθεται, ἐαυτὸν δ’ ἐπιβήτορα ταύτης, ὥσπερ δὴ καὶ τῆς τεκούσης, γενήσεσθαι σκέπτεται.’ *Nicetae Choniatae Historiae* 225. — *O City of Byzantium* 128.

¹⁰⁰ Με σχετική εξαίρεση τον Ευστάθιο, ο οποίος μνημονεύει το γεγονός ότι προοριζόταν για σύζυγος του Ανδρόνικου Α΄ ή του γιου του, Μανουήλ, μετά όμως την δολοφονία του Αλέξιου Β΄. Ως προς την τέλεση του γάμου όμως με τον Αλέξιο, οι βυζαντινές πηγές είτε σιωπούν είτε αποφεύγουν τις λεπτομερείς αναφορές, καθώς δημιουργούσε ανεπιθύμητους πολιτικούς συνειρμούς που πιθανώς σχετιζόταν με την Σφαγή του 1182. Σχετικά, βλ. A. F. Stone, *The Oration by Eustathios of Thessaloniki for Agnes of France: A snapshot of political tension between Byzantium and the West*, *Byz* 73 (2003) 112-126.

‘Ἀποικίσας δὲ οὕτω τὸν ἄνδρα Ἀλέξιον, εἰσοικίζεται τὴν αὐτῷ μνηστήν, ᾧ καὶ ἐκείνου κακοῦ, νεάνιδα θυγατέρα τοῦ τῆς Φραγγίας ῥηγός, ὀκνοῦσαν μὲν, ὡς περιάδεται, τὴν συναφὴν. Ἦδη γὰρ καὶ φρενῶν ὑπεπίμπλατο καὶ πεπειραμένη δὲ ἄλλως λειότητος ἐραστοῦ τὸν τραχὺν ἀπέστεργε.’ *Eustathios of Thessaloniki* 52.

¹⁰¹ ‘*This emperor Manuel had a very fine son by his wife, and he bethought himself that he would like to make for him the highest marriage that he could. So on the advice of the French who were about him he sent word to Philip, king of France, to give him his sister for his son... And when he had taken counsel, his barons advised him to send his sister to a man as high and*

Στον αντίποδα της αντιβασιλείας στεκόταν η πορφυρογέννητη Μαρία με τον σύζυγό της, Ρενιέρ-Ιωάννης του Μομφερράτου¹⁰², ένας έτερος Αλέξιος Κομνηνός, νόθος γιος του Μανουήλ και της Θεοδώρας Κομνηνής, ο Ανδρόνικος Λαπαρδάς, ο Έπαρχος Κωνσταντινούπολης Ιωάννης Καματηρός, και, τέλος, ο Ανδρόνικος Κομνηνός συνοδευόμενος από τα τέκνα του¹⁰³. Η πλειονότητα των λατινικών πηγών, συμπεριλαμβανομένου στο θέμα αυτό και του Χωνιάτη, αποδίδει αιτιολογημένα στην μερίδα αυτή το στίγμα των συνωμοτών εναντίον του Αλεξίου Β'. Είναι όμως εξίσου χαρακτηριστικό ότι το πολιτικό σύνθημα αυτής της απόπειρας ήταν η πίστη στην νομιμότητα του ανήλικου αυτοκράτορα. Η σχετική μνεία του Νικήτα Χωνιάτη επιβεβαιώνει ότι 'διά συνωμοσίας τὴν μὲν ἐς τὸν ἀδελφὸν καὶ βασιλέα πίστιν κρατυναμένη, τὸν δὲ τοῦ πρωτοσεβαστοῦ κυρώσασα θάνατον, ἐκαιροφυλάκει τὴν τούτου

as rich as the emperor was... Then the king arrayed his sister very richly and sent her with the messengers to Constantinople, and many of his people with her. And they rode and journeyed without stopping until they came to Constantinople. When they were come, the emperor did very great honor to the damsel and made great rejoicing over her and her people.' The Conquest of Constantinople. Robert of Clari, Trans. with introduction and notes by E. H. McNeal, New York 1969, 48-49.

'On his son Alexius, who bears the name of his paternal grandfather, he solemnly bestowed Agnes, the daughter of Louis, the illustrious king of the Franks. Alexius was not yet of age, in fact hardly thirteen years old, while Agnes was scarcely eight years old. The imperial insignia were conferred on the two in that part of the palace of Constantine the Elder called the Trullus.' A History of Deeds 450.

¹⁰² Κατόπιν διάλυσης του γάμου με τον Αλέξιο-Μπέλα Γ', υπήρξε πρόθεση εκ μέρους του Μανουήλ να συνάψει επιγαμία με τον Γουλιέλμο Β' του οίκου των Ωτβίλ (Altavilla), Νορμανδό βασιλιά της Σικελίας (1166-1189). Ωστόσο, η διπλωματία μεταξύ Βυζαντινών και Νορμανδών δεν τελεσφόρησε. Τελικά ο γάμος του Ρενιέρ του Μομφερράτου με την Μαρία πραγματοποιήθηκε τον Αύγουστο ή Σεπτέμβριο του 1179 και έλαβε ως προίκα την πόλη της Θεσσαλονίκης.

'The marquis then took leave, and went towards Salonika with his people, and with his wife; and with him rode the envoys of the emperor; and as they went from castle to castle, each, with all its lordship, was restored to the marquis on the part of the emperor.' Geoffrey de Villehardouin. Memoirs or Chronicle of The Fourth Crusade and The Conquest of Constantinople, trans. by F. T. Marzials, London 1908, 99. — Nicetae Choniatae Historiae 260. Σχετικά, βλ. Brand, Byzantium 19.

¹⁰³ 'Ἀμέλει καὶ ὑποποιησάμενη τῶν πρὸς γένους ἐκείνη τινάς, ὁπόσους δηλαδὴ τῷ Ἀνδρονίκῳ ἤδει προστιθεμένους, φιλεχθροῦντας δὲ τῷ πρωτοσεβαστῷ (ἦσαν δ' οὗτοι ὁ Κομνηνὸς Ἀλέξιος, ὃς ἀπετέχθη τῷ βασιλεῖ Μανουήλ ἐκ τῆς ἀνεπιᾶς Θεοδώρας, ὁ Λαπαρδᾶς Ἀνδρόνικος, (οἱ δύο τοῦ Ἀνδρονίκου υἱοὶ ὃ τε Ἰωάννης καὶ ὁ Μανουήλ, ὁ τῆς πόλεως ἑπαρχὸς Ἰωάννης ὁ Καματηρὸς καὶ συχνοὶ ἕτεροι) ...' Nicetae Choniatae Historiae 231. — O City of Byzantium 131.

'Καὶ πὼς οὕτω δόξαν τοῖς τηνικαῦτα προφέρουσι τῶν εὖ γεγονότων, συνθεσίας κατ' αὐτοῦ [πρωτοσεβαστοῦ] πέπλος ράπτεται, περιδύσων αὐτὸν καὶ συνέζων οὐ πρὸς ἡδονήν. Ὑφαναν δὲ τὸ τοιοῦτον πέπλωμα οὐκ ὀλίγοι τε ἕτεροι καὶ οἱ δύο παῖδες Ἀνδρονίκου, τοῦ ἐκ Κομνηνῶν... πρὸς δὲ καὶ Ἰωάννης Δούκας, ὁ ἑπαρχος... καὶ οἱ Καίσαρες, ἡ πορφυρογέννητος Μαρία, ἣν ὑπὸ τῷ βασιλεῖ Μανουήλ ἢ ἐξ Ἀλαμανῶν Εἰρήνη, τὸ ἅγιον ἐκείνη γέννημα, ἐγεῖνατο, καὶ ὁ συζυγῶν αὐτῇ Ἰωάννης ὁ μαρκέσιος, νεανίας μὲν τὴν ἡλικίαν, τέλειος δὲ τὴν ἀνδρείαν.' Eustathios of Thessaloniki 20.

Σχετικά με τους πρωταγωνιστές της συνωμοσίας, βλ. Jurewicz, *Andronik I. Komnenos* 85.

κατάλυσιν...'¹⁰⁴. Αντιλαμβανόμαστε στο σημείο αυτό ότι το κίνητρο της συνωμοσίας στηρίζεται έστω και προσχηματικά στον προαναφερθέντα όρκο πίστης, τον οποίο έλαβαν ο στενός συγγενικός κύκλος του Αλέξιου Β', ο οίκος των Κομνηνών, αλλά και ευρύτεροι πολιτικοί και εκκλησιαστικοί παράγοντες¹⁰⁵. Θέτοντας εαυτούς υπόλογους στον όρκο τους, η παράταξη με επικεφαλής την πορφυρογέννητη Μαρία δρούσε φαινομενικά στο πλαίσιο του Συνοδικού Τόμου του 1171, γεγονός που νομιμοποιούσε την ύπαρξη και τους στόχους της. Ως το αντίπαλο δέος του πρωτοσέβαστου, λοιπόν, η μερίδα αυτή πιστών στον Αλέξιο Β' έκρινε ότι η αυτοκρατορική εξουσία του απειλείται και έπρεπε να προστατευτεί απέναντι στις σφετεριστικές βλέψεις του ευνοούμενου της βασιλομήτορος¹⁰⁶.

Μετά την αποτυχία της απόπειρας δολοφονίας εναντίον του πρωτοσέβαστου Αλέξιου το έτος 1181, η συνωμοσία αποκαλύφθηκε και μέλη της οδηγήθηκαν σε δίκη¹⁰⁷. Αρχικές αμνηστίες φαίνεται να δόθηκαν μόνο στην Μαρία και τον Ρενιέρ-Ιωάννη εκ μέρους του πρωτοσέβαστου με στόχο μάλλον την συμφιλίωση, ενώ

¹⁰⁴ *Nicetae Choniatae Historiae* 231.

'Conspiring to confirm the oath of allegiance to her brother and emperor while endorsing the death of the protosebastos, she awaited the opportune moment for his overthrow.' *O City of Byzantium* 131.

¹⁰⁵ Ο Medvedev ισχυρίζεται ότι με τον όρκο πίστης δεσμεύτηκαν αποκλειστικά το σύνολο των αρχιερέων και εκκλησιαστικών αξιωματούχων της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Ενώ ουσιαστικά αναφέρεται στον Συνοδικό Τόμο του 1171, στην συνέχεια τη μελέτης μας θα εξετάσουμε συγκεκριμένα ιστορικά παραδείγματα της περιόδου, που ενδεχομένως αποδεικνύουν ότι κοσμικοί και πολιτικοί παράγοντες, όπως επίσης ο απλός λαός, κλήθηκαν να δεσμευτούν εξίσου ως υπόλογοι της πίστης τους στον Αλέξιο Β'. Σχετικά με ποιους αφορούσε αλλά και ποιοι οι παραλήπτες του όρκου πίστης, βλ. Medvedev, *Η συνοδική απόφαση* 234. — Χριστοφιλοπούλου, *Εκλογή* 162.

¹⁰⁶ *'...καὶ ἄλλως δὲ θερμουργίαν ἀσπαζομένη καὶ ἀνδρική τὸ φρόνημα οὖσα, προσκτωμένη δὲ καὶ τὸ φύσει πρὸς τὴν μητρυιάν βαρύνῃ. τὴν δὲ πρὸς τὸν πρωτοσεβαστὸν οὐχ οἷα τε οὖσα περὶστέλλειν ἀπέχθειαν ἐς τοῦμφανὲς αὐτῷ ἀντεφέρετο καὶ οὐδ' ὅπως οὖν διελελοίπει ὅσα οἱ πρὸς λύμην βυσσοδομεύουσα.'* *Nicetae Choniatae Historiae* 230-231. — *O City of Byzantium* 130-131.

¹⁰⁷ Σχετικά με το εγχείρημα δολοφονίας του πρωτοσέβαστου, βλ. *'...τὴν μὲν ἐγχείρησιν ἡτοιμάσατο καὶ τοὺς σφαγὰς τοῦ ἀντιπάλου ἐπήγετο τὸ φονουργὸν παραγυμνοῦντας σιδήριον, ἐκ δὲ τινος περιπετείας τοῦ οἰκείου ἐκκρούεται σκέμματος.'* *Nicetae Choniatae Historiae* 231-232. — *O City of Byzantium* 131.

Σχετικέ με τις δίκες που συγκροτήθηκαν, βλ. *'... καὶ τῆς βουλῆς ὁμοῦ καὶ τῆς ἐπιβουλῆς μικρῶ ὕστερον φωραθείσης, τοὺς μὲν λοιποὺς εἶχε βῆμα βασιλικὸν καὶ σκένις τοῦ ἀποπήματος προὔκειτο σχήμασι μόνοις ἀλλ' οὐχὶ πράγμασιν· ἐφωμάρτει γὰρ ἡ καταδίκη εὐθὺς καὶ ὡς ἄφωνοι ἰχθύες οἱ συσχεθέντες ἀπήγοντο μηδ' ὅλως δεξάμενοι τὸ ἐνδόσιμον εἰς τὸ τὰ δοκοῦντά σφισιν ἀπολογήσασθαι.'* *Nicetae Choniatae Historiae* 231. — *O City of Byzantium* 131.

'Ὅποια δὲ ἐν τοιούτοις ὡς τὰ πολλὰ ξυμπίπτει, ἔνθα ὁ λόχος οὐκ ἔχει κρύπτεσθαι εἰς τέλος, ἀλλ' ἐκφαίνεται, φωρῶνται πάντες οἱ τοιοῦτοι, ἐνός τινος τῶν λοχιτῶν καταμηνύσαντος, καὶ συγκροτεῖται δίκη...' *Eustathios of Thessaloniki* 20.

διαφορετικές ποινές απευθύνθηκαν στα υπόλοιπα μέλη της συνωμοσίας¹⁰⁸. Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, ωστόσο, φιλικά διακείμενος προς την συνωμοσία της πορφυρογέννητης Μαρίας, χαρακτηρίζει τις δίκες αυτές ως παρωδίες¹⁰⁹. Πρόκειται πιθανότατα για ένα εγχείρημα δολοπλοκίας εκ μέρους του πρωτοσέβαστου, προκειμένου να υπονομεύσει την νομιμότητα αλλά και την ισχυρή επιρροή που η συνωμοσία σε λαό και αριστοκράτες της Κωνσταντινούπολης. Τα μέτρα όμως αυτά δεν έμελλε να αποσβήσουν τα τεταμένα πνεύματα των υψηλά ιστάμενων στην αυλική ιεραρχία αντιπάλων. Αντιθέτως, η πόλωση οξύνθηκε και η διαμάχη σύντομα προσέλαβε τον χαρακτήρα ανοιχτού πολέμου εντός της Κωνσταντινούπολης, σύμφωνα με τις λεπτομερείς και συχνά δραματικής φύσης περιγραφές στο έργο του Ευστάθιου¹¹⁰.

¹⁰⁸ «... τῶν δὲ λοιπῶν οἱ μὲν ἀφείθησαν, ἀληθῶς μὲν εἰς ἔωλον δεῖπνον τοῖς βουλομένοις αὐτῶν θοιγήσασθαι, φαινομένως δὲ κατὰ φιλίαν καὶ τὸ εἶναι ἀνύποπτοι...» *Eustathios of Thessaloniki* 20.

Όσον αφορά τα λοιπά μέλη της επονομαζόμενης συνωμοσίας, η δίκη που έλαβε χώρα δεν υπήρξε απαραίτητα επιεικής στην κρίση της απέναντι τους. Ο Χωνιάτης υπαινίσσεται ότι η καθολική αμνηστία υπήρξε τολμηρό αίτημα εκ μέρους της Μαρίας και, επομένως, δεν έχουμε επαρκή στοιχεία για να υποθέσουμε ότι αυτή πραγματοποιήθηκε. «Καθεῖργνυνται οὖν ἐν τῷ μεγάλῳ παλατίῳ καὶ οἱ ἀδελφοί, ὁ Μανουὴλ καὶ ὁ Ἰωάννης, πρὸς δὲ καὶ ὁ πρωτοστράτωρ Ἀλέξιος, ἔτι δὲ καὶ ὁ ἑπαρχος... οἱ δὲ τινες ἀπώλοντο ποικίλως καὶ ὡς οὐκ ἂν τις ἴδοιτο· πολλοὶ δὲ καὶ ὑπερορία ἐκόντες ἐδικαίωσαν ἑαυτοὺς, ὧν ἦν καὶ ὁ καλὸς Λαπαρδάς...» *Eustathios of Thessaloniki* 22-24.

«... Τὰ τοῖς πρόσφυζιν ἡδόξει βραβευόμενα ἔθιμα, καὶ προτεινομένης ἀμνηστίας ὧν ἐάλω δρῶσα κακῶς, οὐδ' ἐπαῖειν ὅλως ἠνείχετο, ἀλλ' ἀπήτει παλινδικίαν τῶν ταύτης συνωμοτῶν καὶ ἄνεσιν τῶν καθεύρων.» *Nicetae Choniatae Historiae* 232. — *O City of Byzantium* 131.

‘For, as has been said, the frotosebastos had imprisoned certain distinguished men who had been caught in a conspiracy and thereby had roused still more enmity against himself.’ *A History of Deeds* 463.

¹⁰⁹ «Καὶ τέως μὲν περὶ μίαν ἡμέραν οἱ τέσσαρες ἡτιμωμένοι ἐάλωσαν δῆθεν ζυνωμοσίας, ὁ Μανουὴλ καὶ Ἰωάννης οἱ ἀδελφοί, ὁ πρωτοστράτωρ Ἀλέξιος καὶ Ἰωάννης ὁ ἑπαρχος, καὶ εἶχεν αὐτοὺς ἢ κάθειρξις καὶ πρὸ αὐτῆς τὰ λίαν ἄτιμα... Διὸ καὶ αὐτὸς μὲν ἀπλοῖκῶς ἐμη- νύσατο πρὸς ἐσπέραν τὰ λόφονα, οἱ δὲ οὐχ ἀπλοῖ ἐμελέτων ἀνυποστόλως δια- κειμένων αἴφνης τὸ κακὸν καταράζαι καὶ συλλαβέσθαι καὶ αὐτοὺς... Καὶ οὕτω μὲν ἡ κακία ἐπικρύπτειν ἠθέλεν ἑαυτήν.» *Eustathios of Thessaloniki* 22.

¹¹⁰ «Οὐκοῦν καὶ μερίζονται. Καὶ οἱ μὲν τῷ μικρῷ βασιλεῖ ἐκομίζοντο, καὶ καθάπαξ ὑπαγορεύσαντες ἐκείνῳ καί, ὡς οὐκ ὄφελον, διδάξαντες τὴν τοῦ ἀρχιερέως ἀτιμίαν, ἐπέμενον οἷς ἐκακούργησαν καὶ τὴν διδασκαλίαν ἡσφαλίζοντο καὶ τὸν παῖδα τῷ μαθήματι ἐνερείδοντες τηρεῖν αὐτὸ εἶθιζον καὶ μάλιστα ἢ τὸ πᾶν δυναμένη μήτηρ καὶ ὁ μετ' αὐτὴν Πρωτοσεβαστός, ὁ κατὰ τῆς ἐκκλησίας τότε μελετήσας δυνατὸς γενέσθαι καὶ σὺν γυναιξὶ συστήσας κατὰ τὴν παροιμίαν μάχην. Καὶ οὕτω μὲν τινες οἱ τοῦ μὴ καλοῦ. Οἱ δὲ λοιποὶ, ἐπὶ τε τῷ πατριαρχικῷ καταστυγνάζοντες δυσπραγίᾳ ἐπὶ τε τῇ τῶν Καισάρων δυστυχίᾳ, καταλήγουσιν εἰς κακὸν μέγα καὶ οἴκτιστον. Εἰπεῖν γὰρ ἐν βραχυτάτῳ, πόλεμος κροτεῖται ἱερός, ὡς ἂν καιρίως φαίη τις.» *Eustathios of Thessaloniki* 26.

‘From that refuge, whither weapons and armed men had been assembled, she and her husband, with her partisans and those implicated in the same plot, attempted to take measures against her brother, the emperor.’ *A History of Deeds* 453.

Ως προς το νομιμοφανές έρεισμα της, η συνωμοσία πέτυχε εκ του αποτελέσματος τον σκοπό της. Ένα σημείωμα του Ιουλίου του 1182, συστημένο εκ μέρους του Αλέξιου Β΄ για την αδερφή του, Μαρία, αναγνωρίζει το αγαθό κίνητρο της παράταξη, ενώ προσφέρει άφεση και αμνηστία στα επιφανέστερα μέλη της¹¹¹. Ενώ οι κατηγορίες εις βάρος της εν λόγω παράταξης περιλαμβάνουν το έγκλημα της συνωμοσίας, είναι εξίσου χαρακτηριστικό ότι οι ενέργειες της δεν λήφθηκαν υπόψη ως έγκλημα καθοσίωσης. Ο όρος αυτός, σύμφωνα με την Μπουρδάρα, περιγράφει τις εγκληματικές ενέργειες εσχάτης προδοσίας που αμφισβητούν ή πλήττουν εμφανώς την ιερή φύση του αυτοκράτορα και της θεσμικής εξουσίας του¹¹². Ας σημειώσουμε ότι οι αμνηστίες που εξασφαλίστηκαν στην Μαρία, τον Ρενιέρ-Ιωάννη και μερικούς άλλους επιφανείς συνωμότες εκ μέρους του αυτοκράτορα Αλέξιου πρέπει μάλλον να ιδωθούν υπό το πρίσμα ενός πολιτικού συμβιβασμού που ακολουθεί το πέρας ενός πολυτάραχου εμφυλίου πολέμου¹¹³. Το σκεπτικό όμως αυτό δεν αναιρεί απαραίτητα το ελαφρυντικό που συνόδευσε την τελική επικράτηση της συνωμοσίας, της οποίας ηγήθηκε η πορφυρογέννητη Μαρία. Απεναντίας, το προϋποθέτει, διότι αυτό σχετιζόταν με την πρόθεση τους να διαφυλάξουν την αυτοκρατορική εξουσία του Αλέξιου Β΄, στον οποίο άλλωστε παρέμεναν πιστοί στο πλαίσιο των όρκων τους.

Στο σημείο αυτό αξίζει να επισημάνουμε δυο ενδεικτικές ενέργειες του πλήθους της Κωνσταντινούπολης, οι οποίες επισημαίνουν εντέλει τη διάθεση του βυζαντινού λαού απέναντι στα γεγονότα που προηγήθηκαν αλλά και τις δυο αντίπαλες παρατάξεις που τις καθοδήγησαν¹¹⁴. Πρόκειται για εκδηλώσεις των λαϊκών συναισθημάτων που

¹¹¹ Σχετικά με το σημείωμα του Αλέξιου Β΄, βλ. Μπουρδάρα, *Καθοσίωσις... Το πολιτικό αδίκημα* 479-480.

¹¹² Μπουρδάρα, *Καθοσίωσις... Το πολιτικό αδίκημα* 480.

¹¹³ Ο Γουλιέλμος της Τύρου εσκεμμένα αποδίδει την φιλο-λατινική παράταξη, εκείνη της αντιβασιλείας, ως νικηφόρα έως και το τέλος του εμφυλίου πολέμου. Πρόκειται όμως για προπαγάνδα που ευνοεί την λατινική οπτική των γεγονότων, ‘...she humbly begged for mercy through mediators. The emperor granted her request and restored her to favor.’ *A History of Deeds* 453.

‘...τῶν δ’ αὐτῶν καὶ πάλιν παραγενομένων ἀνδρῶν καὶ πίστεις δόντων τῇ καισαρίσῃ καὶ τῇ ταύτης ἀνδρὶ καὶ ὄρκοις κρατυναμένων αὐτὰς καὶ πληροφορίαν παρασχομένων ὥς οὐκ ἂν τι πάθοιεν ἀηδές, οὔτε μὴν ἀφαιρεθεῖεν τὴν οἰκείαν ἐπιτιμίαν πρὸς τοῦ ἀδελφοῦ καὶ βασιλέως ἢ τῆς μητρὸς δεσποίνης ἢ τοῦ πρωτοσεβαστοῦ Ἀλεξίου, ἀλλὰ δὴ καὶ ἀμνηστίας κακοῦ δωρηθείσης οἵπερ αὐτοῖς προσεχώρησαν καὶ εἰς συμμάχους ἐνεγράφησαν, οὕτω δὲ τῆς δευτέρας ἀπέσχοντο συμπλοκῆς.’ *Nicetae Choniatae Historiae* 240-241. — *O City of Byzantium* 135.

Σχετικά με την μνεία του Γουλιέλμου της Τύρου στην συνωμοσία εναντίον του πρωτοσεβαστου και της Μαρίας της Αντιόχειας, βλ. Neocleous, *Tyrannus Graecorum* 208.

¹¹⁴ ‘Ἦν οὖν τῇνικαῦτα ὁρᾶν κατὰ συλλόγους ἀθροιζομένους καὶ ἀγειρομένους κατὰ συστήματα, οἱ καὶ πρῶτα μὲν ἡλευθεροστόμουν τὴν μὲν πορφυρογέννητον Μαρίαν δῆθεν οἰκτείροντες ὥς παρ’ ἀξίαν πάσχουσιν, τοῦ δὲ πρωτοσεβαστοῦ καταβώμενοι ὥς μὴ σὺν λόγῳ εὐπραγοῦντος μὴδ’

συνόδευσαν την εκδίωξη του πρωτοσέβαστου Αλέξιου και της Μαρίας της Αντιόχειας από την αυτοκρατορική εξουσία που τους παρείχε ο ρόλος τους στην αντιβασιλεία. Παράλληλα, σήμαναν την τελική επικράτηση της μερίδας εκείνης των αριστοκρατών που εκπροσωπούταν κυρίως μέσω της πορφυρογέννητης Μαρίας. Εννοούμε εδώ την λαϊκή επευφημία (*acclamatio*) του Αλέξιου Β' από το πλήθος των Κωνσταντινουπολιτών¹¹⁵, κίνηση με ιδιαίτερη πολιτική σημασία στο πολιτικό γίνεσθαι των Βυζαντινών, όπως έχουμε ήδη επισημάνει¹¹⁶. Σήμανε συμβολικά ότι ουσιαστικός νικητής του εμφυλίου πολέμου που προηγήθηκε στάθηκε ο Αλέξιος Β', στα χέρια του οποίου παρέμενε η διαδοχή του αυτοκρατορικού αξιώματος παρά τις σφετεριστικές δολοπλοκίες του πρωτοσέβαστου και της βασιλομήτορος.

Αντίστοιχα, η λαϊκή κίνηση της επευφημίας πρέπει στο πλαίσιο αυτό να ιδωθεί σε συνδυασμό με το ανάθεμα που επιβλήθηκε στον πρωτοσέβαστο και την βασιλομήτορα. Ο αφορισμός αυτός έγινε εκ μέρους τριών ιερέων που περιδιάβαιναν τους δρόμους της Κωνσταντινούπολης και περίφεραν λάβαρο, σταυρό και την εικόνα του Χριστού, συγκεντρώνοντας στην πορεία τους τον εξαγριωμένο όχλο¹¹⁷. Παρότι αναγνωρίζει ότι οι σκηνές αυτές γίνονται προς τιμήν του νόμιμου αυτοκράτορα και μη εναντίον του, ο Χωνιάτης προσδίδει σε αυτές τον χαρακτήρα ανοιχτής επανάστασης¹¹⁸.

ὡς χρή τῇ τύχῃ χρωμένου καὶ κατὰ τῆς τοῦ βασιλέως ἡγανάκτου μητρὸς.' *Nicetae Choniatae Historiae* 234. — *O City of Byzantium* 132.

¹¹⁵ 'καὶ ὥσπερ ὅφ' ἐνὶ συνθήματι κινηθέντες τὸν μὲν βασιλέα εὐφήμοις ἐδεξιοῦντο φωναῖς (τοῦτο δὲ τὸ τῶν ἐς νεώτερα χωροῦντων ἔργα τεκμήριον ἐκ καλλίστης καταρχομένων ἀρχῆς τὰ μέντοι τελευταῖα βλεπόντων εἰς ἐπανάστασιν) ...' *Nicetae Choniatae Historiae* 235. — *O City of Byzantium* 132.

¹¹⁶ Βλ. σελίδα 10-11.

¹¹⁷ '...κατὰ μικρὸν δὲ προϊόντες καὶ εἰς στασιασμὸν ἀνερρώγεσαν καὶ τις τῶν ἱερέων ἔκτυπον τοῦ Χριστοῦ ἐπ' ἀγορᾶς παρενεγκὼν καὶ ἄλλος ἄρας σταυρὸν ἐπωμάδιον καὶ ἕτερος σημαίαν ἱερὰν ἀνεμώσας ὡς γλάγος μνίας τοὺς στασιαστὰς ἐπεσπᾶσαντο... τὸν δὲ πρωτοσεβαστὸν καὶ τὴν δέσποιναν καθυπέβαλλον ἀναθέματι. οὐκ ἐς αὐτὸ δὲ μόνον ἔδρων ταῦτα τὸ Μίλιον, ἀλλὰ καὶ κατ' αὐτὴν τὴν τῆς λαμπρᾶς ἵπποδρομίας σφενδόνην παραγενόμενοι καὶ ἀφορῶντες εἰς τὰ ἀνάκτορα. καὶ τοῦτο ἐφ' ἡμέρας συχνὰς γινόμενον ἐξεκύμαινε τὸν δῆμον καὶ εἰς στάσιν ἀνέφλεγε. καὶ εἰς αὐθάδειαν οἱ πολλοὶ τραχυνόμενοι οἴκους λαμπροτάτους κατέσπασαν καὶ τὰ ἐντὸς τούτων διήρπασαν οἷς δια- φερόντως ἔβλεπον ἡμερον ὃ τε πρωτοσεβαστὸς καὶ ἡ δέσποινα.' *Nicetae Choniatae Historiae* 234-235. — *O City of Byzantium* 132.

¹¹⁸ Σχετικά με την γνώμη του Χωνιάτη για τον περιστασιακό όχλο της Κωνσταντινούπολης γενικότερα, την αναξιόπιστη κρίση τους και ευμετάβλητη πίστη τους στον εκάστοτε αυτοκράτορα, βλ. το χωρίο '...οὔτε οὖν ἑαυτοῖς ποτε τὰ κάλλιστα πεφώρανται πράξαντες οἱ τῆς Κωνσταντίνου οἰκήτορες, οὔθ' ἑτέροις εἰσηγουμένοις τὰ κοινωφελῆ ἐπειθάρχησαν, αἰεὶ δὲ τάναντία ταῖς εὐδαιμονούσαις παρακαθιστάντες πόλειςιν, ὅσα γῆ καὶ θάλασσα τούτοις δορυφορεῖ, ἐπ' ἀνηνύτοις εἰς ἑτέρας πόλεις ἄλλοεθνῶν διαφοροῦσι καὶ μεταγίζουσι. τὸ δὲ πρὸς τοὺς κρατοῦντας ἀδιάφορον ὡς ἔμφυτον αὐτοῖς κακὸν συντετήρηται· ὃν γὰρ ὡς ἐννόμως σήμερον ἐξαίρουσιν ἄρχοντα, τοῦτον ὡς κακοεργὸν ἐς νέωτα διασύρουσι, τοῦτό τε κάκεινο παριστῶντες μὴ σὺν λόγῳ ποιεῖν ἀνεπισημοσύνη τοῦ κρείττονος καὶ τῷ εὐριπίστῳ τοῦ φρονήματος.' *Nicetae Choniatae Historiae* 234. — *O City of Byzantium* 132.

Σε κάθε περίπτωση, η εκτόνωση μιας μερίδας του πληθυσμού της Κωνσταντινούπολης επιβεβαιώνει τουλάχιστον μια κοινή διάθεση των Βυζαντινών απέναντι στις δηλωμένες προθέσεις της συνωμοσίας. Όσον αφορά τον προσανατολισμό της, η διάθεση αυτή δείχνει να ευνόησε τις στοχεύσεις της συνωμοσίας και τράπηκε εναντίον των μελών της αντιβασιλείας¹¹⁹. Το κίνητρο της υπεράσπισης της αυτοκρατορικής εξουσίας στα χέρια του ανήλικου μα νόμιμου Βυζαντινού αυτοκράτορα αποτέλεσε πιθανότατα και το έρεισμα της λαϊκής συμπαράστασης στην πλευρά της συνωμοσίας. Ανάμεσα στις δυο παρατάξεις, η δέσμευση πίστης στον Αλέξιο Β΄ -έστω και η πρόφαση αυτής- ήταν απαραίτητη για οποιαδήποτε διεκδίκηση νομιμότητας και λαϊκής υποστήριξης.

Μένοντας στο πλαίσιο ερμηνείας του όρκου πίστης και της επίκλησης του ως καταλύτης πολιτικών εξελίξεων, το ενδιαφέρον μας εστιάζεται πλέον στον Ανδρόνικο Α΄ Κομνηνό¹²⁰. Στόχος μας είναι να ανιχνεύσουμε πώς και γιατί ο Ανδρόνικος Α΄ εργαλειοποίησε τον όρκο πίστης που έλαβε σύμφωνα με τον Συνοδικό Τόμο του 1171, προκειμένου να ανελιχθεί στον αυτοκρατορικό θώκο. Ενώ η φήμη του ανδρός προηγείται, το ζητούμενο της τρέχουσας θεματικής αφορά την εκμετάλλευση της ιδεοληψίας που σχετίζεται με τον όρκο πίστης που και ο Ανδρόνικος έλαβε υπέρ του Αλέξιου Β΄. Πρόκειται για μια πρόφαση ουσιαστικά, θεσμικά όμως προβλεπόμενη και δεσμευτική, με την οποία προόριζε να νομιμοποιήσει την άνοδο και να δικαιολογήσει τις τρομοκρατικές, όπως συνήθως αποδίδονται, ενέργειες που ακολούθησαν στην αυτοκρατορική εξουσία. Ας εξετάσουμε το θέμα περαιτέρω.

Οφείλουμε να επισημάνουμε ότι η αρχική είσοδος του Ανδρόνικου στην Κωνσταντινούπολη δεν είχε αρνητικό πρόσημο και, αντιθέτως, η υποδοχή του ακολούθησε τις επευφημίες τόσο του λαού όσο και των πολιτικών παραγόντων που εμπλέκονταν στις εμφύλιες διαμάχες για εξουσία¹²¹. Γνωρίζουμε ότι κλήθηκε εκ

¹¹⁹ 'Τὸ γὰρ βασιλικὸν συμμαχικὸν πολλοῖς ἐνεπήδησε καὶ τοὺς μὲν ἄλλως ἔβλαψε, τινὰς δὲ καὶ τοῦ ζῆν ἀπήγαγεν. Ὅθεν καὶ πλατυνθὲν τὸ κακὸν ἐπλήθυνε τὸ κατὰ τῆς βασιλίδος μῖσος καὶ ἤπλωσε μικροῦ δεῖν εἰς ἅπαντας. Καὶ ἔγεμον αὐτῆς τὰ πάντων στόματα οὐκ εἰς ἀγαθὸν καὶ ἐβουλεύοντο τὰ εἰς κάκωσιν αὐτῆς καὶ ἀπόστασιν.' *Eustathios of Thessaloniki* 26.

¹²⁰ Πληροφορίες σχετικά με την πολιτική και στρατιωτική πορεία του Ανδρόνικου Α΄ έως και τον θάνατο του Μανουήλ παρέχει στην ιστοριογραφία του ο Ιωάννης Κίνναμος, ειδικότερα *Deeds of John and Manuel* 98, 188.

¹²¹ '...οἱ τοῦ αὐτοῦ μεταλαχόντες αἵματος καὶ ἰσοκράτεις εἶναι παρὰ τοῦ βασιλέως Μανουὴλ ἐαθέντες καὶ ἀξιώμασι μεγίστοις ἐμπρέποντες ἔστιν ἢ ἀπεπνίγοντο τοῖς γινομένοις, ἔστι δ' ἢ καὶ τυραννίδα φουρόμενην ὀρώντες τὸν πρωτοσεβαστὸν ὑπεβλέποντο, οὐ τοσοῦτον μὴ ὁ βασιλεύων ἀηδὲς τι πάθῃ περὶ πλείστου ἔχοντες, ὅσον μὴ αὐτοὶ συλληφθεῖεν ὑφορώμενοι...' '... τῷ τοι καὶ ἐνῆγον διὰ γραμμάτων κρύβδην πεμπομένων οἱ μέγα τότε δυνά-μενοι καταταχῆσαι τὴν εἴσοδον, ὡς ἀντιταζομένων οὐδένων, οὔτε μὴν πρὸς τὸ ἀντωπὸν τῆς ἐκείνου στησομένων σκιᾶς, ἀλλ' ὑπταίαις ὄλων προσδεζομένων χερσὶ καὶ ἀναπετασόντων ἀσμένως τὰς τῆς καρδίας

μέρους της Μαρίας ώστε να λάβει ενεργό μέρος στην συνωμοσία, προκειμένου να αντιταχθεί στις πολιτικές βλέψεις του πρωτοσέβαστου και να αποτελέσει αντίβαρο στην λατινική υποστήριξη που εκείνος απολάμβανε. Συγκεκριμένα, ανέλαβε να εξυπηρετήσει τον ρόλο ενός συνδετικού κρίκου μεταξύ των συμφερόντων που επιδίωκαν οι δυο αντίπαλες παρατάξεις του εμφύλιου αυτού πολέμου¹²². Οι μαρτυρίες των βυζαντινών και λατινικών πηγών συνηγορούν ως προς την επευφημία του ως σωτήρα, μια λαϊκής προέλευσης και έμπνευσης αντίληψη που ο Ανδρόνικος απέκτησε πριν ακόμη επέμβει έμπρακτα στα γεγονότα¹²³.

Η πρόσληψη αυτή αντικατοπτρίζει σαφώς τα όρια αντοχής του πληθυσμού της Κωνσταντινούπολης αλλά και της κρίσης του πολιτικού συστήματος που η βυζαντινή αυτοκρατορία διένυε εκ των έσω την περίοδο αυτή. Υπερβολική μα ενδεικτική είναι η φράση του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης: ‘...ὁκνῶ μὲν εἰπεῖν ὡς πρὸ καὶ αὐτοῦ Θεοῦ, θαρρῶ δὲ ἀσφαλέςτερον φράσαι ὡς εὐθὺς μετὰ Θεόν, τὰ τῆς καταδοκίας εἰς τὸν Ἀνδρόνικον’¹²⁴. Εκφράζεται, δηλαδή, μια εκλαϊκευμένη εικόνα της έλευσης του Ανδρόνικου στο προσκήνιο της πολιτική κρίσης. Είναι εφικτό να διακρίνουμε τις προσδοκίες και κυρίως τον μεσολαβητικό ρόλο που ο Ανδρόνικος αναμενόταν να

περιπτοχάς.’ *Nicetae Choniatae Historiae* 225, 230 αντίστοιχα. — *O City of Byzantium* 127-128, 130-131 αντίστοιχα.

‘They summoned Andronicus the Elder, a cousin of the late emperor, from Pontus, where he was ruling, that he might assist them in their wicked plot to drive Alexius, the protosebastos from the control of affairs in the realm.’ *A History of Deeds* 463.

Σχετικά, βλ. Jurewicz, *Andronik I. Komnenos* 85.

¹²² J. M. Hussey, *Byzantium and the Crusades, 1081-1204*, *A History of the Crusades* [ed. by K. M. Setton]. *Vol II: the later Crusades, 1189-1311*, ed. by R. L. Wolf – H. W. Hazard, Madison – Milwaukee – London 1969, 123-152: 145. — Magdalino, *The Empire* 224.

¹²³ ‘Ἐδόκει γὰρ ἀξιόμαχος ἐπίκουρος ἀναφανήσεσθαι ἂν πρὸς τὰ ζυμπεσόντα καὶ ἀλεξίκακος, οὐχ ὥστε μὴν ἐκείνῳ δρᾶσθαι καὶ πρὸς ἑαυτοῦ θέσθαι τὰ ζυγὰ τῆς βασιλείας, ἀλλ’ ὡς τῆς μητρὸς, ἥ φαύλως ἐπιτροπεύειν ἐδόκει, ἔτι δὲ καὶ τῆς τοῦ Πρωτοσεβαστοῦ οἰήσεως ἐξελέσθαι τὸν καταπραγματευόμενον... Καὶ ἐδόξαζον ἐκείνῳ σωτῆρα σφῶν ἐκάστου ἔσεσθαι καὶ ἔρμα τῆς βασιλείας, κούφως ἐνταῦθα κάκεϊ παραγομένης πρὸς τοῦ θέλοντος, εἴπερ μόνον τῷ Πρωτοσεβαστῷ καὶ τῇ ζυνασπιζούσῃ βασιλίδι χαρίζοιτο.’ *Eustathios of Thessaloniki* 26, 28.

‘...καὶ διὰ ταῦτα καταδοκοῦντες τὸ μέλλον, τὸ καθ’ αὐτοὺς ἀσφαλὲς τοῦ πέλας προυτίθεσαν... Ἐντεῦθεν ἡ πᾶσα πόλις πρὸς Ἀνδρόνικον ἔβλεπε καὶ ἡ ἐκείνου ἄφιξις ὡς ἐν σκοτομῆνῃ λαμπτήρ καὶ ἀστήρ ἀρίζηλος ἐδοξάζετο.’ *Nicetae Choniatae Historiae* 225, 230-231. — *O City of Byzantium* 128, 130-131.

‘Thus summoned, Andronicus came to the city bringing with him large forces of barbarian troops... the fact that many other notable men and a great many citizens as well showed their partisanship for Andronicus no longer secretly but in public. They longed to see him enter the city and in every possible way helped to hasten the time of his crossing.’ *A History of Deeds* 463-464.

¹²⁴ *Eustathios of Thessaloniki* 26-28.

εκπληρώσει¹²⁵, δεδομένων μάλιστα των συνθηκών που επικρατούσαν εντός των τειχών της Κωνσταντινούπολης. Ειδικότερα, η εξωτερική παρέμβαση του στις εμφύλιες συγκρούσεις κατέστη αναγκαία στα μάτια των Βυζαντινών, όταν η πόλωση μεταξύ της φιλο-λατινικής αντιβασιλείας και αντι-λατινικής συνωμοσίας κλιμακώθηκε και η παύση των βιαιοπραγιών έδειχνε να κλονίζεται σε μη αναστρέψιμο βαθμό¹²⁶. Το κλίμα διχασμού αποτέλεσε πρόσφορο έδαφος που καλωσόρισε την εμπλοκή του, με την ελπίδα ότι θα κατόρθωνε να επαναφέρει την πολιτική σταθερότητα που διακυβευόταν. Αν και η σύσταση της ευρύτερης ομάδας υποστηρικτών του Ανδρόνικου Α΄ στις πολιτικές υποθέσεις της Κωνσταντινούπολης δεν είναι ομοιογενής, φαίνεται ότι η ανάγκη για πολιτική ενότητα και σταθερότητα ήταν μάλλον επιτακτική.

Σε αντιδιαστολή με τις βυζαντινές πηγές αλλά και με τον Γουλιέλμο της Τύρου στο ζήτημα αυτό, έρχεται μια σχετική με την έλευση του Ανδρόνικου αναφορά στο έργο *Historia de expeditione Frederici Imperatoris*, γραμμένο γύρω στο έτος 1200 ή και νωρίτερα. Εκεί ο Ανδρόνικος Α΄ απεικονίζεται να εισβάλλει εξ αρχής στην βυζαντινή αυτοκρατορία, έχοντας προηγουμένως ασπαστεί το Ισλάμ και έχοντας ήδη συνάψει συμμαχία με τους Τούρκους (Σελτζούκους;), προκειμένου να καταλάβει τον θρόνο της Κωνσταντινούπολης¹²⁷. Πρόκειται, ωστόσο, για ένα χαρακτηριστικό μοτίβο που εμπίπτει στην κατηγορία της λατινικής προπαγάνδας¹²⁸, η οποία αποσκοπεί να υποβαθμίσει την ιδεολογική αίγλη της βυζαντινής αυτοκρατορίας, στον σχετικό βαθμό

¹²⁵ Brand, *Byzantium* 38-39. — Lilie, *Handel und Politik* 526. — Stephenson, *Byzantium's Balkan frontier* 277.

¹²⁶ ‘Ὅποια δὲ ἐν τοῖς τοιοῦτοις φιλεῖ γίνεσθαι, οὐ μόνον ἐκ τῶν παρὰ πόδας ἐπορίζοντο τὰ εἰς ἄμυναν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ πόρρωθεν ἀνεβίβαζον τοὺς λογισμούς. Καὶ ἀνέβη αὐτοῖς ἐπὶ νοῦν ὁ Κομνηνὸς Ἀνδρόνικος...’ Eustathios of Thessaloniki 26.

Σχετικά, βλ. J. -C. Cheynet, Byzance et l’Orient latin: le legs de Manuel Comnène, *Chemins d’outre-mer Études d’histoire sur la Méditerranée médiévale offertes à Michel Balard*, ed. by Damien Coulon - Catherine Otten-Froux - Paule Pagès - Dominique Valérian, Sorbonne 2004, 117-127: 119-120. — Magdalino, *The Empire* 225.

¹²⁷ ‘However, there arose a certain wicked relation of his called Andronikos, an evil tyrant who had earlier been exiled from the kingdom by Manuel, and with the help of the Turks and other peoples this man invaded the empire of Constantinople.’ The History of the Expedition of the Emperor Frederick, *The Crusade of Frederick Barbarossa. The History of the Expedition of the Emperor Frederick and Related Texts*, trans. and annot. by G. A. Loud, London 2010, 33-134: 63.

¹²⁸ Ενδεικτικά για το θέμα αυτό, βλ. S. Neocleous, Byzantine-Muslim Conspiracies against the Crusades: History and Myth, *JMH* 36 (2010) 253–274: ειδικότερα 265–271, 274. — S. Neocleous, The Byzantines and Saladin: Some Further Arguments, *Al-Masaq: Islam and the Medieval Mediterranean* Vol. 25, No. 2 (2013) 204-221. — P. Magdalino, Isaak II, Saladin and Venice, *The Expansion of Orthodox Europe: Byzantium, the Balkans and Russia*, ed. J. Shepard, Ashgate 2007, 93–106: ειδικότερα 94–98, 103–105. — Dimitar G. Angelov, Domestic Opposition to Byzantium’s Alliance with Saladin: Niketas Choniates and his Epiphany Oration of 1190, *BMGS* 30 (2006) 49–68: ειδικότερα 49–51, 54–55, 59–65.

που ακόμη την απολαμβάνει. Ως επακόλουθο της πολιτικής αυτής κατάστασης, η υπονόμηση της νομιμότητας του Βυζαντινού αυτοκράτορα ζημίωσε και το γόητρο του στην -τηρουμένων των αναλογιών- διεθνή κλίμακα της εποχής. Παρόμοια αντίληψη σχετικά με την θρυλική έκφανση κατάκτησης της Κωνσταντινούπολης, αντίληψη προερχόμενη από τον ισλαμικό κόσμο και γραμμένη από έναν Άραβα ταξιδιώτη, θα σχολιάσουμε σε επόμενο κεφάλαιο.

Η έμφαση των μελετητών σχετικά με τα γεγονότα των ετών 1181-1182 έχει δικαιολογημένα δοθεί στην σφαγή που υπέστησαν οι Λατίνοι της Κωνσταντινούπολης τον Μάιο του 1182¹²⁹. Αν και πρόκειται για γεγονότα κομβικής σημασίας στην ιστορία της περιόδου που προσεγγίζουμε, οι λεπτομέρειες της δράσης του Ανδρόνικου σε σχέση με αυτά δεν καλύπτουν την θεματική που εξετάζουμε εδώ¹³⁰. Εκείνο που αξίζει όμως να επισημάνουμε είναι το κίνητρο της εμπλοκής του Ανδρόνικου σε σχέση με τις μετέπειτα πολιτικές του επιδιώξεις. Παρότι η ερμηνεία έχει περιοριστεί στο υποτιθέμενο μίσος που ο Ανδρόνικος έτρεφε εναντίον των Λατίνων γενικότερα, η

¹²⁹ 'For these and other reasons they had for a long time cherished this hatred in their hearts and were ever seeking an opportunity, at least after the death of the emperor, to destroy utterly the hated race of the Latins, both in the city and throughout the entire empire, that in this way they might satisfy their inexorable animosity.' *A History of Deeds* 461-465, εδώ 462.

‘Καὶ ἀφηγεῖσθαι μὲν τὰ τότε δεινὰ, ὅσα εἶδον οἱ Λατῖνοι, τὸ πῦρ, ὃ τὰ κατ’ αὐτοὺς ἐπενείματο, δίχα γε τῶν ἀφαρπαγόντων, τοὺς κατὰ θάλατταν ἐμπρησμοὺς ἐκ τοῦ παρὰ Ῥωμαίοις ὠμβρημένου πυρὸς τοῖς ἐπὶ πλοίων φεύγειν ὀρμήσασιν, τὰ κατ’ αἰγιαλοὺς, τὰ περὶ τὰς ἀμφοδούς, ἔργον ἂν εἴη πολὺ, καὶ ὥς οὐ μόνον τῶν ἀνθοπλιτῶν Λατίνων κατεφέροντο οἱ τοῦ Ἀνδρόνικου, ἀλλὰ καὶ ὅσοις περιποιεῖτο ἔλεον τὸ ἀπάλαμνον· καὶ γυναῖκες γὰρ αὐτῶν ἐρριπτοῦντο ξίφεσι καὶ βρέφη. Καὶ τοῦτο μὲν δεινόν, οὐχ οὕτω δέ, ὥς ὅτε καὶ γαστέρων ἀναρρηγνυμένων μητρικῶν ἐμαιοῦτο σίδηρος τὰ ἔμβρυα καὶ πρὸ ὥρας βλέποντος ἡλίου τὸ μικρὸν ὃ τοῦ Ἰδου σκότος μετεξεδέχετο αὐτό, τεθνηκὸς πρὶν ἢ καὶ ζῆσαι τὸ τέλειον. Θηριῶδες τοῦτο καὶ ἀσύγκριτον μανίαις ἐτέραις.’ *Eustathios of Thessaloniki* 34.

Περιγράφοντας τα σχετικά γεγονότα εντός και εκτός Κωνσταντινούπολης, ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης συνδέει τις ωμότητες εναντίον των Λατίνων με το μένος που εκείνοι θα ξεσπούσαν εναντίον των Βυζαντινών μερικά έτη αργότερα. Δείχνει μάλιστα να αιτιολογεί την τότε στάση τους, αποδίδοντας την εκδικητικότητα τους στο πλαίσιο δράσης και αντίδρασης. ‘Καὶ γέγονε καὶ ταῦτα ἡμῖν προκεντήματα, ὧν ἐπάθομεν. Ἡμῖν γὰρ οὐδὲ οἱ ναοὶ τοῦ θεοῦ ἄσυλοι. Οὐδὲ γὰρ οὐδ’ αὐτοὶ ἄχραντοι ἔμειναν, ὅτε νεκροὶ μὲν ἐστρώννουν αὐτοῖς τὰς κρηπίδας παντοδαποί, ἐν οἷς καὶ ἱερὰ πρόσωπα, αἵματι δ’ ἐρράδατο τοῖχοι καλαὶ τε μεσόδομαι, παρ’ ὅσοις αἱ ἱερὰ στέγαι ταπειναὶ ἤγοντο. Ἀλλὰ ταῦτα μὲν ὕστερον. Τότε δὲ τηλίκον ἦν τὸ κακὸν τοῖς Λατίνοις, ὥς ἐκβοήσαντας κατὰ τοῦ Ἀνδρόνικου δοκεῖν δικαιωθῆναι καθ’ ἡμῶν καὶ ἀκουστὰς θεῶ γενέσθαι τὰς αἰτήσεις αὐτῶν.’ *Eustathios of Thessaloniki* 36.

¹³⁰ J. -C. Cheynet, *Some Thoughts on the Relations between Greeks and Latins at the time of the First and Fourth Crusades, Byzantium and the West: perception and reality (11th-15th c.)*, ed. by Nikolaos G. Chrissis – Athina Kolia-Dermitzaki – Angeliki Papageorgiou (2019), 84-99. — Neocleous, *Tyrannus Grecorum* 209-210. — Brand, *Byzantium* 40-43.

ιδεολογία των κινήσεων του είναι πλησιέστερη στην *realpolitik* της περιόδου¹³¹. Σχετίζεται με την όξυνση των πολιτικών και κοινωνικών προβλημάτων που ήδη συσσωρευόταν στην Κωνσταντινούπολη μεταξύ Βυζαντινών και Λατίνων, το ξέσπασμα των οποίων ο Ανδρόνικος τώρα κατηύθυνε προς όφελος της νικητήριας παράταξης μετά την λήξη του εμφυλίου πολέμου. Η ανάγκη απόδοσης πολιτικών ευθυνών σε έναν αποδιοπομπαίο τράγο συνάντησε στο σημείο αυτό το σύνθημα αποποινικοποίησης της συνωμοσίας καθώς και την ευκαιρία να υποβαθμιστούν η νομιμότητα και η επιρροή της μερίδας που ο πρωτοσέβαστος και η βασιλομήτωρ εκπροσωπούσαν στην διαμάχη που προηγήθηκε.

Γράφοντας κατά την διάρκεια της βασιλείας του Αλέξιου Β΄, ο Κίνναμος παρατηρεί με επιφύλαξη ορισμένα σημάδια που φανερώνουν τις κρυφές επαναστατικές βλέψεις του Ανδρόνικου Α΄ εξ αρχής, με την έννοια της επιδίωξης να αποκτήσει την αυτοκρατορική εξουσία ενώ ο Μανουήλ ακόμη κυβερνούσε¹³². Μερικές γραμμές όμως παρακάτω ο Κίνναμος αναιρεί κάθε προηγούμενη επιφύλαξη, αφού σαφέστατα παραδίδει το σχέδιο δολοπλοκίας του Ανδρόνικου με σκοπό να καθαιρέσει και να αντικαταστήσει τον πρώτο εξάδελφο του στον αυτοκρατορικό θρόνο. Παρότι το σύνολο των σύγχρονων με τα γεγονότα ιστοριογραφικών πηγών ερμηνεύει εκ του αποτελέσματος τις πολιτικές βλέψεις του Ανδρόνικου Α΄, η φιλοδοξία κατάληψης του αυτοκρατορικού θρόνου είναι πράγματι υπαρκτή πριν ακόμη την γέννηση του Αλέξιου Β΄. Η εξορία που του είχε επιβληθεί ακολούθησε τη συγχώρεση, προκειμένου ο Μανουήλ να διατηρήσει την αναγκαία συνοχή εντός του αυτοκρατορικού οίκου, ο οποίος ήταν γεωγραφικά διεσπαρμένος και εκτός των βυζαντινών συνόρων¹³³. Ωστόσο,

¹³¹ S. P. Müller, *Latins in Roman (Byzantine) Histories. Ambivalent Representations in the Long Twelfth Century*, Leiden – Boston 2022, ειδικότερα 113-125, 159-165. — Harris, *Byzantium and the Crusades* 121, 127.

¹³² ‘Whether he [Andronicus] toiled for revolt from the very outset and had that yearning in him, I am unable to affirm: but commencing from when his ill will became evident, I shall from there... From that time on he continually worked at plotted treachery... he [Andronicus] pledged by letter to the Hungarian’s king that if he would take part in his attempt to carry out his intended usurpation, when he succeeded in his purpose, he would give up all claim to Branitshevo and Naissos in his favor.’ *Deeds of John and Manuel* 99-100.

¹³³ Η επιείκεια που επιδεικνύει ο Μανουήλ στον Ανδρόνικο Α΄ παρά τις στρατιωτικές παρατυπίες, τις εχθρικές του προθέσεις και έπειτα την συνωμοσία καθάρσεως του είναι εμφανής στα εξής χωρία του Κίνναμου και του Νικίτα Χωνιάτη. ‘When Andronicus returned from Antioch to Byzantion, he was no less esteemed in the palace and contrary to expectation enjoyed his previous license of tongue. But allegedly, receiving him in private, the emperor bitterly abused him, blaming the man for negligence in martial affairs and condemning his untimely slackness. In public, however, he presented him with splendid gifts and honored him above the rest. Indeed, he then appointed him *doux* [governor] of Naissos and Branitshevo, and in addition granted him Kastoria [1153].’

η ανάθεση στον Ανδρόνικου περιοχών της περιφέρειας της βυζαντινής αυτοκρατορίας πιθανώς ερμηνεύει και την επίγνωση του Μανουήλ για την ενδεχόμενη απειλή που συνιστούσε η εγγύτητα του Ανδρόνικου στην Κωνσταντινούπολη.

Για τον λόγο αυτό, ο Ανδρόνικος υποχρεώθηκε να, ενώ ακόμη ο Μανουήλ βρισκόταν εν ζωή, στη λήψη όρκων πίστης με τους οποίους δεσμευόταν να διαφυλάξει τα νόμιμα δικαιώματα του Αλέξιου Β΄ στο αυτοκρατορικό αξίωμα¹³⁴. Ενδεικτικό είναι στο θέμα αυτό το χωρίο του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης¹³⁵. Το πλήθος των συχνά όρκων πίστης, συχνά και έκτακτων, που αναγκάστηκε να λάβει δημιούργησε και την εντύπωση ότι θα παρέμενε πιστός στον Αλέξιο Β΄, κυβερνώντας αναγκαστικά ή μη στο όνομα του νόμιμου αυτοκράτορα. Όπως θα δούμε στην συνέχεια, ο όρκος πίστης που συμπεριλαμβανόταν στον Τόμο του 1171 δεν αποτέλεσε εξαίρεση, διότι η δέσμευση σε αυτόν εξυπηρετούσε διπλό σκοπό: ακόμη και αν ο Ανδρόνικος δεν παρέμενε πιστός στο πλαίσιο των όρκων του, η πιθανή στάση του αλλά και οποιαδήποτε αμφισβήτηση εις βάρος του αυτοκράτορα Αλέξιου Β΄ θα στερούταν νομιμότητας και, συνεπώς, στήριξης.

Ας μην ξεχνούμε, άλλωστε, και την θρησκευτική χροιά που η αθέτηση ενός όρκου πίστης έπρεπε να λάβει υπόψη, θέμα που έχουμε ήδη προσεγγίσει σε προηγούμενη ενότητα¹³⁶. Η θέση αυτή φαντάζει αρχικά αφελής, αλλά στην νοοτροπία των Βυζαντινών κατείχε σημαντική θέση και η μη τήρηση του σχετικού όρκου είχε εξίσου σημαντικές πιθανότητες να αποδοθεί ως έγκλημα επιορκίας. Χαρακτηριστικό

‘The emperor honored Andronicus...with every kindness, presented the man with quantities of gold, and sent him to Cilicia to settle matters there [1166]. In order that he might be able to engage in lavish expenditure, he granted him the taxes of Cyprus.’ Deeds of John and Manuel 98, 188 αντίστοιχα.

‘... ἐπεὶ πύθοιτο τὸν τοῦ Μανουὴλ θάνατον καὶ διαστασιάζειν ἔγνωκε τὰ βασίλεια, τὸν παλαιὸν τῆς τυραννίδος ἀνασκάλλει ἔρωτα... Ὁ Ἀνδρόνικος τοίνυν οὗτος τὰς λαβὰς ἐκφεύγων τοῦ Μανουὴλ ἀειφυγίαν εἴλετο καὶ πόλεις ἀμείψας συχνὰς καὶ πλεῖστα ἐθνῶν ἄστεα κατιδὼν τέλος... στείλας τοίνυν πρέσβεις ἐς βασιλέα αἰτεῖται ὧν πεπαρόνηκεν ἀμνησίαν, πρὸς δὲ καὶ ἀσφάλειαν ὡς οὐδὲν τι πείσεται θυμαλγὲς ἀφικόμενος. καὶ τοῦ βασιλέως πρὸς ἄμφω οὐκ ἀπατηλῶς κατανεύσαντος μετὰ τινα καιρὸν προσχωρεῖ.’ Nicetae Choniatae Historiae 225-226. — O City of Byzantium 128.

Σχετικά με τις απόπειρες συμφιλίωσης του Μανουήλ με τον Ανδρόνικο, καθώς και πιθανούς στόχους αυτών, βλ. Angold, *The Byzantine Empire* 253.

¹³⁴ Neocleous, *Tyrannus Grecorum* 198. — Brand, *Byzantium* 28.

¹³⁵ *‘Ἐπεμπε γὰρ ὁ Ἀνδρόνικος φαντασίαν τοῖς πλείοσιν ἄνθρωπος εἶναι οἷος διέπειν κόσμον καλῶς, καὶ οἷς δὲ ἔπαθε μαθεῖν ἀγαθὸς εἶναι, πάντως δ’ ἂν καὶ τὸν τοῦ Μανουὴλ παῖδα αἰδέσσεσθαι κατὰ τοὺς συχνοὺς ὅρκους, καὶ μάλιστα τοὺς ὕστερον, οὓς μετὰ πάθας πολλὰς ἐπέκρινε δοῦναι καὶ δεδωκὼς τὴν τῶν Παφλαγόνων ἀντεκληρώσατο γῆν, ὡς καὶ στρατοπεδαρχεῖν ἐκέισε καὶ τὰ ἐκεῖθεν εἰς κέρδος ἀπονοσφίζεσθαι.’ Eustathios of Thessaloniki 28.*

¹³⁶ Βλ. σελίδα 16-17.

παράδειγμα αυτής της συλλογιστικής αποτελεί η μνεία του Ευσταθίου στους όρκους που ο Ανδρόνικος έλαβε, δίνοντας όμως ιδιαίτερη έμφαση στην ιερότητα του χαρακτήρα τους¹³⁷. Είτε πρόκειται για ειρωνεία είτε για λόγους προοικονομίας στην αφήγηση του, το χωρίο του Ευστάθιου σε κάθε περίπτωση εκφράζει την βαρύτητα που συνόδευε τους όρκους του Ανδρόνικου, καθώς και τις σχετικές προσδοκίες που αναμένονταν από την πολιτική του δράση. Πώς όμως ο Ανδρόνικος εκμεταλλεύτηκε έναν όρκο που εξυπηρετούσε αποκλειστικά την διατήρηση της αυτοκρατορικής εξουσίας στο πρόσωπο του Αλέξιου Β΄ προκειμένου να ανελιχθεί ο ίδιος στο αυτοκρατορικό αξίωμα;

Μια αρχικά αφηρημένη απάντηση στο εν λόγω ερώτημα δίνεται από την συχνότητα με την οποία ο όρκος πίστης του απαντά στις αναφορές των βυζαντινών πηγών. Αυτό εξηγείται, ειδικότερα, έχοντας υπόψη ότι η ρητορική που ο Ανδρόνικος επιστρατεύει και αναπτύσσει κατά την διάρκεια της πολιτικής του σταδιοδρομίας σχετίζεται άμεσα με την εκμετάλλευση των όρκων προς όφελος των επιδιώξεων του. Ο Νικήτας Χωνιάτης μνημονεύει το ακριβές απόσπασμα του όρκου πίστης, στον οποίο ο Ανδρόνικος στηρίχθηκε προκειμένου να πετύχει του πολιτικούς του στόχους: *‘Αίτιαν οὖν ἐφιλοκρίνει καὶ ἀνηρεύνα περιεργότερον, δι’ ἧς εὐαφόρμως τῇ βασιλείᾳ ἐπίθοιτο. καὶ πολλοὺς λογισμοὺς ἀνελίξας καὶ πᾶσαν μηχανὴν μετελθὼν τέλος τὸ τοῦ ὄρκου βιβλίον ἔπεισιν, ὃν τῷ Μανουὴλ καὶ τῷ υἱῷ ἐκείνου Ἀλεξίῳ εἶχεν ὁμομοκῶς, καὶ μεθ’ ἐτέρων ὑμῶν καὶ ταῦτα ἐγκείμενα... «καὶ εἴ τι δὲ ἴδω ἢ νοήσω ἢ ἀκοῇ παραλήψομαι εἰς ἀτιμίαν ὑμῶν καὶ λύμην τοῦ ὑμετέρου φερόμενον στέμματος, καὶ ὑμῖν τὴν περὶ τούτου διδοῦς ἐσοίμην εἶδῃσιν καὶ αὐτὸς δέ, ὡς ἐξόν μοι, τοῦτο κωλύω»’*¹³⁸. Ας παραβάλλουμε τώρα το συγκεκριμένο χωρίο με το αντίστοιχο απόσπασμα του Συνοδικού Τόμου του 1171, ο οποίος ρητά παραθέτει ότι: *‘Ὁμολογῶ διὰ τῆς παρούσης μου ἐγγραφῆς, ἵνα φυλάσσω πρὸς σὲ τὸν κραταιὸν καὶ ἁγιὸν μου αὐτοκράτορα αυτοκράτορα... καθαρὰν πίστιν καὶ εὐνοίαν, καθὰ χρεωστῶ τοῦτο ἀπὸ φυσικοῦ καὶ νομίμου χρέους καὶ ἵνα ὑπάρχω εἰς τὸν*

¹³⁷ *‘Καὶ ὡσιώσατο μὲν ἐνταῦθα καὶ ὄρκους, καὶ αὐτοὺς οἴους καὶ ὅσους, ὧν εἷς καὶ ὁ ἐπὶ τοῦ μεγάλου πανσεβάστου βήματος τεθεμελιωμένος εἰς κρηπῖδα, ἣν οὐκ ἔστι κατασεῖσαι Χριστιανοῖς· εἰς αὐτὸ γὰρ ἦν συμπεπηγὼς τὸ αἷμα καὶ τὸ σῶμα τοῦ σωτῆρος Χριστοῦ, τὰ πᾶσι φρικτὰ καὶ πάντιμα.’* Eustathios of Thessaloniki 28.

¹³⁸ Nicetae Choniatae Historiae 228.

‘Andronikos searched very meticulously and thoroughly to find an opportune and plausible excuse for seizing the throne. After much thought, and after contriving every possible scheme, he finally came upon the written oath he had sworn to Manuel and his son Alexios. There he found inserted among the others the following clause... And should I see or perceive or hear anything bringing dishonor to you or inflicting injury to your crown, I shall relay this information to you and thwart any such attempt as far as I am able.’ O City of Byzantium 129.

ὀρισμὸν καὶ τὸ θέλημα καὶ τὸ πρόσταγμα τῆς ἁγίας βασιλείας σου κατὰ παντὸς ἀνθρώπου ἐναντιούμενον τῷ παρόντι ὄρκω¹³⁹. Μέσω της συγκριτικής μελέτης του ιστοριογραφικού και νομικού αυτού κειμένου οδηγούμαστε, επομένως, στην μέθοδο που ο Ανδρόνικος μηχανεύτηκε ὥστε να πετύχει την ομαλή άνοδο του στο αυτοκρατορικό αξίωμα.

Εἶναι χαρακτηριστικό των πολιτικών συνθηκών της διετούς περιόδου (1181-1182) που εξετάζουμε ὅτι το έρεισμα της επέμβασης του Ανδρόνικου στα γεγονότα του εμφυλίου πολέμου στηρίχθηκε σε αυτό το χωρίο. Θέτοντας ὡς ἀπώτερο στόχο την απομάκρυνση του πρωτοσέβαστου Αλέξιου και την υπεράσπιση της νομιμότητας του Αλέξιου Β΄, ο Ανδρόνικος εργαλειοποίησε με προσχηματικό τρόπο τον ρόλο του προστάτη, ρυθμιστή και σωτήρα¹⁴⁰. Η πολιτική αυτή του επέτρεψε να καταστήσει ουσιαστικά ὑπὸ τον έλεγχο του τον νόμιμο αυτοκράτορα, να κερδίσει την στήριξη μέρους της βυζαντινής αυλικής αριστοκρατίας και, ακόμη, να πετύχει την έστω και προσωρινή εὐνοια του πλήθους της Κωνσταντινούπολης¹⁴¹. Οι πολιτικές για μια δυνητικά αποτελεσματικότερη κληρονομική διαδοχή, που είχε εν μέρει εγκαινιάσει ο Μανουήλ, παρείχαν το έρεισμα για την εγγύτητα του στην εξουσία. Αναγνώριζε ὅτι το κλειδί για την ανέλιξη του στην πλησιέστερη βαθμίδα της αυτοκρατορικής εξουσίας βρισκόταν στο πρόσωπο του Αλέξιου Β΄ και κινήθηκε αναλόγως, νομιμοποιώντας κατά το δυνατόν αποτελεσματικότερα τις ενέργειες του σε κάθε του βήμα προς εκείνη.

¹³⁹ Medvedev, Ἡ συνοδική ἀπόφαση 234.

¹⁴⁰ F. Uspenskij, Imperatory Aleksej II i Andronik Komneny, *Zhurnal ministerstva narodnogo prosvieshcheniia* [ZMNP = Journal du Ministère de l'instruction publique (St. Petersburg)] 212 (1880) 95-100 / [ZMNP] 214 (1881) 52-85. — Jurewicz, *Andronik I. Komnenos* 84, 122. — Lachowicz, *The Title Hierarchy* 301, 308. — Μπουρδάρη, *Καθοσίωσις και τυραννίς...Το πολιτικό αδικήμα* 483. — Angold, *The Byzantine Empire* 295. — Medvedev, Ἡ συνοδική ἀπόφαση 238.

¹⁴¹ ‘...καὶ περὶ ἐκεῖνον ὅσα καὶ πρὸς ἀετὸν ὑψινεφῆ καὶ γαμψώνυχᾳ κολοιοὶ ἐγάρυον ἄκραντα οἱ πραγμάτων νεωτέρων τρέφοντες ἔφεσιν καὶ οἷς ἡ πάλαι φήμη περιεσπούδατο, ἢ δῆπου βασιλεύσειν Ἀνδρόνικον προηγόρευε. καὶ εἶχεν αὐτὸν οὕτω μεταβάλλοντα ἢ τῶν Παφλαγόνων μερὶς καὶ ὅσα καὶ σωτήρα καὶ κατὰ θεῖον ἦκοντα προσδεχόμενον ἐριτίμως.’

‘...καὶ κατὰ τὴν προηυτρεπισμένην αὐτῷ ἐκεῖ που σκηνὴν ἀφικόμενος εἶχε περὶ αὐτὸν τὰς αὐλαίας πηξαμένους, ὃν τρόπον αἱ ὄρνεις ὑπὸ τὰς ἐαυτῶν ἐπισυνάγουσι πτέρυγας τὰ νεόττια, πάντα εὐγενῆ καὶ περιόξον.’ *Nicetae Choniatae Historiae* 229, 255 ἀντίστοιχα. — *O City of Byzantium* 130, 143 ἀντίστοιχα.

‘Τοιοῦτος οὖν ὁ Ἀνδρόνικος φανεὶς καὶ ὁ οὕτως ὀλίγος μυρὶος διακριθεὶς, ἐφέλκεται διὰ βραχείος καιροῦ πάντας καὶ τὴν ὅλην πόλιν μετάγει, ὡς οὕτως εἶπεῖν, πρὸς ἐαυτόν... αἶρεται μικροῦ δεῖν ἐπὶ χειρῶν, οὐ μόνον πρὸς Ἀγγέλων, γένους τούτου βασιλικοῦ, λαμπροῦ τε καὶ πολυδυνάμου, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ λοιπῆς εὐγενείας καὶ συγκλήτου λογάδος καὶ τῶν ἄλλων τέκνων τῆς πόλεως. Καὶ εἶχε λοιπὸν αὐτὸν οὕτως ἡ Μεγαλόπολις, μυρία καινοπραγήσοντα.’ *Eustathios of Thessaloniki* 32.

Σχετικά, βλ. Jurewicz, *Andronik I. Komnenos* 91.

Είναι, ωστόσο, αξιοσημείωτη η πρόνοια του Συνοδικού Τόμου ακόμη και στην περίπτωση διαστρέβλωσης του όρκου πίστης, όπως συνέβη χαρακτηριστικά με τον Ανδρόνικο Α΄. Ο Τόμος υπαγορεύει χαρακτηριστικά: *‘Καὶ ὡς φυλάζω ταῦτα πάντα, ἅπερ ὁμολογῶ διὰ τῆς παρούσης μου ἐγγραφῆς, σῶα καὶ ἀπαράθραυστα, ἐκτὸς δόλου καὶ πάσης περινοίας ἢ παρερμηνείας τινός, οὕτω εἴη μοι καὶ τὸ θεῖον ἴλεον’*¹⁴². Τη ρήτρα αυτή γνωρίζει και επισημαίνει ο Χωνιάτης στην ιστοριογραφία του¹⁴³, γεγονός που επαληθεύει μια έμπρακτη εφαρμογή του όρκου πίστης στις πολιτικές υποθέσεις της περιόδου αλλά και την άμεση σχέση της με την σταδιακή άνοδο του Ανδρόνικου στην αυτοκρατορική εξουσία.

Επικρατεί έτσι στις πηγές η πλασματική εικόνα του Ανδρόνικου ως υπέρμαχου της απεριόριστης πίστης που όφειλε στον Μανουήλ και της στοργής που έτρεφε υπέρ του διάδοχου του, Αλέξιου Β΄. Επαναλάμβανε συνεχώς τους όρκους που είχε λάβει και τους αξιοποιούσε ως νομιμοφανή δικαιολογία, η οποία συνόδευε κάθε πολιτικό του εγχείρημα¹⁴⁴. Η θεατρικότητα με την οποία εξέφραζε την πίστη του αποτυπώνεται στις άλλοτε διακριτικά και άλλοτε έκδηλα ειρωνικές αφηγήσεις του Χωνιάτη και του Ευστάθιου¹⁴⁵. Ενδεικτικό παράδειγμα έκφρασης της πίστης που ο Ανδρόνικος

¹⁴² Medvedev, *Η συνοδική απόφαση* 236.

¹⁴³ *‘...χρεὼν δὲ μὴ ὑπονοθεῖν ἐτέρᾳ φράσει τὰ ῥήματα, ἀλλ’ ὡς ἐπὶ λέξεων εἶχον, οὕτως καὶ δηλοῦν, διεξήεσαν δὲ ὧδε...’ Nicetae Choniatae Historiae 228. — O City of Byzantium 129.*

¹⁴⁴ *‘...μετέβαινε τὸν οἰκεῖον καθ’ οὗς ἐπισταίῃ ὄρκον ἀναπτύσσων καὶ τοῖς πυνθανομένοις διεξιὼν τὸ τῆς κινήσεως αἴτιον.’ Nicetae Choniatae Historiae 229. — O City of Byzantium 130.*

‘Καὶ ἦν ἡ τοῦ Ἀνδρονίκου εἰς τὴν Μεγαλόπολιν τὸ ἐντεῦθεν ὁρμὴ βασιλεὺς πρόφασις, Ἀλέξιος δηλαδὴ ὁ μικρὸς, ληψόμενος ἄμυναν· ἄλλως μέντοι ἀληθῶς πρόθεσις βασιλεὺς ἐκεῖνος ἄωρος θανούμενος, ὡς οὐκ ἐχρῆν.’ Eustathios of Thessaloniki 30.

‘Disguising his ambition to rule and claiming to be the protector of the boy king, he started to govern, seemingly intending to act in the boy’s interests and faithfully to defend the kingdom for his nephew.’ The Chronicle of Arnold of Lubeck, trans. by G. A. Loud, London - New York 2019, 105.

‘In the year 1494 (A.D. 1183), Andronicus I, who was expelled by Manuel, ruled over the Greeks. He managed to enter Constantinople by a trick pretending submission to the young King (Emperor Alexius II).’ The Syriac Chronicle 724.

¹⁴⁵ *‘...τοῦ δ’ Ἀλεξίου καὶ τῆς ἐκείνου μητρὸς Ξένης ἐξιόντων μὲν τῶν βασιλείων κατὰ τὴν Ἀνδρονίκου βούλῃσιν, εἰς δὲ τὰς ἐν τῷ Φιλοπατίῳ βασιλικὰς μετασκηνησαμένων οἰκοδομὰς, αἱ τοῦ Μαγγάνη ἐλέγοντο, πρόσκεισιν ἐκεῖσε Ἀνδρόνικος καὶ τῷ μὲν βασιλεῖ βαθεῖαν ἀπονέμει προσκύνῃσιν καὶ τοὺς ἐκείνου πόδας προσπύσσεται, ὡς εἰώθει κοψάμενος καὶ δάκρυ χεάμενος, τῇ δὲ τούτου μητρὶ Ξένῃ ὅσα καὶ ἀπούση τὴν τιμὴν ἀφοσιωσάμενος καὶ τῆς ἐκεῖσε παρουσίας πάρεργον ἀπονείμας τὴν προσαγόρευσιν.’ Nicetae Choniatae Historiae 255. — O City of Byzantium 142-143.*

Σχετικά με την ιστοριογραφική και λογοτεχνική εικόνα του Ανδρόνικου Α΄ ως δολοπλόκου και απατεώνα, συχνά μέσω παγανιστικών και ομηρικών παραλληλισμών, βλ. T. Labuk, *Andronikos I Komnenos in Choniates’ History: a trickster narrative?*, *Storytelling in Byzantium. Narratological approaches to byzantine texts and images*, ed. by C. Messis – M. Mullett – I. Nilsson, Uppsala 2018, 263-286, ειδικότερα 273-275. — M. Grünbart, *Die Macht der*

επιδείκνυε, προκειμένου να σταθεί πλάι στον Αλέξιο Β΄ ως άξιος, ικανός και κυρίως έμπιστος προστάτης της αυτοκρατορικής εξουσίας, αποτελεί η επίσκεψη του στον τάφο του Μανουήλ¹⁴⁶. Γονατίζοντας δραματικά και υποκρινόμενος με δάκρυα τα συναισθήματα που δύσκολα κάποιος σύγχρονος Βυζαντινός περίμενε ότι ο Ανδρόνικος θα έτρεφε για τον Μανουήλ, ο Ανδρόνικος προσποιείτο ότι επικοινωνούσε με τον νεκρό αυτοκράτορα. Προπαγάνδιζε με τον τρόπο αυτό τις σχέσεις πίστης και τον ιδιαίτερο δεσμό που φαινομενικά μοιραζόταν με τον νεκρό αυτοκράτορα, ενώ επένδυε πολιτικά στο χρέος που ο ίδιος πλέον όφειλε στον ανήλικο διάδοχο του αυτοκρατορικού θρόνου. Εκμεταλλευόμενος τις περιστάσεις τις οποίες κλήθηκε να διαιτητεύσει ως μεσάζοντας, καθώς και την απήχηση που τύγχανε να λαμβάνει λόγω των νομιμοφανών ερεισμάτων του, ο Ανδρόνικος προχώρησε σε μια δεύτερη σκέψη του Αλέξιου Β΄ και συνάμα την προώθηση του ίδιου στην συμβασιλεία.

Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης περιγράφει τα τεχνάσματα με τα οποία ο Ανδρόνικος πέτυχε την συναίνεση (*consensus*) μεταξύ του λαού και της Συγκλήτου¹⁴⁷, ανερχόμενος έτσι στον θρόνο του συναυτοκράτορα. Ενορχηστρώνοντας μια ενάντια στην θέληση του επευφημία και με φαινομενική πρωτοβουλία των υποστηρικτών του, ο Ανδρόνικος έδινε την εντύπωση να υποχωρεί στο βάρος της ανάγκης για την προστασία του νόμιμου αυτοκράτορα αλλά και του ρόλου που επικαλείται να υπηρετήσει¹⁴⁸. Σύντομα, λοιπόν, η λαϊκή επευφημία του Ανδρόνικου στον ναό του

Historiographen – Andronikos Komnenos und sein Bild, *ZRVI* 48 (2011) 77–87. — N. Gaul, Andronikos Komnenos, Prinz Belthrandos und der Zyklus: Zwei Glossen zu Niketas Choniates' Χρονική Διήγησις, *BZ* 96. 2 (2003) 623–60.

¹⁴⁶ 'Συχνὰς δ' ἐκμετρήσας ἡμέρας Ἀνδρόνικος σὺν τῷ βασιλεῖ κατὰ τὸ Φιλοπάτιον ἔσχεν ἔρον εἰς τὴν μεγαλόπολιν εἰσελθεῖν καὶ τὸν τοῦ βασιλέως καὶ ἐξαδέλφου Μανουὴλ τάφον ἰδεῖν. ὅθεν κατὰ τὴν τοῦ Παντοκράτορος μονὴν γεγονὼς καί, ποῦ τέθαιπται ὁ νεκρός, ἐρωτήσας καὶ ἐπιστὰς τῷ σωματοφυλακοῦντι μνήματι πικρῶς ἐπεδάκρυσε καὶ περιπαθῶς ὠλοφύρατο, ὥς καὶ πολλοὺς τῶν παρεστώτων μὴ τὸν κρυψίνουν ὅλως διορᾶν Ἀνδρόνικον ἔχοντας θαυμάσαι λίαν καὶ εἰπεῖν „ὦ τοῦ θαύματος, πῶς ἐφίλει τὸν προσγενὴ ἄνακτα, καίπερ διώκτην ὄντα θερμὸν καὶ φιλανθρώπως αὐτῷ μὴ χρυσάμενον.“ τινῶν δὲ τῶν ἐκ τοῦ γένους ἀποσπώντων αὐτὸν τῆς σοροῦ καὶ ἀρκούντως ὑποφωνούντων τεθρηνηκέναι, οὐδ' ὅλως καθυπεῖξε ταῖς παραιφάσεσιν, ἀλλ' αἰτήσας καὶ ἔτι μικρὸν ἐνδοθῆναί οἱ προσκαρτερῆσαι τῷ τάφῳ, ἔχειν γάρ τι τῷ κειμένῳ κατὰ μόνας διαλεχθῆναι, τὰς χεῖρας ὥς πρὸς ἱερείαν διασκευάσας καὶ διαπετάσας τὰς παλάμας καὶ διάρας τοὺς ὀφθαλμοὺς πρὸς λίθον τὸν νεκροδέγμονα τὰ χεῖλη μὲν κινῶν, φωνὴν δ' οὐδαμῶς ἐξικνουμένην εἰς ὧτα τῶν συνεστώτων οὐμενοὺν ἀφιεῖς διάλεξιν τινα λαθραίαν ἐπεποίητο.' *Nicetae Choniatae Historiae* 256. — *O City of Byzantium* 143.

Σχετικά, βλ. Jurewicz, *Andronik I. Komnenos* 92.

¹⁴⁷ Σχετικά με την έννοια του *consensus*, η οποία σχολιάστηκε στην εισαγωγή του παρόντος έργου, βλ. σελίδα 6.

¹⁴⁸ 'Οἱ τοίνυν τῶν τοῦ δήμου τὰ πρῶτα φέροντες καὶ ἀνεγείρειν τοὺς λοιποὺς ἔχοντες προβληματισθέντες οἷον ὑπὸ τοῦ Ἀνδρονίκου τὸ βουλευτέον ἐκείνῳ, εἴτα τόπους αὐτοὶ ἐξεύρισκον κατὰ τοὺς δεινοὺς τοιαῦτα σοφίζεσθαι... καὶ ἀναπέισαντες τοὺς ὄχλους μὴ ἂν ἐκφυγεῖν τὴν πόλιν τὸ ἀπολεῖσθαι, εἰ μὴ τῷ μικρῷ καὶ ἀγυμνάστῳ Ἀλεξίῳ τὰ εἰς βασιλείαν τὸν Ἀνδρόνικον

Σωτήρος Χριστού στην Χάλκη, κατά την διάρκεια της οποίας του απένειμαν τα *regalia* της αυτοκρατορικής εξουσίας, οδήγησε στην αναγόρευση και στέψη του ως συναυτοκράτορα του Αλέξιου Β¹⁴⁹. Με τον τρόπο αυτό του δόθηκε η ευκαιρία να επιτροπεύει την λήψη των αυτοκρατορικών αποφάσεων του Αλέξιου Β΄ στις πολιτικές υποθέσεις της αυτοκρατορίας, διαθέτοντας ως επιχείρημα την σοφία και την εμπειρία που συνόδευαν τόσο τα έτη ζωής του όσο και η πεπερασμένη πολιτική του δράση μακριά από την Κωνσταντινούπολη¹⁵⁰.

Δεδομένων των νωπών ακόμη συναισθημάτων φόβου και πολιτικής ανασφάλειας που ο εμφύλιος πόλεμος κληροδότησε, σε συνδυασμό με την καθολική επιθυμία για πολιτική σταθερότητα στην Κωνσταντινούπολη, ο Ανδρόνικος διαχειρίστηκε το κλίμα των συνθηκών προς όφελος των συμφερόντων εκείνου και των συμμάχων του για απόκτηση εξουσίας. Η ρήξη που μόλις είχε προηγηθεί στο Κομνήναιο σύστημα διακυβέρνησης, του έδωσε την δυνατότητα να παρακάμψει τον

συνδυάσουσιν... ἡγειραν οὐκ ὀλίγους ἀναπεισθῆναι ὀρθῶς ἀκούειν καὶ διαθερμανθῆναι εἰς ἐξάνυσιν τοῦ συνάρχειν βασιλικῶς τὸν τε Ἀλέξιον τὸν τε Ἀνδρόνικον... Καὶ ἔδει λοιπὸν ἐμφανῶς προκληθῆναι εἰς τὴν ἀρχὴν τὸν Ἀνδρόνικον... καὶ κάλλιόν φασιν ὃν παθεῖν ἐκεῖνον ὃ μὴ βούλεται, τὸ βασιλεῦσαι δηλαδὴ, ἢ περ ἐξολέσθαι τὰ κοσμικά. Καὶ ἐταιρίζονται μὲν εἰς τοῦτο πολλοὶ τῶν τοῦ λαοῦ, συνεπιρρέει δὲ τῷ κλύδωνι τούτῳ καὶ ἀπόρροιά τις τῶν τῆς συγκλήτου, οὐ πολλὴ μὲν, ἐπίρρητος δὲ καὶ τοῦτό γε ἡμῖν ἀπόρρητος.' *Eustathios of Thessaloniki* 42-44.

‘τὸ δὲ τῆς Ἀνδρονίκου φατρίας θερμότερον καὶ ἀκκιζόμενον Ἀνδρόνικον καὶ τὴν συνεδρίαν εἰρωνευόμενον ἀμφοτέραις συσχόντες εἰς τὴν χρυσόπαστον κλίνην ἐφῆκαν, ἐφ’ ἧς ὁ βασιλεὺς ἴσανεν. ἄλλοι δὲ τὴν καπνηρὰν καὶ πυραμιδοειδῆ ἐρέαν τῆς κεφαλῆς ἀφελόμενοι πυρσὴν αὐτῷ περιέθεντο καὶ στολὴν βασιλικὴν ἐνέδυσαν ἕτεροι.’ *Nicetae Choniatae Historiae* 271. — *O City of Byzantium* 150-151.

¹⁴⁹ ‘...γίνεται τῶν κακῶν δρόμος εἰς τὸν περιδοξὸν ναὸν τοῦ σωτῆρος Χριστοῦ τοῦ Χαλκίτου καὶ εὐφημία τοῦ Ἀνδρονίκου ἄκοντος εἰς βασιλέα, ὡς ἂν καὶ αὐτοὶ καὶ ἐκεῖνος εἴποιεν· εἴτα καὶ βία εἰς ἐκεῖνον, ὡς «καὶ μὴ ἐθέλων ἀρχηγὸς ἡμῶν γενοῦ», καὶ περίθεσις παρασήμων τῇ βασιλείᾳ πεδίλων, ἐκεῖνου μὴ καθιστῶντος τοὺς πόδας, καὶ περιδύσις διαδήματος καὶ ρίψις μὲν καπνικοῦ καλύμματος τοῦ περὶ κεφαλὴν, ὅπερ Λαζόθεν εἶχε τὴν ἀφορμὴν εἰς σύμβολον ὧν ἔμελλε καπνῷ φῦραι, κατεμπήσας τὸ πᾶν, ἀντιφόρησις δὲ ἐρυθροῦ, αἰνιττομένη ὅσων κεφαλῶν καταψηφιῆσθαι μέλλει αἵματα.’ *Eustathios of Thessaloniki* 50.

‘Τοῦ δ’ Ἀνδρονίκου καταβάντος ἀπὸ τοῦ τυραννείου ἐς τὸ ἐν Βλαχέρναις βασιλεῖον... ἐφίσταται καὶ ὁ βασιλεὺς Ἀλέξιος ὁμοῦ παιάνων τε καὶ στεναγμάτων (οὐ γὰρ πάντες τῷ καιρῷ παρεσύρησαν) εὐρὼν μεστὰ τὰ ἀνάκτορα καὶ αὐτὸν Ἀνδρόνικον ὡς βασιλέα παρὰ πάντων καταλαβὼν εὐφημούμενον. ἐκὼν τοίνυν ἀέκοντί γε θυμῷ τοῖς τελουμένοις ἐπευδοκήσας ἐκολάκευε κακεῖνος σὺν τοῖς λοιποῖς τὸ γερόντιον εἰς τὸ συμβασιλεύειν ἐπεγείρων καὶ προθυμοποιῶν εἰς τὸ ἐνεστῶς ἔργον τὸν ἀκρατῶς ἐπὶ τοῦτο πάλοι φερόμενον...’ *Nicetae Choniatae Historiae* 271. — *O City of Byzantium* 150.

Σχετικά, βλ. Brand, *Byzantium* 49. — Runciman, *A history* 428.

¹⁵⁰ ‘...εὖ μάλα δεδασμένον καὶ τὰ εἰς τοιαύτας τέχνας καὶ οἶόν τε τὰ ὄντα συνδιαφέρειν ἐκείνῳ τὸν βασιλεῖον ζυγόν, οὐχ ὥστε μὴν καὶ καταρριπτεῖν, ἀλλὰ καὶ μάλιστα ὑπανεχέειν καὶ τὴν ἐκείνου μεγαλύνειν σμικρότητα κοινωνία μὲν ἀξίας μιᾶς, ὑπεροχῇ δὲ κόπων καὶ πόνων, οἷς ὁ Ἀνδρόνικος εἵθιστο ἄδδην, πολυπλάνοις πλάναις κατὰ τὸν εἰπόντα γεγυμνασμένος.’ *Eustathios of Thessaloniki* 44.

Σχετικά, βλ. Jurewicz, *Andronik I. Komnenos* 95.

παραδοσιακό τρόπο απόκτησης του *consensus* μεταξύ του οίκου των Κομνηνών και της αυλικής αριστοκρατίας¹⁵¹. Η ανοιχτή επανάσταση που ξέσπασε στο τέλος του εμφυλίου πολέμου, του επέτρεψε να διακόψει την ως τότε ομαλή διαδοχή Κομνηνών αυτοκρατόρων και να εκλεγεί συναυτοκράτορας με *pronunciamento*, όπως τελευταία φορά είχε συμβεί με τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό και την άνοδο του στον αυτοκρατορικό θρόνο¹⁵². Το γεγονός αυτό σύντομα επέφερε την δυσαρέσκεια των λοιπών βυζαντινών αριστοκρατικών οικογενειών, καθώς και μελών του οίκου των Κομνηνών τα οποία παραμερίστηκαν από τα δικαιώματα τους στην αυτοκρατορική εξουσία. Ένας ασκός του Αιόλου, με άλλα λόγια, ο οποίος μακροπρόθεσμα -και ιδίως μετά την δολοφονία του Αλέξιου Β΄ το ίδιο έτος- θα δημιουργήσει εμπόδια στην κυριαρχία του Ανδρόνικου Α΄.

Στο ζήτημα της (δεύτερης) στέψης του Αλέξιου Β΄ στέκεται ο Νικήτας Χωνιάτης, ο οποίος περιγράφει τον Ανδρόνικο να οδηγεί φανερά συγκινημένος στους ώμους του τον νεαρό αυτοκράτορα προκειμένου να στεφθεί εκ νέου στην Αγία Σοφία τον Μάιο του 1182¹⁵³. Χαρακτηριστική είναι η έκφραση με την οποία ο Χωνιάτης ότι ο Ανδρόνικος *ἔδοξε φιλοστοργότερος εἶναι πατὴρ καὶ δεξιὰ χεὶρ ἐπιστῆναι τῷ νεαρῷ τῆς βασιλείας ὄρπηκι*¹⁵⁴. Σχετικά με την διχογνωμία που έχει προκύψει με αφορμή το χωρίο αυτό του Χωνιάτη, η Χριστοφιλοπούλου θέτει με σαφήνεια στην μονογραφία της τις δυο αντιθετικές ερμηνείες που επικρατούν. Η πρώτη δέχεται την εν λόγω στέψη αποκλειστικά ως εκκλησιαστική, τελούμενη στην Αγία Σοφία με παρουσία του

¹⁵¹ Magdalino, *Money and the Aristocracy* 196.

¹⁵² Η περίπτωση της πολιτικής ανέλιξης του Ανδρόνικου Α΄ εντάσσεται, ανάμεσα σε άλλες, στην κατηγορία που περιγράφει εδώ ο Medvedev: *Ἡ πραγματική κυριαρχία ἔμενε στὰ χέρια τοῦ λαοῦ ποὺ μποροῦσε νὰ ἀναλάβει πρωτοβουλία σὲ περίπτωση χρεΐας τοῦ θρόνου ἢ ἀδυναμίας τοῦ μονάρχη. Αὐτὸ ἄλλωστε ὑποστηρίζεται ἐπαρκῶς ἀπὸ πολλὰ παραδείγματα βασιλέων ποὺ ἀνέβηκαν στὸ θρόνο μετὰ ἀπὸ «ἐπαναστάσεις». Αὐτὲς δὲ θεωροῦνταν ὡς ἐπιβολὴ τετελεσμένου γεγονότος, ἀλλὰ μᾶλλον ὡς πράξη μὲ συνταγματικὴ σημασία.* Medvedev, *Ἡ συνοδικὴ ἀπόφαση 231-232*. — Lilie, *Handel und Politik* 543.

¹⁵³ *Τότε δ' οὖν Ἀνδρόνικος θεῖαν ἐπισκοπὴν τὸν τοῦ Βατάτζη θάνατον ἡγησάμενος καὶ προστιθεὶς ταῖς λοιπαῖς αὐτοῦ δολοφροσύναις καὶ ἕτερον τοῦ τρόπου προκάλυμμα στεφθῆναι αὐτοκράτορα εἰσηγεῖται τὸν βασιλέα Ἀλέξιον. καὶ δὴ ἐπὶ τῶν ὤμων ἄρας αὐτὸν καὶ μετὰ δακρύων θερμῶν εἰς τὸν τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας ἀνακομίσας ἀνάσταθμον ἐπὶ μάρτυσι μυριάσι πολλαῖς πλήθους ἀστικοῦ καὶ ἀλλοίου καὶ πάλιν ὁμοίως ἐκείθεν κατενεγκῶν...* Nicetae Choniatae *Historiae* 264-265. — *O City of Byzantium* 147.

‘Meanwhile, Andronicus was in possession of the city, according to his wishes, and since there was no one to object he had the emperor solemnly crowned on the holy day of Pentecost, together with his destined wife, the daughter of the king of the Franks, and showed him all reverence.’ A history of deeds 467.

Σχετικά με την δεύτερη στέψη του Αλέξιου Β΄, βλ. Jurewicz, *Andronik I. Komnenos* 94. — Neocleous, *Tyrannus Graecorum* 198, 211. — Harris, *Byzantium and the Crusades* 131.

¹⁵⁴ Nicetae Choniatae *Historiae* 265. — *O City of Byzantium* 147.

πατριάρχη, ενώ η δεύτερη μιλά για νέα, δεύτερη κατά σειρά αναγόρευση του Αλέξιου Β΄ ως αυτοκράτορα¹⁵⁵. Τον προβληματισμό αυτό λύνουν συνδυαστικά τα σχετικά αποσπάσματα του Συνοδικού Τόμου και της Ψευδο-Κωδινού χρονογραφίας, οι οποίες ευνοούν την δεύτερη προτεινόμενη ερμηνεία¹⁵⁶. Κοινός παρονομαστής των δυο πηγών συνιστά το γεγονός ότι στο διάστημα 1180-1182 ο Αλέξιος Β΄ δεν βασίλευσε μόνος, αλλά στο πλευρό της βασιλομήτορος, της οποίας τα καθήκοντα δεν περιοριζόταν μόνο σε εκείνα που αρμόζουν μιας απλής αντιβασιλείας¹⁵⁷. Αυτό συνεπάγεται από την σχετική παράγραφο του Συνοδικού Τόμου, όπου ορίζονται επακριβώς οι ευθύνες και αρμοδιότητες της βασιλομήτορος¹⁵⁸. Μέσω της εκ νέου στέψης του Αλέξιου ο Ανδρόνικος εγκαινίαζε στα μάτια των Βυζαντινών ένα νέο κεφάλαιο πολιτικής σταθερότητας, εγκαταλείποντας συμβολικά τις συμφορές που προκάλεσε η πολιτική κρίση της προηγούμενης διετίας, ο εμφύλιος πόλεμος και οι συνέπειες του.

Ενώ όμως γίνεται συχνά λόγος στην αυτοκρατορική ιδιότητα και εμφάνιση του Αλέξιου Β΄ εν μέσω των πολιτικών γεγονότων, είναι χαρακτηριστικό ότι ο ανήλικος αυτοκράτορας δεν αποτέλεσε πρωταγωνιστής της πολιτικής σκηνής ούτε πριν ούτε και μετά την εκ νέου στέψη του το 1182. Η ιστοριογραφία του Χωνιάτη ερμηνεύει την προσωπικότητα του Αλέξιου Β΄ δίνοντας έμφαση στην στις ανώριμες επιδιώξεις που οφείλονται στην νιότη του¹⁵⁹. Σχετική εξαίρεση δείχνει να αποτελεί η περιγραφή του Ευστάθιου Θεσσαλονίκης στον εικοστό λόγο του προς τον αυτοκράτορα Μανουήλ

¹⁵⁵ Χριστοφιλοπούλου, *Εκλογή, αναγόρευσις και στέψις* 163.

¹⁵⁶ ‘...ἵνα ὑπάρχω εἰς τὸ θέλημα καὶ τὸ πρόσταγμα τῆς περιποθήτου ἀγούστας τῆς ἁγίας βασιλείας σου κυρᾶς Μαρίας, εἴπερ τὴν μοναχικὴν στολὴν φορέσει καὶ ἀποκαρῇ ἀπ’ ἐντεῦθεν κανονικῶς καὶ φυλάσσει τὴν τιμὴν τῆς βασιλείας σου καὶ τοῦ υἱοῦ αὐτῆς, μέχρις ἂν οὗτος φθάσῃ εἰς τὸν ἑξκαιδέκατον χρόνον... καὶ φυλάσσω καὶ ἐπ’ αὐτῷ ὁμοίως τὴν αὐτὴν γνησίαν πίστην καὶ εὐνοίαν μετὰ τῆς αὐτῆς διαστίξεως, τῆς ἐπὶ τῇ δηλωθείσῃ ἀγούστῃ τῆς ἁγίας βασιλείας σου καὶ μητρὸς αὐτοῦ.’ Medvedev, *Ἡ συνοδικὴ ἀπόφασις* 234-235.

Αντίστοιχα, ‘...κατὰ δὲ τὴν κδ’, τοῦ σεπτεμβρίου μηνός, τῆς ιδ’ ἰνδικτιῶνος, τοῦ ,ςχπθ’ ἔτους, ὥρα α’ τῆς ἡμέρας, καθ’ ἣν ὁ ἀείμνηστος πατὴρ αὐτοῦ τῆς ἐπιγείου βασιλείας ἠλλάξατο τὴν οὐράνιον, ἀνηγορεύθη βασιλεὺς αὐτοκράτωρ, καὶ ἐβασίλευσεν εὐσεβῶς σὺν τῇ μητρὶ αὐτοῦ, τῇ δεσποίνῃ κυρᾷ Μαρίᾳ, τῇ διὰ τοῦ θεοῦ καὶ ἀγγελικοῦ σχήματος Ξένη μετονομασθεῖσα, ἐχούσῃ παραδυναστεύοντα τὸν πρωτοσέβαστον καὶ πρωτοβεστιάριον κῦρ Ἀλέξιον τὸν Κομνηνόν, ἔτος α’, μῆνας ια’, ἡμέρας ιγ’.’ Pseudo-Codinus, *De annis ab orbe condito* 86.

¹⁵⁷ Χριστοφιλοπούλου, *Εκλογή, αναγόρευσις και στέψις* 163.

¹⁵⁸ Medvedev, *Ἡ συνοδικὴ ἀπόφασις* 234-235.

¹⁵⁹ ‘...αὐτὸς μὲν γὰρ ὁ κρατῶν διὰ τὸ τῆς ἡλικίας ἀτελὲς καὶ τὸ τοῦ τὰ συνοίσοντα φρονεῖν ἐνδεὲς οὐδενὸς ἦν τῶν καθηκόντων ἐπιστρεφόμενος, κούφοις δὲ τρεφόμενος πνεύμασι καὶ τὸ χαίρειν καὶ τὸ λυπεῖσθαι μίπω μεμαθηκὼς ἀκριβῶς κυνηγεσίῳ προσανείχε καὶ ἱππηλασίῳ προσέκειτο, παιδαρίοις συμπαίημοσι συγγινόμενος καὶ τὸ ἥθος ἐν τοῖς χειρίστοις τυπούμενος. οἱ δὲ γε πατρῶοι τοῦτω ἐταῖροι καὶ οἱ καθ’ αἷμα δήπου προσήκοντες ἑτέροις τὸν νοῦν προσέχοντες τῆς τούτου καλλίστης κατημέλουν ἀγωγῆς καὶ τροφῆς καὶ τὰ κοινὰ φθειρόμενα παρεβλέποντο.’ Nicetae Choniatae *Historiae* 223-224. — *O City of Byzantium* 127.

Α¹⁶⁰, στην ιστοριογραφία του όμως ο Αλέξιος δείχνει πάλι να ταλαντεύεται μεταξύ των νεανικών επιδιώξεων και των αυτοκρατορικών του υποχρεώσεων¹⁶¹. Σε αυτήν την περίπτωση, η σύμβαση του πανηγυρικού λόγου, που απευθύνεται στον Αλέξιο ως αυτοκράτορα, συγχέεται με την ρεαλιστική απεικόνιση ενός δωδεκάχρονου αγοριού που εύλογα επιδίδεται σε δραστηριότητες που αρμόζουν στο ανάλογο αυτό στάδιο της ζωής του¹⁶². Η σύγχυση που παρατηρείται στην απεικόνιση του Αλέξιου οφείλεται σαφώς στο ασυμβίβαστο μεταξύ του νομικού και του φυσικού προσώπου του, στα οποία ο ανήλικος αυτοκράτορας καλείται να ισορροπήσει.

Ωστόσο, ο σταδιακά αυξανόμενος παραγκωνισμός που ο Αλέξιος Β΄ υπέστη σε σχέση με τα αυτοκρατορικά του καθήκοντα δεν οφείλεται στην αδυναμία του χαρακτήρα του, τηρουμένων ακόμη και των αναλογιών της ηλικίας του. Όπως ήδη έχουμε επισημάνει, μετά τον θάνατο του Μανουήλ ο οίκος των Κομνηνών, η εκκλησιαστική αλλά και η λοιπή αυλική αριστοκρατία παρέμενε θεωρητικά πιστή στον νόμιμο κληρονόμο του αυτοκρατορικού θρόνου. Όπως όμως συνέβη κατά την διάρκεια του εμφυλίου πολέμου ως προστατευόμενο μέλος της αντιβασιλείας, έτσι και ως συμβασιλέας του Ανδρόνικου Α΄ ο νεαρός αυτοκράτορας αποτέλεσε μια μαριονέτα μεταξύ των συμφερόντων κάθε πλευράς για απόκτηση ουσιαστικής και κυρίως νόμιμης εξουσίας¹⁶³. Έως και τον Σεπτέμβριο του 1182 ο Ανδρόνικος, με την σύμφωνη γνώμη

¹⁶⁰ ‘*Ἀλλ’ ἐνταῦθα ἡρωϊκὰ καὶ ἄμφω, καὶ πολὺν τὸν ἔπαινον ἐφελκύσεται πατὴρ οὗτος βασιλεὺς οὐ παινήμων, ἐφ’ οἷς ὁ παῖς ἀθύρει, ἀλλὰ γυμναστὴς μὲν τὰ ἄλλα καὶ παραθήγων ἀνδρικῶς τὸν υἱὸν εἰς ἔργων ὀξύτητα, ἐν δέ τι καὶ μόνον ποιῶν οὐ κατὰ τὸν αὐτοῦ νόμον, τ[ὸ] μικρόν τι ἀνίσταται, ἵνα καὶ ὁ παῖς κἀνταῦθα μιμούμενος καὶ τῷ γυμνασιάρχῃ παρεξισούμενος παῦσι τὸ σύντονον καὶ παραχωροῖ τῇ φύσει αὐξάνειν ἀνεπικωλύτως τὸν παῖδα βασιλέα καὶ ἀνάγειν ἀσχύλως εἰς τὸ πατρικὸν στερέμνιον.*’ *Eustathii Thessalonicensis opera minora (magnam partem inedita)*, [CFHB Series Berolinensis 32] ed. by P. Wirth, Berlin 1999, 190.

¹⁶¹ ‘*Παῖδα γὰρ μικρόν τι παρηλλαχότα τὸν παναφήλικα, μὴ ὅτι γε βασιλείας μεγίστης κρατεῖν οὐκ ἔχοντα δι’ ἑαυτοῦ, ἀλλ’ οὐδὲ κατὰ παῖδας διατεθεῖσθαι στερεῶς...*’ *Eustathios of Thessaloniki* 18.

¹⁶² A. Kazhdan – S. Franklin, *Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries*, Cambridge – Paris 1984, ειδικότερα 127, 191.

¹⁶³ Σημειώνεται εδώ το σχόλιο του Thomson σχετικά με την αναφορά μιας μεταγενέστερης αρμενικής πηγής στον Αλέξιο Β΄ ως γιο του βιβλικού Βελιάλ, αποδίδοντας του έτσι συνειρμικά την ιδεολογικά φορτισμένη ιδιότητα του Αντίχριστου. Η αναφορά αυτή ανήκει πράγματι σε ένα σταυροφορικό πλαίσιο, λαμβάνοντας όμως υπόψη τα συμφραζόμενα του κείμενου κρίνω ότι αναφέρεται πιθανότατα στον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό και όχι στον Αλέξιο Β΄. Σχετικά με την θέση αυτή, βλ. R. W. Thomson, *The Crusaders through Armenian Eyes, The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, ed. by Angeliki E. Laiou – Roy Parviz Mottahedeh, Washington D. C. 2001, 71-82, ειδικότερα 76. — Lachowicz, *The Family Strategy for Purple* 301, 308.

‘*Now in 598 A.E. [1149], the Byzantines held a military review with their myriad upon myriad of troops and turned to this side of the Ocean first passing through Thrace, as we noted under the year 546 A.E. [1097]. They had forgotten the impossible difficulties caused by that son of Belial, Alexius. Those who did not know the false treachery of this man, viewed him as a co-*

του επιτελείου του, είχε ουσιαστικά παραμερίσει τον Αλέξιο Β΄ από τα πρωτεία της αυτοκρατορικής εξουσίας¹⁶⁴. Εξάιρεση φυσικά αποτέλεσε η χρησιμότητα που ο τελευταίος παρείχε σχετικά με την επικύρωση απαραίτητων διοικητικών εγγράφων ή την στοιχειώδη προβολή της αυτοκρατορικής του ιδιότητας προς όφελος όμως του συμβασιλέα του. Ενδεικτική είναι στο σημείο αυτό και η επίσημη πράξη προσφώνησης πρώτα του ονόματος του Ανδρόνικου και έπειτα του συναυτοκράτορα του στην Αγία Σοφία¹⁶⁵.

Καθιστώντας τον έτσι υποχείριο της *de facto* εξουσίας που σταδιακά συγκέντρωνε σε αυτόν και τον στενό κύκλο συνεργατών του, ο Ανδρόνικος μπόρεσε να υπονομεύσει τους πολιτικούς θεσμούς της αυτοκρατορίας, ενώ φαινομενικά παρέμενε υπηρέτης τους¹⁶⁶. Παρουσιαζόταν να τηρεί με ευλάβεια τα απαιτούμενα κατά

religionist and a servant of Christ. Those people here, who did not remember those disastrous events, were even more tricked and cheated by [Alexius'] grandson, whose name (like that of the Antichrist) was pseudo-Christos). He was a man named Manuel who like Emmanuel was rancorous and contrary in everything—actions and religion—and who betrayed the Byzantines with fatal food and drink. Kirakos Gandzaketsi's *History of the Armenians, Armenian Historical Sources of the 5th - 15th Centuries. Selected works*, trans. by R. Bedrosian (1996), ειδικότερα [114].

¹⁶⁴ ‘Ἐκποδὼν γὰρ θέσθαι τὸν βασιλέα βουλευθεὶς Ἀλέξιον τὴν φίλιον καὶ πάλιν ἀθροίζει πνύκα καὶ τὴν ἑταιρείαν συναγείρει τὴν ἐκείνῳ συνοργιάζουσαν τὰ μὴ ὅσια. καὶ τοίνυν τὸ Ὀμήρειον ἔπος φωνήσαντες ἅπαντες, ὃ διέξεισιν „οὐκ ἀγαθὸν πολυκοιρανίῃ· εἷς κοίρανος ἔστω, εἷς βασιλεύς,“ καὶ ὡς „ἀετοῦ γῆρας, κορυδου νεότης,“ ψηφίζονται ἰδιωτεῦσαι τὸν βασιλέα Ἀλέξιον οὐκέτι λόγων οἰκονομίας ἀδήλου τοῖς πολλοῖς μεμνημένοι παιδοκομίας τε καὶ διαμονῆς τοῦ κράτους καλλίονος, ταῦτα δὴ τὰ χθές τε καὶ πρόνῃ λαρυγγιζόμενα καὶ τοῖς ἐρωτῶσι τὴν αἰτίαν τῶν γινομένων εἰς ἀπολογίαν προκείμενα, εἴ τις τέως παροικῶν ἀτεχνῶς ἐν τῇ λαμ- προτάτῃ πόλει τοῦ Κωνσταντίνου οὐκ ἦν εἰδὼς τὰ γινόμενα καὶ τὸν λόγον ὅλως ἡγνοηκώς, δι’ ὃν ἐπεραίνοντο.’ *Nicetae Choniatae Historiae* 273. — *O City of Byzantium* 151-152.

‘Καὶ συγκάθηται τὸ ἐντεῦθεν τῷ βασιλεῖ Ἀλεξίῳ καὶ προκάθηται, ὑπερέκειτο γὰρ αὐθωρὸν ἐκείνου τὸ ἀπὸ τοῦδε, καὶ συντιμᾷ οὐδ’ αὐτὸς ἐπέκρινε καὶ προβάλλεται ἀρχά, ἐξ αὐτῶν βαλβίδων τὸ τῆς κατ’ αὐτὸν βασιλείας ἄρμα πρόσθεν βαλὼν.’ *Eustathios of Thessaloniki* 50.

‘Andronicus personally directed all the affairs of the empire, however, both in the city and without, and arranged everything according to his own pleasure. It is to be feared that he made this show of courtesy toward these persons in order to hide his treacherous purpose, until he should have held the throne for a time and gradually subjected everything to his own power, when he could show openly his real intentions in regard to them.’ *A History of Deeds* 467.

¹⁶⁵ ‘Τῇ δ’ ὑστεραίᾳ ἐπὶ τῆς Μεγάλῃς Ἐκκλησίας ἀρξαμένης τῆς τῶν βασιλέων ἀναρρήσεως γίνεσθαι Ἀνδρόνικος ἀνηγορεύετο πρότερον, ὃ δ’ Ἀλέξιος ὑπεβίβαστο, μεταπεσοῦσης τῆς τάξεως. καὶ ἡ αἰτία ὡς καλλίστη καὶ εὐπρεπής· οὗ φασι δεῖν τὸν ἵνφαντα καὶ ἐς μέτρον οὕπῳ ἡλικίας ἰκόμενον λειογένειον προαναγορεύεσθαι τοῦ πολιότριχος Ἀνδρόνικου καὶ γεραροῦ τὸ φρονεῖν καὶ ἅμα πρόσω καὶ ὀπίσω ὁρᾶν ἔχοντος τῷ ἐσθλῷ τῆς φύσεως.’ *Nicetae Choniatae Historiae* 271-272. — *O City of Byzantium* 151.

Σχετικά, βλ. Magdalino, *The Byzantine Empire* 640. — Jurewicz, *Andronik I. Komnenos* 95.

¹⁶⁶ Σχετικά με την συμβασιλεία του Ανδρόνικου Α΄ και του Αλέξιου Β΄, παραβάλλεται εδώ η χαρακτηριστική φράση που απαντά στην χρονογραφία του Ρογήρου του Howden ή Hoveden, γραμμένη στα τέλη του 12^{ου} αιώνα: ‘*Quibus perfectis, Alexis imperator tradidit praeonominato Androneo potestatem exercendi omnes voluntates suas et justitias in populum. Post multum vero temporis venit Androneus ad Alexim imperatorem, dicens quod populus noluit mandatis*

παράδοση και πρωτόκολλο τελετουργικά, ενώ ταυτόχρονα φαινόταν να ευθυγραμμίζεται με τις επιταγές του αυλικού πρωτοκόλλου. Σύντομα, όμως, το προσωπείο του πιστού θιασώτη της αυτοκρατορικής νομιμότητας κατέρρευσε και η κατεύθυνση των πολιτικών του κινήσεων κατά την διάρκεια της συμβασιλείας του έδειχνε να αποξενώνεται από το πλαίσιο εφαρμογής των όρκων πίστης του¹⁶⁷. Η οριστική ρήξη με τις ένορκες υποσχέσεις του για προστασία και πίστη υπέρ του νόμιμου αυτοκράτορα συνέβη με την δολοφονία του Αλέξιου Β΄, οι συνέπειες της οποίας έπληξαν μακροπρόθεσμα τόσο τον ίδιο όσο και την πολιτική υπόσταση της βυζαντινής αυτοκρατορίας.

eujus obedire, et petiit ut ipse aliquem praeficeret populo eujus mandatis obediret... "Nulla" enim "fides" erit "regni sociis, omnisque potestas impatiens consortis erit". *Chronica magistri Rogeri de Houedene* (11.-1201?). Flight. 2, ed. by William Stubbs, London 1868-1870, 202-203.

Σχετικά με την θέση αυτή σχολιάζει ο Neocleous: *'This citation, which was popular with historians and moralists in the twelfth century, is taken from a longer passage discussing the occurrences of divided rule in Roman history which had been the occasion for strife. For Roger, the case of Andronikos and Alexios II represented a classic example of the conflicts arising with the sharing of power between two leaders.'* Neocleous, *Tyrannus Graecorum* 212.

¹⁶⁷ '...ἐπεὶ δὲ καὶ αὐτὸς Ἀνδρόνικος τὰ ἱερὰ ἐσαφίκετο μέλαθρα στεφθῆσόμενος, τότε πρώτως ὤφθη τοῖς ἀνθρώποις διαχυθεὶς καὶ τὸ τοῦ βλέμματος ὁ θῆρ μεταθέμενος βλοσυρὸν καὶ τὴν ἐπὶ τὸ κρεῖττον τῶν πραγμάτων ἀλλοίωσιν πολλοῖς τῶν δεομένων καθυποσχόμενος. ἦν δὲ ταῦτα φενάκη πρόδηλος καὶ ψευδὴς ἐπαγγελία τοῦ ἀπατεῶνος καὶ τὸ τοῦ προσώπου ἰλαρὸν φιλανθρωπίας παρυφιστάνον ἰσχνότητα ἰνδαλμα πρόσκαιρον συσκιάζον τὴν ἐνδοθεν ἀγριότητα.' *Nicetae Choniatae Historiae* 272. — *O City of Byzantium* 151.

Σχετικά, βλ. Labuk, *Andronikos I Komnenos in Choniates' History* 273-274.

Κεφάλαιο 2^ο

Η δολοφονία του Αλέξιου Β΄ Κομνηνού και η απώλεια της νομιμότητας του Ανδρόνικου Α΄ Κομνηνού στην αυτοκρατορική εξουσία

Η Μακρίδη είχε παρατηρήσει ότι η βυζαντινή περίοδος που ξεκινά με τον θάνατο του Μανουήλ Α΄ και λήγει με την άνοδο του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου χαρακτηρίζεται από τον σφετερισμό της εξουσίας που βρίσκεται στα χέρια ενός νόμιμου μα ανήλικου Βυζαντινού αυτοκράτορα¹⁶⁸. Η γνώμη αυτή εκφράζει πράγματι, έστω και χονδρικά, την υπονόμηση του πάγιου δυναστικού συστήματος κληρονομικής διαδοχής που ίσχυε επί σειράς ετών και Κομνηνών αυτοκρατόρων στον θρόνο της Κωνσταντινούπολης. Παρά τις νομικές και πολιτικές ρυθμίσεις του Μανουήλ με σκοπό να εξασφαλίσει την ομαλή διαδοχή του γιου του στο αυτοκρατορικό αξίωμα, ο Ανδρόνικος Α΄ Κομνηνός εκμεταλλεύτηκε τον όρκο πίστης που υποχρεώθηκε να λάβει ως το σκαλοπάτι που θα ευνοούσε την ανέλιξη του στο αυτοκρατορικό βάθρο¹⁶⁹. Τουλάχιστον όμως στην περίπτωση του, ο όρκος πίστης -σε συνδυασμό με την θεωρητική ισχύ Συνοδικού Τόμου του 1171 που διέθετε- επέφερε ορισμένες επιπτώσεις στην νομιμότητα και, συνεπώς, στην έμπρακτη εφαρμογή της αυτοκρατορικής εξουσίας που αυτός καπηλεύτηκε. Η δολοφονία του ανιψιού και συναυτοκράτορα του αποτέλεσε ένα σημείο καμπής για την πολιτική νομιμότητα του Ανδρόνικου, καθώς του

¹⁶⁸ 'From the death of Manuel Komnenos in 1180 to the accession of the first Palaiologos in 1259 is a period which ends as it began, with the usurpation and removal of the legitimate but underage male heir to the throne.' Macrides, *From the Komnenoi to the Palaiologoi* 269.

¹⁶⁹ Σημειώνεται εδώ η μνεία του Χωνιάτη, οποίος αναφέρει ότι ο Ανδρόνικος επανέλαβε τον όρκο πίστης στον Αλέξιο Β΄ λίγο πριν προχωρήσει τελικά στην εκτέλεση του, 'Είσελθὼν δὲ τὸ ἱερὸν καὶ τελεσθεὶς ὅποσα τοῖς στεφομένοις εἴθισται ἄναξι πρόσεισι, δεῖσαν τῶν ἀχράντων ἁγιασμῶν μετασχεῖν, καὶ τὸν οὐράνιον ἄρτον δεξάμενος ἐν τῷ προσεγγίζῃν τῷ ἐκπώματι, ἴν' ἐκπῆ τοῦ ἐν αὐτῷ τιμίου καὶ ζωοποιοῦ αἵματος, τὰς χεῖρας ὡς πρὸς τὸ ποτήριον διάρας καὶ ἑαυτὸν εἰς παθαινόμενον σχηματίσας κατὰ τῶν φρικωδῶν ἐπόμενι μυστηρίων, ἁπάντων ἐφεστώτων σχεδὸν καὶ ἀκροωμένων, ὅποσους τὸ ἱερὸν συνεῖχεν ἄδυτον, μὴ δι' ἕτερόν τι βασιλεύσειν αἰρετίσασθαι ἢ τὸ βουλευθῆναι βοηθῆσαι τούτῳ καὶ τῷ τούτου κράτει, δείξας τὸν συνεστῶτα βασιλέα καὶ ἀνεψιὸν Αλέξιον, ὃν μεθ' ἡμέρας ἀπηγγόνησε καὶ τῷ τῆς θαλάσσης βυθῷ παρέπεμψεν.' *Nicetae Choniatae Historiae* 272. — *O City of Byzantium* 151.

στοίχισε τόσο την λαϊκή εύνοια όσο και την σχετική αριστοκρατική συναίνεση που η εξουσία του μέχρι τότε απολάμβανε¹⁷⁰.

Δεδομένου του υψηλού κύρους που ο Αλέξιος Β΄ διέθετε εντός και εκτός βυζαντινής επικράτειας, είναι εύλογο γιατί η εκτέλεση του Αλέξιου Β΄ δεν πέρασε απαρατήρητη από την πλειονότητα των σύγχρονων πηγών στην περιφέρεια της βυζαντινής αυτοκρατορίας¹⁷¹. Οι αναφορές των πηγών σε αυτόν ανήκουν και ερμηνεύονται στο πλαίσιο των διπλωματικών σχέσεων που ο πατέρας του είχε αναπτύξει με τις αυλές ξένων ηγεμόνων, της συμβολής των Λατίνων στην επικράτηση της αντιβασιλείας και συνάμα των συγγενικών σχέσεων που αναπτύχθηκαν μέσω του γάμου του με την Αγνή της Γαλλίας. Το ενδιαφέρον, όμως, για τον άδικο θάνατο του μελλοντικού αυτοκράτορα οφείλεται στο έγκλημα καθοσίωσης που ο Ανδρόνικος Α΄ διέπραξε, δηλαδή την δολοφονία του νόμιμου Βυζαντινού αυτοκράτορα, γεγονός που οι βυζαντινές και μη πηγές της περιόδου έκριναν όχι μόνο αξιομνημόνευτο, αλλά και κατάλληλο για να στιγματίσουν τον Ανδρόνικο ως τύραννο. Ας προσεγγίσουμε, λοιπόν, πιο συγκεκριμένα τον τρόπο με τον οποίο ο Ανδρόνικος απώλεσε την νομιμότητα της δικής του αυτοκρατορικής εξουσίας, καθώς και τον ρόλο που ο όρκος πίστης του στον Αλέξιο Β΄ έπαιξε στην τελική του πτώση.

Παρότι το σχέδιο δράσης ανήκε ήδη στον Ανδρόνικο και η εντολή δολοφονίας του Αλέξιου Β΄ προήλθε ουσιαστικά από εκείνον, η τελική απόφαση συμφωνήθηκε και

¹⁷⁰ Lachowicz, *The Family Strategy for Purple* 309. — Jurewicz, *Andronik I. Komnenos* 96. — Hecht, *Die byzantinische Außenpolitik* 29. — Angold, *The Byzantine Empire* 297. — Neocleous, *Tyrannus Grecoorum* 199.

¹⁷¹ ‘*Andronicos executed Alexios who controlled the empire of Constantinople and had charge of the emperor Manuel's infant son. That same night he devised a treacherous scheme with the advice of his secretary, a man named Langosse. One night Andronicos had the young child, who was husband to King Louis of France's daughter and whom he should have looked after in good faith, seized and taken out in a boat on the sea in a sack and thrown in and drowned.*’ The Old French Continuation of William of Tyre, 1184-97. Part 1, *The Conquest of Jerusalem and the Third Crusade. Sources in Translation*, ed. by P. W. Edbury, London - New York 1998, 20. — ‘*And it was not a great while after that that he took the emperor by night and murdered him and his mother also. When he had done this, he took two great stones and had them tied to their necks and then had them thrown into the sea. Then he had himself straightway crowned emperor by force.*’ *The Conquest of Constantinople* 105. — *The Chronicle of Arnold of Lubeck* 105. — *The Syriac Chronicle of Michael Rabo* 724.

Επισημαίνεται, ακόμη, εδώ η σχετική αναφορά στο αγγλικό χρονικό με τίτλο *Gesta Henrici Regis Secundi*, γραμμένο από τον Ρογήρο του Howden ή Hoveden, παρότι είχε λανθασμένα αποδοθεί μέχρι πρόσφατα στον Βενέδικτο του Peterborough: *Chronica magistri Rogeri de Houedene* 203. Σχετικά με την εν λόγω πηγή, βλ. E. H. McNeal, *The Story of Isaac and Andronicus*, *Speculum* Vol. 9, No. 3 (1934) 324-329, ειδικότερα 328.

εκτελέστηκε από έναν συμβούλιο στενών συνεργατών του Ανδρόνικου Α' ¹⁷². Σε επιστολή γραμμένη στην Τύρο το έτος 1188, την οποία παραθέτει στο σύγχρονο με τα γεγονότα της Γ' Σταυροφορίας χρονικό του, ο Magnus του Reichersberg εμπλέκει στην συνωμοσία εκτέλεσης του αυτοκράτορα Αλέξιου τον Ανδρόνικο Άγγελο με τους γιους του ¹⁷³. Εννοούνται εδώ οι μετέπειτα Βυζαντινοί αυτοκράτορες Ισαάκιος Β' Άγγελος και Αλέξιος Γ' Άγγελος. Αν και ο Harris αμφισβητεί την αυθεντικότητα αυτής της επιστολής ως ένα ακόμη παράδειγμα αντι-βυζαντινής προπαγάνδας ¹⁷⁴, ο Brand υποστηρίζει την γνησιότητα της, εντάσσοντας τη και σε ορισμένο ιστορικό περιβάλλον ¹⁷⁵. Κάθε μια από τις δυο ερμηνείες, ωστόσο, δεν αναιρεί τον προπαγανδιστικό σκοπό αυτής της επιστολής. Αποδίδοντας τους συνενοχή στο έγκλημα δολοφονίας του νόμιμου αυτοκράτορα, ο χρονογράφος στοχεύει στην υπονόμηση της αυτοκρατορικής νομιμότητας των Αγγέλων αυτοκρατόρων.

Από την άλλη, η βυζαντινή πλευρά υπερασπίζεται την υπόληψη των Αγγέλων και φροντίζει να απενοχοποιήσει τους Αγγέλους αυτοκράτορες κατά την διάρκεια της βασιλείας τους, επιβεβαιώνοντας την νομιμότητα τους στον θρόνο της Κωνσταντινούπολης. Συγκεκριμένα, παρατηρούμε τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης να υπογραμμίζει την πίστη που ο οίκος των Αγγέλων έτρεφε για τον αυτοκράτορα Αλέξιο

¹⁷² 'Ἐκποδὼν γὰρ θέσθαι τὸν βασιλέα βουλευθεὶς Ἀλέξιον τὴν φίλιον καὶ ἀθροίζει πνύκα καὶ τὴν ἔταιρείαν συναγείρει τὴν ἐκείνῳ συνοργιά- ζουσιν τὰ μὴ ὅσια... καὶ κρίμα θανάτου κατὰ τοῦ βασιλέως ἐξάγεται παρὰ τῆς φατρίας ἐκείνης τῆς πονηρᾶς, τὸ τοῦ Σολομῶντος ἄντικρυς ἐπαινεσάντων ἐκεῖνο καὶ φθεγζαμένων τῶν μαιφόνων „δήσωμεν τὸν δίκαιον, ὅτι δύσχρηστος ἡμῖν ἐστι καὶ ὡς βαρὺς ἐστι καὶ μόνον βλεπόμενος.' *Nicetae Choniatae Historiae* 273. — *O City of Byzantium* 151.

Σχετικά με το συμβούλιο αυτό, βλ. D. Kyritses, *Political and Constitutional Crisis at the End of the Twelfth Century, Byzantium, 1180-1204: The Sad Quarter of a Century?*, ed. by A. Simpson, Athens 2015, 97-111: 103.

¹⁷³ 'It happened that some years after the death of the Emperor Manuel of Constantinople Andronikos undertook rule there. He punished those who had committed treason, so that he blinded some, drowned others, and condemned some to perpetual prison or sent them into exile. This led Andronikos Angelos and his sons to fear him, since they had been involved in the death of the emperor Alexios [II]... one of them was led by love of his homeland to return to Constantinople. And after Andronikos had spared him, and helped him in many ways, an oracle was consulted and the emperor and [his] logothete heard that the throne would pass to the said Isaac...' *The Chronicle of Magnus of Reichersberg, The Crusade of Frederick Barbarossa. The History of the Expedition of the Emperor Frederick and Related Texts*, trans. and annot. by G. A. Loud, London 2010, 149-168: 153.

Παράβαλλε εδώ την μνεία του Robert του Clari στις διώξεις ορισμένων μελών της οικογένειας των Αγγέλων,

¹⁷⁴ Harris, *Byzantium and the Crusades* 129-131.

¹⁷⁵ Charles M. Brand, *The Byzantines and Saladin, 1185-1192: Opponents of the Third Crusade*, *Speculum* Vol. 37, No. 2 (1962) 167-181: 181.

Β¹⁷⁶, ενώ σε επόμενο χωρίο του διευκρινίζει την ενεργή συμμετοχή τους σε απόπειρες που είχαν στόχο την ανατροπή του Ανδρόνικου Α¹⁷⁷.

Είναι αξιοσημείωτο ότι η έμφαση των ιστοριογραφικών αναφορών δεν περιορίστηκε μόνο στην ίδια την πράξη αλλά δόθηκε εξίσου στην περιγραφή του τρόπου εκτέλεσης του νεαρού αυτοκράτορα. Η λεπτομερής αφήγηση του Χωνιάτη ως προς αυτήν αγγίζει ίσως τα όρια της υπερβολής. Ο Ανδρόνικος παρουσιάζεται να βεβηλώνει το πτώμα του Αλέξιου, αφού πρώτα ο Στέφανος Αγιοχριστοφορίτης, τον οποίο οι Βυζαντινοί αποκαλούσαν Αντιχριστοφορίτη, ο Κωνσταντίνος Τρίψυχος και ο Θεόδωρος Δαδιβρηνός τον είχαν στραγγαλίσει με την χορδή ενός τόξου¹⁷⁸. Πριν όμως από την αποτομή της κεφαλής καθώς και την απόρριψη του σώματος του Αλέξιου Β' στον Βόσπορο, ο Ανδρόνικος απεικονίζεται να δένει στο αυτί του νεκρού αυτοκράτορα μια σφραγίδα του¹⁷⁹. Αναλογιζόμενοι το ενδεχόμενο ενοχοποίησης του και της φαινομενικά περιττής αυτής πράξης εκ μέρους του Ανδρόνικου, η εν λόγω αναφορά φαντάζει περισσότερο δραματική παρά ρεαλιστική. Σύμφωνα άλλωστε με την διήγηση του Χωνιάτη, οι συνωμότες έκρυσαν τελικά το κεφάλι σε μια τρύπα στην περιοχή της Κωνσταντινούπολης που ονομαζόταν Καταβατή¹⁸⁰. Η λογοτεχνική αυτή περιγραφή πιθανότατα έχει στόχο να προσδώσει ένα επιτηδευμένο θράσος σε μια ήδη αποτρόπαια,

¹⁷⁶ 'Τὰ δ' ἦν κότος κατὰ τῶν καὶ εὐγενῶν καὶ ἰσχυρῶν εἰς τὸ πᾶν, οὓς, μελετῶν καινά, ὑπώπτευν ἐναντιωσομένους αὐτῷ. Ἦν δὲ ἐν αὐτοῖς κορυφαῖον μέρος οἱ, ὡς ἐρρέθη, ἐπὶ γῆς Ἄγγελοι, φύλον ἐκεῖνο καὶ γένους ἔχον τὸ ὑπερέχον καὶ ἀνδρίας εὖ ἦκον καὶ πίστεως βασιλικῆς καὶ συνέσεως...' *Eustathios of Thessaloniki* 36-38.

¹⁷⁷ 'Καὶ σύγκλητον δὲ θέμενος ἀνδρῶν λογάδων, ἀπάντων τῶν τοῦ μεγίστου γένους, κατὰ τινα ἡμέραν, ἣν καὶ ἐγγράφηται τις ἂν εἰς ἀποφράδα δεινὴν, συλλαμβάνει ἐκείνους ὥσει καὶ ἰχθύας τινὰς ἐν ἀφύκτῳ πανάγρῳ δίχα γε τῶν καλῶν Ἀγγέλων, οἳ ὡς οἶα περυζάμενοι ἐς φυγὴν ἐσκορπίσθησαν, καὶ διατίθεται πάσας, ὡς οὐκ ἂν εὐλογῇσαι τις, λαβὰς, ἐπικαλῶν ἐκάστοις τὸ κατὰ βασιλέως ἐνδομυχεῖν, ἐκείνου, εὐστόχως εἰπεῖν, ἀλιτήριος.' *Eustathios of Thessaloniki* 40.

¹⁷⁸ '...καὶ νυκτὸς ἐπεισπεσόντων αὐτῷ τοῦ Ἀγιοχριστοφορίτου Στεφάνου, τοῦ Τριψύχου Κωνσταντίνου καὶ τινος Δαδιβρηνοῦ Θεοδώρου, προεστῶτος τῶν ῥαβδοφόρων, τὴν διὰ τόξου νευρᾶς καθυποδέχεται πνιγμονήν...' *Nicetae Choniatae Historiae* 274. Επίσης 275, 279 καὶ 461— *O City of Byzantium* 152.

'...τὸν μὲν ἄνδρα βασιλέα τὸν Ἀλέξιον προῖάπτει κάτω, παραστείλας τοῦ ζῆν, εἴτα καὶ βυθῷ θαλάσσης πιστεύσας, καθά τινές φασιν, ὡς οὐκ ἂν ἐγὼ ἀνακρίναιμι, καθάπαξ ἀπεστυγηκῶς τὴν φαύλην ταύτην περίστασιν.' *Eustathios of Thessaloniki* 52.

¹⁷⁹ '...ἐπειτα τιτράται ὀβελίσκῳ τὸ οὓς καὶ κρόκης ἐξαφθείσης κηρὸς περιπλασθεὶς τῷ Ἀνδρόνικου σφραγιστηρίῳ ἐνσημαίνεται δακτυλίῳ. Καὶ τὸ μὲν λοιπὸν σῶμα καταδικάζεται ριφῆναι βυθῷ, ἢ δὲ κεφαλὴ ἀποτμηθῆναι καὶ αὐθις Ἀνδρονίκῳ προσενεχθῆναι...' *Nicetae Choniatae Historiae* 274. — *O City of Byzantium* 152.

¹⁸⁰ '...καὶ πέρας εἰληφότος τοῦ ἐπιτάγματος, ἡ μὲν ἐν παραβύστῳ κατὰ τὴν λεγομένην Καταβατὴν διαφίεται, τὸ δὲ σκῆνος κεράμῳ μολιβδίνῳ ἐνειληθὲν τοῖς θαλαττίοις κόλποις ἐκδίδεται, τῆς ἀλιάδος, ἥτις τὸν οἰκτρότατον τοῦτον φόρτον ἀνέιχε...' *Nicetae Choniatae Historiae* 274. — *O City of Byzantium* 152.

παράνομη και ιεροσύλη πράξη, εντείνοντας έτσι την ήδη μελανή σκιαγράφηση του χαρακτήρα του Ανδρόνικου¹⁸¹.

Ενδιαφέρουσα όμως σχετικά με το θέμα μας είναι η μνεία του Χωνιάτη στην ύβρη που ο Ανδρόνικος επέδειξε στο πτώμα του Αλέξιου Β΄ αναφορικά με τον Μανουήλ, τον οποίο εδώ μέμφεται ως επίορκο (;)¹⁸². Η σχετική κατηγορία που ο Χωνιάτης προσάπτει εδώ στον Μανουήλ δια στόματος Ανδρόνικου μοιάζει τουλάχιστον οξύμωρη. Φαίνεται να εξυπηρετεί τον σκοπό μιας κλασσικού τύπου τραγικής ειρωνείας, αφού ο μόνος επίορκος στην προκειμένη περίπτωση είναι ο Ανδρόνικος, ο οποίος αθέτησε τους ιερούς όρκους που τον δέσμευαν σε πίστη του νόμιμου αυτοκράτορα Αλέξιου.

Γεννάται έτσι το ερώτημα σχετικά με τον στόχο που η εκτέλεση του Αλέξιου εξυπηρετούσε τελικά στα σχέδια του Ανδρόνικου για διατήρηση της αυτοκρατορικής εξουσίας. Μεταξύ των ερευνητών έχουν διατυπωθεί κατά καιρούς διάφορες σχετικές απόψεις, οι οποίες ερμηνεύουν την δολοφονία του Αλέξιου είτε ως μονόδρομο στην μεθοδική πορεία εδραίωσης της εξουσίας του¹⁸³ είτε ως αποτέλεσμα της απρόβλεπτης και ασταθούς φύσης του Ανδρόνικου¹⁸⁴. Ο Harris, επιπλέον, προτείνει ότι η χρησιμότητα που ο Αλέξιος Β΄ παρείχε ως τότε έπαψε στο σημείο εκείνο να ισχύει και ο ρόλος του στις περαιτέρω πολιτικές βλέψεις του Ανδρόνικου ήταν περιττός¹⁸⁵. Αναλογιζόμενοι όμως τον όρκο πίστης και την επίφαση νομιμότητας που αυτός προσέφερε στην επιχειρηματολογία του Ανδρόνικου για κατάληψη του θρόνου, καμία από τις τρεις αυτές θέσεις δεν προσφέρει ικανοποιητικές απαντήσεις στο ερώτημα που μας απασχολεί. Με σχετική βεβαιότητα μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η πράξη αυτή δεν έγινε εν βρασμώ ψυχής, ως ενέργεια δηλαδή που αποδίδεται απλώς στην ιδιαίτερη ψυχολογία του ανδρός¹⁸⁶, παρά στα όποια πολιτικά κριτήρια ο Ανδρόνικος ζύγισε στην κρίση του για την λήψη αυτής της απόφασης.

Αντίστοιχα, η εκτέλεση του νόμιμου αυτοκράτορα θα στερούσε από τον Ανδρόνικο την μόνη πηγή νομιμότητας της αυτοκρατορικής εξουσίας του. Το γεγονός

¹⁸¹ Labuk, *Andronikos I Komnenos* 275.

¹⁸² ‘...ἀρθείς δὲ ὁ νεκρὸς καὶ ἀχθείς ἐς Ἀνδρόνικον κατὰ τοῦ κενεῶνος τῷ ἐκείνου τύπτεται ποδὶ καὶ τῶν τοκέων τῷ κειμένῳ ὁ μὲν ὡς ἐπίορκος διατωθάζεται, ἡ δὲ ὡς περιλεσχήμεντον ἐταιρικὸν περιβρίζεται γόναιον...’ *Nicetae Choniatae Historiae* 274. — *O City of Byzantium* 152.

¹⁸³ Lilie, *Handel und Politik* 544-545.

¹⁸⁴ Hussey, *Byzantium and the Crusades* 145. — Lachowicz, *The Family Strategy for Purple* 309.

¹⁸⁵ Harris, *Byzantium and the Crusades* 131.

¹⁸⁶ Hussey, *Byzantium and the Crusades* 145.

αυτό επαληθεύεται σε ένα ενδεικτικό χωρίο της διήγησης του Χωνιάτη. Μετά την δολοφονία του νεαρού αυτοκράτορα ο Ανδρόνικος προσέφυγε στον πατριάρχη Βασίλειο Β΄ Καματηρό, ευνοούμενο και φερέφωνο στην λήψη πολιτικών αποφάσεων του Ανδρόνικου γενικότερα, προκειμένου να απαλλάξει εκείνον και τους συνωμότες από τον όρκο πίστης τους στον Μανουήλ Α΄ και στον νεκρό αυτοκράτορα¹⁸⁷. Η Σύνοδος του Οκτωβρίου του 1183 παραχώρησε τις σχετικές αμνηστίες και ελευθέρωσε τους συνωμότες, συμπεριλαμβανομένου και του αυτοκράτορα Ανδρόνικου, από τον όρκο τους στον Αλέξιο Β΄. Ωστόσο, η πορεία των εξελίξεων έδειξε ότι το γεγονός αυτό δεν αναίρεσε το πλήγμα που ο Ανδρόνικος υπέστη εξαιτίας της επιορκίας που διέπραξε ούτε αναχαίτισε τις συνέπειες που η πράξη του επέφερε στην διάρκεια και στην ουσιαστική εφαρμογή της αυτοκρατορικής του εξουσίας¹⁸⁸. Το πόρισμα της Συνοδικής αυτής πράξης υπονομεύει χαρακτηριστικά ο Χωνιάτης, περιγράφοντας ότι *‘καὶ οὐχ ἦττον εἰς γέλωτα τῶν ἐλομένων καὶ καταδεξαμένων ἀρχιερέων οὐκ ἐπὶ συχναῖς ἡμέραις συμβὰν ἥπερ φαντασίαν τιμῆς καὶ δόξης ἴνδαλμα ἐπὶ τὴν προτέραν ἐπανήλθε συνήθειαν’*¹⁸⁹.

Μάταιο, ακόμη, στάθηκε το εγχείρημα του Ανδρόνικου να νομιμοποιήσει τη θέση του στον αυτοκρατορικό θρόνο μέσω ενός προσκυνήματος στον τάφο του πατέρα του, σεβαστοκράτορα Ισαάκιου Κομνηνού¹⁹⁰. Πρόκειται για τη μονή της Θεοτόκου Κοσμοσώτειρας στη Βήρα Θράκης, την οποία ο Ισαάκιος είχε ιδρύσει. Ενώ όμως πέτυχε την στήριξη του Αλέξιου Βρανά και την πίστη των δυτικών στρατευμάτων¹⁹¹, η κίνηση αυτή δεν ήταν επαρκής ώστε να καταστήσει νόμιμη την εξουσία του. Η επιορκία που διέπραξε και κυρίως η δολοφονία του νόμιμου αυτοκράτορα αποτέλεσαν

¹⁸⁷ *‘Ἐπὶ δὲ τούτοις δευτέραν αἰτεῖται χάριν Ἀνδρόνικος τὸν τῶν αὐτοῦ θελήσεων πληρωτὴν πατριάρχην, τὸν Καματηρὸν λέγω Βασίλειον, καὶ τὴν τότε σύνοδον· ἡ δὲ ἦν τὸ λυθῆναι τοῦ ὄρκου Ἀνδρόνικον, ὃν εἶχεν ὁμωμοκῶς τῷ βασιλεῖ Μανουῆλ καὶ τῷ ἐκείνου ταλαιπώρῳ παιδί, καὶ τοὺς ἄλλους, ὅσοι παραβάται ὤφθησαν τῶν ὁμωμοσμένων.’* *Nicetae Choniatae Historiae* 276. — *O City of Byzantium* 153.

¹⁸⁸ Jurewicz, *Andronik I. Komnenos* 99. — Brand, *Byzantium confronts* 49.

¹⁸⁹ *‘...καὶ οἱ μὲν, ὡς εἰ δεσμεῖν ἀδιαφόρως καὶ λύειν τὰ πάντα εἰλήφασιν πρὸς θεοῦ, τόμους ἐξέθεντο παραυτίκα, δι’ ὧν ἀμνηστίαν τῶν ἡνομημένων ἐδίδοσαν ἀπαξάπασιν. ὁ δὲ ὡς θαυμαστήν τινα παρέχει τὴν ἀμοιβὴν τοῖς τῶν ἐπιταγμάτων αὐτοῦ πληρωταῖς· ἡ δὲ ἦν καὶ τῶν τότε μὲν αἰτηθέντων ῥαδία τερμάτωνσις, ἃ μικρὰ δῆπουθεν ἦσαν καὶ περὶ μικρῶν ὑψηγόμενα, τὸ δὲ μέγιστον τὸ συνεδρεῖν ἐκείνους αὐτῷ, σκιμποδίσκων παρατιθεμένων καὶ παρεισφερομένων τῷ βασιλεῖ θρόνῳ κλισμῶν...’* *Nicetae Choniatae Historiae* 276. — *O City of Byzantium* 153.

¹⁹⁰ *‘...καὶ τῆς πόλεως ἔξεισι καὶ ὁμαλαῖς κινήσεισι καὶ σταθμοῖς βραχέσι καταλαμβάνει τὰ Κῶπελλα καὶ τοῖς ἐκεῖσε κυνηγεσίοις ἐνευφρανθεὶς κατὰ τὴν πατρῴαν ἀφικνεῖται μονὴν τὴν ἐν τῇ Βήρᾳ διακειμένην καὶ τῷ τοῦ φύσαντος ἐφίσταται μνήματι μετὰ δορυφορίας καὶ δόξης βασιλικῆς, ἧς κάκεῖνος πάλαι ποτὲ ἐρῶν οὐκ ἐφίκετο, ἐπεὶ καὶ τὸ βασιλεῖαν πατρόθεν Ἀνδρόνικος ὡς κληρὸν καταβὰν διεδέξατο.’* *Nicetae Choniatae Historiae* 280. — *O City of Byzantium* 155.

¹⁹¹ Angold, *The Byzantine Empire* 300. — Brand, *Byzantium* 112-113.

πράξεις μεγαλύτερης βαρύτητας, οι οποίες μακροπρόθεσμα κόστισαν στον Ανδρόνικο τα μέσα, την στήριξη και το έρεισμα που χρειαζόταν για να υλοποιήσει τις ρεαλιστικές φιλοδοξίες του, τουλάχιστον στο πλαίσιο του ισχύοντος βυζαντινού πολιτικού συστήματος.

Παρότι είναι σχετικά ασφαλές να υποθέσουμε ότι είχε ως απώτερο στόχο την ουσιαστική απομάκρυνση του Αλέξιου Β΄ από την πολιτική σκηνή, ο Ανδρόνικος πρέπει να αντιλαμβανόταν ότι η εκτέλεση του νόμιμου αυτοκράτορα δεν εξυπηρετούσε το συμφέρον του για παγίωση της αυτοκρατορικής του νομιμότητας. Σύμφωνα άλλωστε με το βυζαντινό δίκαιο και την υπάρχουσα πολιτική εθιμοτυπία, η νομιμότητα θα επέτρεπε μια μακροχρόνια και ομαλή παραμονή του στο αυτοκρατορικό αξίωμα. Το δίλημμα, επομένως, που ο Ανδρόνικος αντιμετώπισε γίνεται να συνοψιστεί ως εξής: ο Αλέξιος Β΄ αποτελούσε για τα πολιτικά σχέδια του Ανδρόνικου ταυτόχρονα την απειλή και την αιτία της αυτοκρατορικής εξουσίας που φιλοδοξούσε να αποκτήσει¹⁹². Η ιδιαίτερη αυτή σχέση μεταξύ Ανδρόνικου Α΄ και Αλέξιου Β΄ οφείλεται, όπως δείξαμε, στις επιταγές που υπαγορεύει η δέσμευση του Ανδρόνικου στον όρκο πίστης του Μανουήλ Α΄. Ακόμη και η σκόπιμη διαστρέβλωση αυτού δεν αναιρούσε την βασική προϋπόθεση ισχύς του: ο Αλέξιος Β΄ ήταν σε κάθε περίπτωση ο νόμιμος αυτοκράτορας και έπρεπε να παραμείνει ζωντανός, προκειμένου ο Ανδρόνικος να διατηρήσει την νομιμότητα του στον αυτοκρατορικό θρόνο.

Απεναντίας, ο Ανδρόνικος απώλεσε την νομιμότητα της δικής του εξουσίας, εκτελώντας τον συνναυτοκράτορα του και έχοντας πλέον διαπράξει το ιδιαίτερα σοβαρό για τα βυζαντινά δεδομένα έγκλημα της καθοσίωσης (*crimen laesae maiestatis*)¹⁹³. Η βαρύτητα του εγκλήματος προκύπτει εξαιτίας της ιερής φύσης που απολαμβάνει το αυτοκρατορικό αξίωμα και, επακόλουθα, το πρόσωπο που το ασκεί. Σύμφωνα με τα Βασιλικά (B LX, 36, 1), ‘ὁ περὶ τῶν ἐπίβουλων νόμος ὁμοιος ἐστὶ τῷ περὶ ἱεροσυλίας’¹⁹⁴. Αυτό σήμαινε ότι τα εγκλήματα επιβουλής αλλά και καθοσιώσεως,

¹⁹² Angold, *The road to 1204* 267. — Simpson, *Perceptions and Interpretations* 22.

¹⁹³ Μπουρδάρ, *Καθοσίωσις... Το πολιτικό αδίκημα* 481.

Σχετικά με τον ορισμό του εγκλήματος καθοσίωσης και για μια σύντομη αναφορά, βλ. σελίδα 35.

¹⁹⁴ ‘Περὶ ἐπιβούλων τῶν κατὰ οἰονδήποτε τρόπον, εἴτε κατὰ τῆς βασιλείας εἴτε κατὰ τῆς πολιτείας ἢ τοῦ στρατοῦ ἢ τῶν ἀρχόντων αὐτῶν, μελετησάντων ἢ στασιασάντων ἢ προδοσίαν τινὰ ποιησάντων, ἢ πρὸς τοὺς πολεμίους αὐτομολησάντων, ἢ γράμματα στείλάντων, ἢ ἐρεθισάντων στρατιώτας πρὸς στάσιν καὶ θόρυβον, ἢ προδιδόντων κάστρα, ἢ ἀνταιρόντων, ἢ συνωμοσίαν ποιοῦντων. ἢ βλαπτόντων τεῖχος ἢ δι’ αὐτοῦ καὶ μὴ διὰ τῆς πόρτης εἰσιόντων, καὶ τινες αὐτῶν ὑπόκειται τῷ τῆς ἱεροσυλίας ἐγκλήματι καὶ τίνες τῷ τῶν φονευτῶν.’ *Synopsis Basilicorum*, JGR 5, ed. by P. Zepos (post C.E. Zacharia von Lingenthal), Athens 1931, 5. 33.

πράξεις εσχάτης προδοσίας αμφότερες, δικαζόταν αναλόγως και αντιμετωπιζόταν περιστασιακά με την ποινή που ίσχυε παραδοσιακά για το έγκλημα της ιεροσυλίας, εκείνη της τύφλωσης¹⁹⁵. Κύρια όμως ποινή για τον κατηγορούμενο που διέπραττε το σχετικό έγκλημα παρέμενε η θανατική. Έστω κι αν παρέμεινε σε ισχύ για ενάμιση περίπου αιώνα, μέχρι την κατάργηση της από τους Μακεδόνες αυτοκράτορες, η Εκλογή των Ισαύρων προβλέπει την θανατική ποινή για κάθε έγκλημα εσχάτης προδοσίας¹⁹⁶. Ενώ όμως η βασική αρχή του βυζαντινού δικαίου υπαγορεύει ότι η νομική δίωξη του κατηγορούμενου παύει με τον θάνατο του, σε περίπτωση εγκλήματος καθοσίωσης προβλεπόταν έως και δήμευση περιουσίας των κληρονόμων του¹⁹⁷. Οι νομικές αυτές ρήτρες καταδεικνύουν και την σημασία που οι Βυζαντινοί απέδιδαν σε όποιες ενέργειες απειλούσαν τον αυτοκρατορικό θεσμό ή αμφισβητούσαν ευθέως την νομιμότητα του.

Έχοντας, όμως, υπόψη τα παραπάνω, πώς εξηγείται η διατήρηση της αυτοκρατορικής εξουσίας στα χέρια του Ανδρόνικου, πόσο μάλλον η επιθυμία του για νομιμοποίηση μετά την παράνομη και ιερόσυλη πράξη που είχε διαπράξει; Η ιδιαιτερότητα έγκειται στο γεγονός ότι ο υπεύθυνος για το έγκλημα καθοσίωσης στην προκειμένη περίπτωση είναι ο Βυζαντινός (συν)αυτοκράτορας. Η Μπουρδάρα έχει επισημάνει ότι από τον 8^ο έως και τον 12^ο αιώνα, τα εγκλήματα καθοσίωσης στο

‘Ο περὶ τῶν ἐπιβούλων νόμος ὁμοίος εἶναι τῶν ἱεροσύλων. Καὶ παιδεύεται ὁ ἐπίβουλος ὡς καὶ ὁ ἱερόσυλος. Καὶ ὁποῦ παρακινήσῃ νὰ γένῃ σύναξις καὶ στάσις καὶ σκάνδαλον, ἢ ὅπως νὰ φονευθῇ ἄρχων καὶ πρῶτός τις, {ὡς} ἐπίβουλος κρίνεται.’ *Théodose Zygomalas et sa Paraphrase de la Synopsis minor*, ed. by S. Perentidis [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 5], Athens 1994, N 16.

Σχετικά, βλ. Μπουρδάρα, *Καθοσίωσις... Το πολιτικό αδίκημα* 516-517.

¹⁹⁵ ‘...τὸν δὲ γε Κοντοστέφανον συνειληφῶς καὶ τέσσαρας τῶν παίδων καὶ τὸν Καματηρὸν Βασίλειον πάντας ἐξομματοῖ, πρὸς δὲ καὶ ἄλλους, ὁπόσους οὐ μετ’ ἔλεγχον προφανῇ, ἀλλὰ κατὰ φήμην ψιλήν, καὶ ταύτην ἀμφίλογον, ἠκηκόει κοινωνῆσαι τοῖς εἰρημένοις τοῦ σκέμματος.’ *Nicetae Choniatae Historiae* 267. — *O City of Byzantium* 148.

‘Μετὰ βραχὺ δὲ καὶ τοὺς καθειρχθέντας ὑποδιελὼν, ἐμέρισεν εἷς τε τυφλοὺς ἐκ σιδήρου καὶ μὴ τοιούτους, ὡς ἂν, οἶμαι, βλέποντες αὐτοὶ τοὺς πεπηρωμένους ἀεὶ ζῶσιν ἔμφοβοι καὶ συνεπαύξωσιν οὕτω τὸ κακὸν τῆς καθεύξεως.’ *Eustathios of Thessaloniki* 40.

Σχετικά, βλ. Μπουρδάρα, *Καθοσίωσις... Το πολιτικό αδίκημα* 516-517. — Οδ. Λαμπρίδης, *Ἡ ποινή τῆς τυφλώσεως παρὰ Βυζαντινοῖς*, Αθήναι 1949, 16.

¹⁹⁶ ‘Ο κατὰ βασιλέως φατριάζων ἢ βουλευόμενος ἢ συνωμοσίας κατ’ αὐτοῦ ἢ τῆς πολιτείας τῶν χριστιανῶν ποιῶν, τὸν μὲν τοιοῦτον ἤρμοξε κατὰ τὴν ὥραν θανατοῦσθαι ὡς τὴν τοῦ παντὸς κατάλυσιν μελετήσαντα.’ L. Burgmann, *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos’ V.* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte Band 10, hrsg. von D. Simon], Frankfurt am Main 1983, 226.

Σχετικά, βλ. Καλλιόπη Α. Μπουρδάρα, *Δικονομικά ζητήματα σχετικά με τὸ έγκλημα καθοσίωσης τῇ μέσῃ βυζαντινῇ περίοδῳ (8ος-12ος αἰώνας)*, *Τιμητικός Τόμος Νικολάου Κ. Κλαμαρή, τόμ. 1*, Αθήνα 2016: 675-680, συγκεκριμένα 675.

¹⁹⁷ Μπουρδάρα, *Δικονομικά ζητήματα* 676-677.

Βυζάντιο δικάζονται σε πρώτο και τελευταίο βαθμό από τον αυτοκράτορα¹⁹⁸. Συγκεκριμένα, 'τὰ περὶ αὐτοῦ τῷ βασιλεῖ ἀναφέρεσθαι καὶ καθὼς λοιπὸν αὐτὸς ἀνακρίνει καὶ βουλευέσεται ποιεῖν'¹⁹⁹. Αυτό σήμαινε ότι ως επικεφαλῆς και ανώτατος δικαστῆς του βασιλικού δικαστηρίου, θεσμική συνέχεια του *consistorium principis*, ο ἴδιος ο Βυζαντινός αυτοκράτορας ἦταν αρμόδιος για την απονομή δικαιοσύνης κατόπιν εγκλημάτων που απειλούσαν το αυτοκρατορικό αξίωμα και το ιερό του πρόσωπο²⁰⁰. Για τον λόγο αυτό, επιστρέφοντας στην περίπτωση του Ανδρόνικου, το γράμμα του νόμου δεν εφαρμόστηκε στην πράξη, αφού εκείνος ἔθεσε τον εαυτό του υπεράνω του νόμου, εκμεταλλευόμενος την θέση του ως πηγή νομικής κρίσης σε ζητήματα εσχάτης προδοσίας.

Πρέπει να σημειωθεί ότι με τον τρόπο αυτό ο Ανδρόνικος δεν πέτυχε μόνο την αποφυγή της προβλεπόμενης νομικής διαδικασίας για την εκτέλεση του νόμιμου αυτοκράτορα. Η θέση υπεροχής που κατείχε στην αυτοκρατορική εξουσία του επέτρεπε ταυτόχρονα να διαστρεβλώνει τις κατηγορίες για εγκλήματα εσχάτης προδοσίας προκειμένου να δικάζει, να διώκει ή και να εξοντώνει κατά βούληση τους πολιτικούς του αντιπάλους²⁰¹. Οι δίκες-παρωδίες που λειτουργούσαν επί κυβέρνησης Ανδρόνικου και στις οποίες η κεφαλική ποινή κυριαρχούσε, ἔμοιαζαν περισσότερο με ἓνα σύστημα προγραφών παρά με την διεξαγωγή μιας προβλεπόμενης νομικής διαδικασίας²⁰². Αν και η φαινομενική τήρηση του νομικού πρωτοκόλλου ἔδινε την αίσθηση μιας νομιμοφάνειας στις κρίσεις του βασιλικού δικαστηρίου, η επίφαση

¹⁹⁸ Μπουρδάρα, Δικονομικά ζητήματα 680.

¹⁹⁹ Burgmann, *Ecloga* 226.

²⁰⁰ Μπουρδάρα, *Καθοσίωσις... Το πολιτικό αδίκημα* 487. — Μπουρδάρα, Δικονομικά ζητήματα 675.

²⁰¹ 'Καὶ σύγκλητον δὲ θέμενος ἀνδρῶν λογάδων, ἀπάντων τῶν τοῦ μεγίστου γένους, κατὰ τινα ἡμέραν, ἣν καὶ ἐγγράψηταί τις ἂν εἰς ἀποφράδα δεινὴν, συλλαμβάνει ἐκείνους ὡσεὶ καὶ ἰχθῦας τινὰς ἐν ἀφύκτῳ πανάγρῳ... καὶ διατίθεται πάσας, ὥς οὐκ ἂν εὐλόγησαι τις, λαβὰς, ἐπικαλῶν ἐκάστοις τὸ κατὰ βασιλέως ἐνδομυχεῖν, ἐκείνου, εὐστόχως εἰπεῖν, ἀλιτήριος. Καὶ ὀλίγους μὲν τινὰς ἐδικαίωσεν εἰς εἴρκτην, ἦσαν δὲ οἱ καὶ ἐξ ὁμμάτων ἐγένοντο, πλείους γε οὗτοι. Τινὰς δὲ καὶ ἐς ἀειφυγίαν ὑπερορίους ἔστειλε.' Eustathios of Thessaloniki 40.

'Οὕτω τοῖνυν θύσας καὶ ἀπολέσας Ἀνδρόνικος οὓς πάλαι μὲν συλλαβεῖν ᾔδινεν, εἰς καιρὸν δ' ἀνεβάλλετο τὴν ἐπίθεσιν, τινὰς δὲ καὶ δεσμοτηρίοις παραδούς, καὶ ὑπερορία δὲ καταδικάσας ἑτέρους καὶ ἄλλους ἄλλως διαφθείρας...' Nicetae Choniatae *Historiae* 267. — *The City of Byzantium* 148.

Σχετικά, βλ. Μπουρδάρα, *Καθοσίωσις... Το πολιτικό αδίκημα* 484.

²⁰² Πρόκειται ουσιαστικά για συνελεύσεις που επικυρώνουν τις αυτοκρατορικές αποφάσεις του Ανδρόνικου Α', ενώ εκείνος φαίνεται να ευθυγραμμίζεται με τις ανάγκες απόδοσης δικαιοσύνης και οι ὅποιες νομικές κρίσεις δείχνουν να υπακούν στις δικαστικές επιταγές του βυζαντινού νομικού πλαισίου. Μπουρδάρα, *Καθοσίωσις... Το πολιτικό αδίκημα* 485.

δικαιοσύνης στις κατά τα άλλα εσκεμμένες κατηγορίες εσχάτης προδοσίας, που ακολούθησαν την άνοδο του Ανδρόνικου στην εξουσία, είναι εξίσου έκδηλη.

Πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της κατάχρησης συνιστά η εκτέλεση της βασιλομήτορος Μαρίας της Αντιόχειας, η οποία προηγήθηκε μερικούς μήνες της δολοφονίας του ανήλικου γιου της το 1182. Η κατηγορία εσχάτης προδοσίας, η οποία της αποδόθηκε, στηρίχθηκε σε μια υποτιθέμενη ή πιθανώς πραγματική συνεννόηση με τον γαμπρό της, Μπέλα Γ²⁰³. Ειδικότερα, κρίθηκε ένοχη για την αποστολή επιστολών με τις οποίες παρότρυνε τον Ούγγρο κάλη να εισβάλλει στην βυζαντινή επικράτεια και να λεηλατήσει τις περιοχές γύρω από το Βελιγράδι και το Μπρανίτσεβο. Η σχετική αφορμή ήταν επαρκής ώστε ένα πλασματικό δικαστήριο να της επιβάλλει την εσχάτη των ποινών²⁰⁴, όπως άλλωστε αρμόζει σε εγκλήματα εσχάτης προδοσίας.

Παρότι όμως αποτέλεσε ιδανική αφορμή για τα πολιτικά του σχέδια, η προδοσία της Μαρίας δεν συνιστά τον ουσιαστικό λόγο για τον οποίο ο Ανδρόνικος επιθυμούσε την απομάκρυνση της. Πρόκειται για ένα στρατηγικό βήμα με σκοπό την επικράτηση του Ανδρόνικου στην αυτοκρατορική εξουσία, το οποίο βρισκόταν σε άμεση εξάρτηση με το σχέδιο διατήρησης ή τελικής δολοφονίας του ανήλικου συναυτοκράτορα του. Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει εξετάζοντας την σχετική παράγραφο του Συνοδικού Τόμου του 1171, ο οποίος προβλέπει ότι ‘*ἐὰν δὲ ἡ περιπόθητος ἀγούστα τῆς ἀγίας βασιλείας σου οὐκ ἐν τοῖς ζῶσι τότε ἐστίν...*’ και κυρίως ‘*...ἢ οὐχ οὕτω διάγει, ἀπὸ τοῦ χρέους μὲν τοῦ εἶναι εἰς τὸ θέλημα καὶ τὸ πρόσταμα αὐτῆς*

²⁰³ ‘...καὶ ἡ μὲν ὡς τὸν ἐπ’ ἀδελφῇ γαμβρὸν τὸν ρῆγα Οὐγγρίας τὸν Βελᾶν ἀνασεύουσα καὶ πορθεῖν τὰ κατὰ Βρανίτζοβαν καὶ Βελέγραδα γραφαῖς ἐνάγουσα καὶ ἀδραῖς ἐπαίρουσα ὑποσχέσεσιν εἰς τὴν τοῦ ἀγίου Διομήδους μονὴν περὶ τινα ἐκεῖ που στενοτάτην οὖσαν εἰρκτὴν ἀκλεῶς ἀπάγεται...’ *Nicetae Choniatae Historiae* 267-268. — *O City of Byzantium* 149.

Σχετικά, βλ. Simpson, *Byzantium and Hungary* 194.

²⁰⁴ ‘...τὸν τῆς δεσποίνης ἐπέσπευδεν ὀλεθρον καὶ διαφόρους αἰτίας ξυνθεῖς τέλος καὶ προδοσίας κρίνει τὴν ἄνθρωπον, συναγαγὼν τὸ ἐκεῖν φῖλον συνέδριον καὶ τῶν δικαστῶν οἱ κατακρινεῖν, οὐ κρίνειν τὴν ταλαί πωρον ἡμελλον ὁ δὲ οὐδὲ βραχὺ γοῦν τοῦ ἀγριαίνειν ὑποκεχάλαστο... πόνον καὶ θυμὸν κατα νοῶν καὶ παραδοῦναι σπεύδων αὐτὴν εἰς θάνατον, καιρὸς οὐπω πολὺς, καὶ τοῖς ζῶσιν ὅτι σύνεστι δυσχεραίνων ἀθροίζει πάλιν τοὺς τῇ ἀδικίᾳ βραβεύοντας δικαστὰς καὶ ὧν ἡ δεξιὰ δεξιὰ ἀδικίας καὶ ἐρώτησιν προτεινόμενος, ὅποια τις ἐκ τῶν νόμων ἐπῆρηται ποινὴ τοῖς προδόταις πόλεων καὶ χωρῶν, καὶ ἀπόφασιν ἔγγραφον θανάτῳ ὑποδικάζουσιν τοὺς οὕτω δρῶντας ἀνὰ χεῖρας δεξάμενος, ἦν τὸ ἐκ τούτου κατὰ τῆς ἀνάσσης ἄσχετος τὴν ὁρμὴν. τοῖνον καὶ τὴν φωνὴν ὑψωσάντων καὶ βοησάντων τῶν παρανόμων ψηφηφόρων ἐκείνων δεῖν ἐκ τοῦ βίου γενέσθαι τὴν δύσποτον ἐκείνην ἐν γυναιξί, χάρις εὐθὺς παρὰ τοῦ παιδὸς καὶ βασιλέως ὑποσημαίνεται, ἀτεχνῶς ψεκᾶδι τοῦ μητρικοῦ διεντυπούμενος αἵματος, ταύτην μετατιθεῖς τῆς ζωῆς.’ *Nicetae Choniatae Historiae* 267-268. — *O City of Byzantium* 148-149.

Σχετικά, βλ. Μπουρδάρ, *Καθοσώσεις... Το πολιτικό αδίκημα* 481. — Neocleous, *Tyrannus Graecorum* 211.

ὀφείλω εἶναι ἐλεύθερος²⁰⁵. Ισχυριζόμενος την απειλή των συμφερόντων της αυτοκρατορίας εξαιτίας των κινήσεων της βασιλομήτορος, ο Ανδρόνικος πέτυχε να απομακρύνει τη μητέρα και κηδεμόνα του Αλέξιου Β΄, να παραδειγματίσει τις αντιπολιτευτικές τάσεις των λοιπών διεκδικητών και να παγιώσει de facto την εξουσία του, ενισχύοντας την επιρροή του στον ανήλικο αυτοκράτορα²⁰⁶. Προκειμένου, λοιπόν, να αντλεί την ανάλογη νομιμοποίηση για τις αυτοκρατορικές του αποφάσεις, ο Ανδρόνικος τηρούσε φαινομενικά το γράμμα του Συνοδικού Τόμου και έδειχνε να κινείται με βάση τις επιταγές του. Στην πορεία εδραίωσης της αυτοκρατορικής του εξουσίας, ωστόσο, και με αποκορύφωμα την δολοφονία του αυτοκράτορα, ο Ανδρόνικος ουσιαστικά διαστρέβλωνε και σταδιακά αναιρούσε τις ρήτρες που σχετιζόταν με την πίστη του στον Αλέξιο Β΄, τις οποίες άλλωστε ο όρκος πίστης του στον Μανουήλ ρητά υπαγόρευε.

Αξιοποιώντας, λοιπόν, ένα ισχύον και δεσμευτικό νομικό έρεισμα, τον όρκο πίστης που ο Μανουήλ είχε θεσπίσει, ο Ανδρόνικος κατέστειλε τις ενέργειες των λοιπών μελών του Κομνήνειου οίκου καθώς και της εναπομείνας αυτοκρατορικής οικογένειας, οι οποίοι διεκδικούσαν δικαιωματικά τον αυτοκρατορικό θρόνο και αμφισβητούσαν την θέση του Ανδρόνικου σε αυτόν. Η εκτέλεση του Αλέξιου Β΄, η οποία επέφερε και την απώλεια της νομιμότητας του²⁰⁷, οδήγησε τον Ανδρόνικο σε ένα κυνήγι αντιφρονούντων, τρομοκρατικών μέτρων έναντι των άλλων Βυζαντινών ευγενών και μια διαδεδομένη άσκηση βίας εντός και εκτός Κωνσταντινούπολης²⁰⁸.

²⁰⁵ Medvedev, 'Η συνοδική απόφαση 235.

²⁰⁶ Brand, *Byzantium* 45-46. — Jurewicz, *Andronik I. Komnenos* 94.

²⁰⁷ Σχετικά με αυτό, ο Lachowicz γράφει: 'This act was absolutely unacceptable and disgusting in the eyes of the Byzantines. Not only was the widely accepted successor to the throne murdered, but also it was a fratricide. This act was considered as a horrible crime and it is worth noting that none of the previous three emperors ever dared to commit it, even as a part of righteous punishment. This meant an open declaration of war against the entire Komnenoi and all related families.' Lachowicz, *The Family Strategy for Purple* 309-310.

²⁰⁸ 'Καὶ ὁ μέγας δὲ δομέστικος Ἰωάννης ὁ ἐκ Κομνηνῶν, ὃ τὸ ἐπώνυμον Βατάτζης... τῇ Φιλαδελφείᾳ ἐνδιατρίβων ἀντεκάθητο γενναίως τῷ Ἀνδρονίκῳ καὶ ὀλιγώρως τῶν τούτου εἶχεν ἐπιταγῶν καὶ ἀπειλοῦντι δεινὰ ἀντενεβριμᾶτο δεινότερα καὶ κακῶς ἀκούων ὡς τυραννίδι ἐπιχειρῶν τῷ ἤδη τετυραννηκότι λαμπρῶς ἐπετίμα τε καὶ ἐπέπληττεν ὡς ἐνστάτῃ δαίμονι τὸ βασιλεῖον γένος ἐκτρίβοντι.' *Nicetae Choniatae Historiae* 262-263. — *O City of Byzantium* 146. 'Καὶ οἷα μὴ ἄρκοῦν αὐτῷ στερεῶσαι βασιλείαν, εἰ τοσούτους καὶ τοιούτους λογάδας, τοὺς μὲν ἀπήγαγεν εἰς τοὺς πλείονας, τοὺς δ' ἄλλως ἐκ μέσου ἔστησε, προσεπικαταβάλλει καὶ ἄλλους μυρίους ὅσους, μάρπτων ἐξείης, οὐ κατ' αἰτίαν οὖσαν, ἀλλ' ὅποιας πλάσσει' ἂν κατὰ ζώντων ἄνθρωπος, αὐτὸς μόνος ἐφιέμενος ζῆν διὰ τὸ φύσει καχύποπτον, ὃ παγίως αὐτῷ ἐνερρίζωτο οἷς αὐτὸς ἀεὶ ἐδόλιον κατὰ τῶν πρὸ αὐτοῦ· ὅθεν ᾤετο πάντας βασιλεῖς κατ' αὐτόν.' *Eustathios of Thessaloniki* 54.

Σχετικά, βλ. Magdalino, *The Byzantine Empire* 642. — Lachowicz, *The Family Strategy for Purple* 306.

Σχετικές είναι οι εντυπώσεις που προκάλεσε η συμπεριφορά του Ανδρόνικου στην περιφέρεια του βυζαντινού κόσμου, όπως συγκεκριμένα μας είναι γνωστές μέσω του Σύριου χρονογράφου Αμπού αλ-Φαράτζ, επίσης γνωστός με την επωνυμία Μπαρ Χεμπραίους, και του Λατίνου Robert του Clari. Παρά την σύγχυση που επικρατεί στις σχετικές πληροφορίες που έχει στην διάθεση του, ο συριακής καταγωγής χρονογράφος αποτυπώνει το πολιτικό κλίμα της βυζαντινής αυλής, δίνοντας έμφαση στην έγνοια του Ανδρόνικου να εξαλείψει τους συγγενείς του τελευταίου Βυζαντινού αυτοκράτορα²⁰⁹. Αντίστοιχα, το λατινικό χρονικό περιγράφει με παρόμοιο τρόπο τις διώξεις που ο Ανδρόνικος άσκησε σε όσους τουλάχιστον υποπτευόταν ή και έμπρακτα αντιτασσόταν στην διατήρηση της αυτοκρατορικής του εξουσίας²¹⁰. Ένας βυζαντινός νεκρικός διάλογος των τελών του 12^{ου} αιώνα, πηγή γραμμένη με σατιρικό και σκωπτικό ύφος στο πρότυπο του Λουκιανού, παρέχει χρήσιμες πληροφορίες για την λαϊκή εικόνα που ο Ανδρόνικος προσέλαβε καθώς και την εντύπωση που προκάλεσε η άσκηση της εξουσίας του μετά την δολοφονία του Αλέξιου Β'. Η δραματική, αλληγορική και σκόπιμα αφηρημένη απόδοση των πολιτικών γεγονότων υπαινίσσεται εδώ τις γενικευμένες διώξεις και εκτελέσεις που ο Ανδρόνικος πραγματοποίησε προκειμένου να διατηρήσει αδιαμφισβήτητα το αυτοκρατορικό αξίωμα²¹¹. Χαρακτηριστική, ακόμη,

²⁰⁹ Ο Σύρος συγγραφέας συγγέει στο συγκεκριμένο περιστατικό τον Αλέξιο Β' με τον Ισαάκιο Β' Αγγελο. Προτρέπει στην εξιστόρηση των γεγονότων και αναφέρεται στον Ισαάκιο ως το τελευταίο, ευγενές μέλος του οίκου του Μανουήλ, δηλαδή των Κομνηνών. Αυτός όμως είναι ο Αλέξιος Β'. *'And in this year, which is the year fourteen hundred and ninety-six of the Greeks (a.d. 1185), Andronicus, the Tyrant of Constantinople, made ready to kill isikyos ('ishak (?) the angel), one of the nobles and the only one remaining of the family of manuïl the king, and Isikyos entrenched himself strongly in his house.'* *The Chronography of Bar Hebraeus. Gregory Abu'l-Faraj 1225-1286, Vol 1. English translation, ed. by Sir Ernest A. Wallis Budge, Amsterdam 1976, 319.*

²¹⁰ *'When he was crowned, he had all those seized who he knew bore it ill that he was emperor, and he had their eyes put out and had them slain and made to die shameful deaths.'* *The Conquest of Constantinople 50.*

'When Isaac saw him, he asked him: "Andronicus, why didst thou thus betray thy lord, the emperor Manuel, and why didst thou murder his wife and his son, and why didst thou take delight in doing so much evil to those who bore it ill that thou wert emperor..."' *The Conquest of Constantinople 55.*

'But when he was able to find a suitable moment, he started to stir up rebellion, and unleashed a great purge and slaughter of those who seemed to be on the side of the king. Once he had advanced his own supporters, and brought down or had murdered the others, he had the queen, the king's mother, secretly arrested and drowned in the sea. Everyone in the kingdom whom he feared might be against him, he either deprived of their lives, mutilated or condemned to exile.' *The Chronicle of Arnold of Lubeck 105.*

Σχετικά, βλ. Neocleous, *Tyrannus Grecorum* 247.

²¹¹ *— Οἶδας τὸν ὑπὲρ γῆς χθὲς καὶ πρὸ τρίτης τύραννον; — Τὸν κλεπτίστατον λέγεις, παρ' οὗ πάντες οἱ ἄγχιστα γένους αὐτῷ καὶ γενεᾷς εὖ ἦγοντες ἐξωμμάτῳνται; Οἶδα τοῦτον ἀκούσας παρὰ τοῦ καπηροῦ ἐκείνου τὰ πρόσωπα καὶ ἀνθρακίου τε καὶ κατωπημένου καὶ αἰθάλης ἔμπλεω καὶ*

στο έργο αυτό είναι και η αναφορά στην δολοφονία του Αλέξιου Β'. Παρότι το πραγματικό πρόσωπο και η ταυτότητα του αναφερόμενου αποκρύπτονται, ο τρόπος εκτέλεσης του νεαρού αυτοκράτορα φαίνεται να έγιναν παροιμιώδη και ενέτειναν την αρνητική εντύπωση των Βυζαντινών για την άσκηση της αυτοκρατορικής εξουσίας στα χέρια ενός τυράννου, όπως ο Ανδρόνικος κι εδώ ονομάζεται²¹².

Σχετική με τα γεγονότα αυτά είναι η υπόθεση που επιχειρεί ο Magdalino²¹³. Θεωρεί ότι, αν ο Ανδρόνικος παρέμενε πιστός στις υποσχέσεις και στους όρκους του, σχηματίζοντας μια γερή αντιβασιλεία και τηρώντας τον ρόλο του προστάτη και καθοδηγητή του προσωρινά ανήλικου μα νόμιμου αυτοκράτορα, δεν θα είχε απωλέσει την συναίνεση (*consensus*) της βυζαντινής αριστοκρατίας. Αντίθετα, θα πετύχαινε την στήριξη τους, συσπειρώνοντας τους και συμπεριλαμβάνοντας τους στον μηχανισμό εξουσίας του. Η προοπτική αυτή, όμως, έληξε πρόωρα για τον Ανδρόνικο, διότι ουσιαστικά δολοφόνησε τον συνδετικό κρίκο που ένωνε τους πολιτικούς παράγοντες της κεντρικής και περιφερειακής εξουσίας υπέρ ενός κοινού στόχου, την πολιτική σταθερότητα, ενώ παράλληλα εξυπηρετούσε την ισορροπία μεταξύ των επιμέρους συμφερόντων τους²¹⁴. Ο Magdalino, έτσι, εύστοχα εντοπίζει ότι το σύνορο μεταξύ αποδοχής ή αμφισβήτησης της αυτοκρατορικής εξουσίας του Ανδρόνικου από την βυζαντινή αυλή εδράζεται στον Αλέξιο Β', η τύχη του οποίου θα όριζε την νομιμότητα ή μη κάθε διεκδικητή του αυτοκρατορικού θρόνου²¹⁵. Η γνώμη αυτή βρίσκεται σε

σποδοῦ... ἐκείνου τοίνυν τοῦ γέροντος οὗτος σύμπνοος ἦν κάπειδήπερ δι' ὑποψίας ἦσαν πάντες αὐτῷ, εἴ πως τὴν τυραννίδα ἀφέλοινο, ὑποδρηστήρα τοῦτον εἶχε τῶν ἀθεμιτοῦργημάτων αὐτοῦ. Καὶ τοὺς μὲν στέλλων τοῦτον ἀνεσκολόπιζε, τοὺς δὲ λοιποὺς ἡφίει κατὰ βυθῶν, πλείους δ' ἐκ τούτων ἀπετέφρου πυρί, ὅσων δ' ἐζώρυντε καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς οὐδὲ λέγειν ἔχοιμ' ὑπὸ τοῦ πλήθους. ὡς δὲ καὶ πρὸς τινα στείλοι τοῦτον τῶν μεγιστάνων, ὡς δράση καὶ τοῦτον τὰ ὅμοια, ὃν καὶ αὐτὸς δι' ὑποψίας εἶχεν ἀεὶ, ὁ δὲ μελάνδετον ζῆφον | ἐξερύσας τοῦ κολεοῦ, ἀντὶ τῆς πρώην [ἀπλ]ῆς κεφαλῆς δίπτυχον ταύτην, ὡς ὀρᾷς, αὐτῷ ἐφιλοτιμήσατο.' C. Manafis, *Ἀνέκδοτος νεκρικός διάλογος ὑπαινισσόμενος πρόσωπα καὶ γεγονότα τῆς βασιλείας Ἀνδρονίκου Α' τοῦ Κομνηνοῦ, Ἀθηνᾶ, 76, Αθήνα 1976-1977: 308-322, συγκεκριμένα 314-315.*

²¹² '...ἔτι γε μὴν καὶ πρὸς τούτου τοῦ τὸν τῆς θαλάσσης ἀφρὸν τοῦ στόματος ἀποπτύοντος, ὃς καὶ αὐτὸς τὰ ἴσα ἐπομνύμενος ἔφασκε ριφῆναι μάτην κατὰ βυθῶν, κἂν ἐξαποπωλέναι μικρὸν ἐπεὶ πῖεν ἄλμυρον ὕδωρ...' Ἀνέκδοτος νεκρικός διάλογος 315.

²¹³ 'If Andronikos, once in power, had kept his election promises and formed a genuinely inclusive regency government for Alexios II, it is possible that he might have held the Comnenian nobility together...' Magdalino, *The Byzantine Empire* 641.

²¹⁴ Simpson, *Perceptions and Interpretations* 24. — Lilie, *Handel und Politik* 544.

²¹⁵ '...then, by going on to eliminate Alexios II and settle the succession on his son John, he removed the only focus of consensus among the Comnenian kin-group and committed himself to dependence on a faction bound to him by self-interest.' Magdalino, *The Byzantine Empire* 641.

άμεση συνάφεια με την σχετική υπόθεση του Νικήτα Χωνιάτη²¹⁶, την οποία και αντανακλά. Αν και το παιχνίδι της ιστορικής υπόθεσης τίθεται εκτός της επιχειρηματολογίας που επιχειρούμε εδώ, η εικασία του Magdalino είναι εύλογη και σχετίζεται άμεσα με το δίλημμα που ο Ανδρόνικος ενδεχομένως αντιμετώπισε, όπως σχετικά αναφέραμε προηγουμένως²¹⁷.

Αν και μοιάζει οξύμωρο στην έκφραση, οι πολιτικές επιλογές και μέθοδοι διασφάλισης της αυτοκρατορικής εξουσίας εκ μέρους του Ανδρόνικου προκάλεσαν έμμεσα και τελικά την πτώση του. Συνδυετικό κρίκο για την κατανόηση του παραπάνω συλλογισμού συνιστά και εδώ η αθέτηση του όρκου πίστης του Ανδρόνικου στον Μανουήλ, όπως αυτή προέκυψε με την δολοφονία του Αλέξιου Β'. Ακολουθώντας την εκτέλεση του νόμιμου αυτοκράτορα, ο Ανδρόνικος απώλεσε το κύριο έρεισμα του στον αυτοκρατορικό θρόνο και η ως τότε συγκρατημένη αμφισβήτηση της εξουσίας του από τους δυσανεστημένους πολιτικούς παράγοντες της βυζαντινής αυλής κλιμακώθηκε²¹⁸. Το γεγονός αυτό επέτρεψε στους Βυζαντινούς ευγενείς να εκδικηθούν τις διώξεις, εκτελέσεις και στερήσεις των πολιτικών τους δικαιωμάτων²¹⁹, ανατρέποντας τον Ανδρόνικο και στηρίζοντας τις ενέργειες τους στην ένορκη πίστη τους προς τον νεκρό πλέον Αλέξιο Β' με πρόφαση την αποκατάσταση της αδικίας που αυτός υπέστη. Χαρακτηριστικό, λοιπόν, αυτής της κατάστασης είναι ότι οι Βυζαντινοί αριστοκράτες διέθεταν πλέον με το μέρος τους το πολιτικό εκείνο επιχείρημα με το οποίο ο

²¹⁶ 'Ἵνα δὲ συνελὼν εἶπω τὸ πᾶν, εἰ τοῦ ἐντόνου τῆς ἀπηνείας ὑπεχάλα Ἀνδρόνικος, μὴδ' εὐθύς ἐπῆγε τὸν καυτῆρα καὶ τὴν τομὴν ἀεὶ ῥανίσιν αἱμάτων προσδιαπλέκων καὶ διαχρώζων τὸ ἀμπεχόνιον τῷ ἀπαραίτητος εἶναι πρὸς κόλασιν, ὅπερ ἐκ τῶν ἐθνῶν, οἷς προσέμιξεν, ἀπεμάξατο πολυπλανέστατος ἀνθρώπων γενόμενος, ἦν ἂν οὐκ ἐλάχιστος ἐν τοῖς ἐκ Κομνηνῶν ἄρξασιν, ἵνα μὴ λέγω ὡς ἐν ἴσῃ τῇ στάθμῃ καὶ πάντῃ ἰσόρροπος, ἐπειδὴ περ ἦν κακὸν τοῦτου συλλέγειν ἀνθρώπινα ἅττα μέγιστα ἀγαθά.' *Nicetae Choniatae Historiae* 353. — *O City of Byzantium* 195.

Σχετικά με την μνεία αυτή του Χωνιάτη, βλ. Lachowicz, *The Family Strategy for Purple* 307.

²¹⁷ Βλ. σελίδα 59.

²¹⁸ Magdalino, *The Empire* 127.

²¹⁹ '...οἱ δὲ ὡς οὐκ ἀνεκτὰ τὰ τοιαῦτα ἔργα ὑφορώμενοι καὶ τὴν Κυκλώπειον ἄντικρυς πρὸ ὀφθαλμῶν ἔχοντες καταθοίνῃσιν ἀλλήλοις πίστεις δόντες τε καὶ λαβόντες καὶ τὴν ὁμόνοιαν κρατυνάμενοι καὶ ὅρκοις τὸ ὁμόπνουν φρικώδεσιν ἐμπεδώσαντες συνέθεντο μὴ δοῦναι ὕπνον τοῖς ὀφθαλμοῖς, μὴδὲ τοῖς κροτάφοις, εἰ δυνατόν, παρασχέσθαι ἀνάπαυσιν, ἕως οὗ θανεῖται Ἀνδρόνικος καὶ τὸ τούτου αἷμα πρὸ τοῦ τῆς κόγχης χρώσειεν αὐτόν, ἐξ ἧς βάψαι τὴν οἰκίαν στολὴν ἱμειρόμενος πᾶσαν τὴν βασιλείον φυταλιὰν ἀναιρεῖ καὶ ὡς μονιὸς διαλυμαίνεται ἄγριος.' *Nicetae Choniatae Historiae* 266. — *O City of Byzantium* 148. Σχετικά, βλ. ἀκόμη 50, 101, 141, 147, 258, 266 καὶ 30, 58, 80, 83-84 ἀντίστοιχα.

Ἐκεῖνο μόνον λέγω, ὡς ἡρίστευεν ἀληθεύων ἐπὶ τῇ πρὸς τοὺς υἱοὺς ὑποσχέσει· οὐ πολλοῦ γὰρ ἐνέλιπε ψιλῶσαι ἀνθρώπων ἐπιδόξων τὴν Μεγαλόπολιν. Καὶ οὕτω μὲν κατὰ πάντων αὐτός· ἦσαν δὲ οὐδ' οἱ πάντες ἀπεοικότες ἐκείνου πρὸς γε τὸ μῖσος. Μισούμενοι γὰρ ἐφιλοτιμοῦντο ἀντιμισεῖν, οὐκ εὐαγγελικῶς μὲν, κατὰ βασιλικὸν δὲ ἐκεῖνο παράδειγμα. Καὶ συλλεγέντες τῇ ἀμύνῃ πρὸς τι ἐν δρᾶν ἤθελον καὶ ἀντιλυπεῖν τὸν κατάρξαντα.' *Eustathios of Thessaloniki* 56.

Ανδρόνικος είχε ανέλθει στην αυτοκρατορική εξουσία: την πίστη τους στον Αλέξιο Β΄. Όπως άλλωστε προαναφέραμε, ο Ανδρόνικος είχε υπονομεύσει την νομιμότητα των λοιπών Κομνηνών, προκειμένου να προωθήσει τον εαυτό του σε αυτή και να εξασφαλίσει την εγγύτητα που ο όρκος πίστης του προσέφερε στον αυτοκρατορικό θρόνο.

Ως άμεσο επακόλουθο των παραπάνω ερμηνεύεται η προσφυγή ενός μεγάλου αριθμού Βυζαντινών ευγενών στις αυλές ξένων ηγεμόνων της περιφέρειας της βυζαντινής αυτοκρατορίας, γεγονός για το οποίο μας πληροφορεί ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης²²⁰. Σύμφωνα με τον Ευστάθιο, μέλη του οίκου των Κομνηνών αλλά και μέλη άλλων επιφανών οικογενειών της βυζαντινής αυτοκρατορίας²²¹, αριστοκράτες και πολιτικοί αξιωματούχοι της βυζαντινής αυλής, κατέφυγαν ‘...ὅλως ἔνθα περιήγησις ἀρχικῶν ὀνομάτων, ἐκεῖ ἀπέβλεπεν αὐτοῖς τὸ δεόμενον τῆς ψυχῆς καὶ οἱ πόδες αὐτίκα ἔτρεχον καὶ ἡ γλῶσσα ἐλάλει καὶ ἐνήργει πρὸς πειθῶ’²²². Πρόκειται, συνεπώς, για ένα γενικευμένο φαινόμενο που έπεται κυρίως της εκτέλεσης του Αλέξιου Β΄, σκοπός του οποίου ήταν η σύναψη συμμαχιών με τους ηγεμόνες ξένων δυνάμεων με αίτημα την πολιτική εμπλοκή και στρατιωτική συνδρομή τους για την ανατροπή του Ανδρόνικου από τον αυτοκρατορικό θρόνο²²³.

Αξιοποιώντας τις λεπτομέρειες που ο Ευστάθιος παρέχει στο θέμα αυτό, έχει ιδιαίτερη σημασία να αναγνωρίσουμε ειδικότερα τους παραλήπτες αυτών των ιδιότυπων πρεσβειών. Την πλειονότητα αυτών των περιπτώσεων φαίνεται να είχε απορροφήσει η Δύση. Επισημαίνεται ότι *σεβαστοὶ* της βυζαντινής αυτοκρατορίας έφτασαν αυτοπροσώπως ή έστειλαν απεσταλμένους στον Πάπα Ρώμης Λούκιο Γ΄, στον Φίλιππο Β΄ Αύγουστο της Γαλλίας, στον Γερμανό αυτοκράτορα Φρειδερίκο Α΄ Μπαρμπαρόσα, στον Μαρκήσιο του Μομφεράτου, στον Νορμανδό βασιλιά της

²²⁰ ‘Οἱ βλαβέντες ἐκεῖνοι, οἱ πολλοί, οἱ ποικίλοι, οἱ πολὺγλωσσοι, διασπαρέντες ἄλλοι ἄλλοθεν, εἴ τις φρήτρη ἐκ Πίσσης, εἴ τις ἀπὸ Γενούης, τὸ τῶν Τούσκων φῶλον καὶ τι Λαμπαρδικόν· οὐκ ἀπελίπετο δὲ οὐδὲ τὸ ἐκ Λογγιβάρδων βλαβέν, οὐδ’ ὅσα ἄλλα· οὐ μὴν δὲ ἄλλα καὶ τῶν εὐγενείας ἐπιτεταγμένων, Μαλεῖνος δὲ τις καὶ Δαλασηνὸς καὶ Κλάδων καὶ τινες τοιοῦτοι τῶν τῆς ὑφειμένης, πρὸς δὲ καὶ θεραπευταὶ ἀρχόντων, οὓς ὁ Ἀνδρόνικος φαύλως διέθετο, οὗτοι δὴ καὶ ὅσοι δὲ ἄλλοι ἐν ὁμοίοις κακοῖς ἦσαν ἐπρέσβευσαν παρὰ πολλοὺς τῶν μέγιστα δυναμένων περὶ τε τὰ τῆς ἐφῶς λήξεως καὶ τὰ ἐσπέρια.’ *Eustathios of Thessaloniki* 56.

²²¹ Ανάμεσα σε όσους είχαν αδικηθεί και διέθεταν λόγο να προσφύγουν οικειοθελώς είτε κατόπιν εξορίας στους ηγεμόνες που ο Ευστάθιος αναφέρει σημειώνονται ονόματα Βυζαντινών όπως Άγγελος, Βρανάς, Βατάτζης, Κοντοστέφανος, Μαλεινός, Δαλασσηνός, Κλάδων και Λαπαρδάς, Δούκας και Μακροδούκας. Cheynet, *Pouvoir et contestations* 429-430. — Lachowicz, *The Family Strategy for Purple* 311.

²²² *Eustathios of Thessaloniki* 56-58.

²²³ Jurewicz, *Andronik I. Komnenos* 111. — Harris, *Byzantium and the Crusades* 132.

Σικελίας Γουλιέλμο Β΄, ενώ κάποιοι απευθύνθηκαν και στον κράλη της Ουγγαρίας Μπέλα-Αλέξιο Γ΄²²⁴. Όσον αφορά τα ανατολικά της αυτοκρατορίας, πρεσβείες φαίνεται να έφτασαν στον Βοημούνδο Γ΄ της Αντιόχειας, στον βασιλιά της Ιερουσαλήμ Βαλδουίνο Δ΄, καθώς και στον σουλτάνο του Ικονίου Κιλίτζ Αρσλάν Β΄²²⁵. Η μετανάστευση μιας μερίδας Βυζαντινών ευγενών στα σταυροφορικά κράτη προκαλεί εντύπωση, αν λάβουμε υπόψη την σχετική αποξένωση που προκύπτει μετά την ανατροπή της αντιβασιλείας του Αλέξιου Β΄ και ιδίως την δολοφονία του πρωτοσέβαστου Αλεξίου²²⁶. Το Βυζάντιο απέχει ουσιαστικά από τις Σταυροφορίες που εντατικοποιούνται την περίοδο αυτή, ενώ η σύναψη συμμαχιών με τα σταυροφορικά κράτη περνά στο περιθώριο²²⁷. Πώς δικαιολογείται, όμως, έτσι η έκκληση των Βυζαντινών ευγενών στις δυνάμεις αυτές ή πώς, ακόμη, αιτιολογείται με βάση τα παραπάνω το αίτημα για εμπλοκή τους στις πολιτικές υποθέσεις της βυζαντινής αυλής με βάση τα παραπάνω;

Η απάντηση στο ερώτημα αυτό εντοπίζεται στην ένορκη πίστη που οι προαναφερθέντες ηγεμόνες όφειλαν στον Μανουήλ και τον νόμιμο διάδοχο του αυτοκράτορα, τον άδικα δολοφονημένο για τους Βυζαντινούς Αλέξιο Β΄. Ο Ευστάθιος παραθέτει με σαφήνεια ότι *‘ὀφειλέτην δὲ ἄρα καὶ τούτῳ τῷ ἄρχοντι ὀρθὴν ἀγάπην καὶ ἐπικουρίαν μετὰ τὸν Μανουὴλ ἀδικουμένῳ τῷ υἱῷ Ἀλεξίῳ’*²²⁸. Η φράση που επιλέγει να καταγράψει εδώ ο αρχιεπισκόπος Θεσσαλονίκης διατυπώνεται με ιδιαίτερα συγκεκριμένους όρους (*ὀφειλέτην, ὀρθὴν ἀγάπην καὶ ἐπικουρίαν, ἀδικουμένῳ*), λέξεις δηλαδή που μας παραπέμπουν στον Συνοδικό Τόμο και όρκο πίστης του έτους 1171.

²²⁴ *‘Αἱ δὲ ἐντρεχέστεραι τῶν πρεσβειῶν περὶ τὰ καθ’ ἐσπέραν ἐξετελοῦντο. Καὶ ἐλιτάζετο πρὸς μὲν τῶν ὁ τῶν ἐν μεγάλῃ Ῥώμῃ ἀρχιερατικῶς ὑπερεστῶς καὶ εἴ τις ἄλλος παρ’ αὐτῷ καὶ κατ’ αὐτὸν ἰσχύων, πρὸς δὲ τῶν ὁ Γερμανικὸς φύλαρχος. Ὁχλεῖτο δὲ πρεσβευτικῶς καὶ ὁ πολὺς τὴν ἐξουσίαν Ἀλαμανός. Καὶ οὐδὲ ὁ Μαρκέσιος ἡσυχῇ μένειν ἀφίετο, καθάπερ οὐδὲ ὁ τῆς Οὐγγρίας κράλης καὶ ὁ δὲ ἄλλος ἰσχυρὸς περίοικος.’* Eustathios of Thessaloniki 56.

²²⁵ *‘Καὶ οἱ μὲν τὸν σουλτάν ἠρέθισαν τὰ πλείω, προῖσχύμενοι εἰς δυσωπίαν τὸν τοῦ βραχυβίου βασιλέως Ἀλεξίου θάνατον, ὥπερ ὀφείλε πιστὰ διὰ τὸν πατέρα Μανουὴλ ὁ τῶν Ἀγαρηνῶν ἔθναρχος ἔτεροι δὲ τὸν ἐν Ἀντιοχείᾳ προκαθήμενον, τὸν τε κατὰ κόσμον καὶ τὸν ἐκκλησιαστικῶς, ἄλλοι δὲ τὸν ἐν Ἱεροσολύμοις ζηλοῦντα βασιλικῶς ὑπὲρ τοῦ καλοῦ.’* Eustathios of Thessaloniki 56.

²²⁶ Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι ο Lilie συγγέει στο σημείο αυτό τον πρωτοσέβαστο Αλέξιο Κομνηνό, μέλος της αντιβασιλείας το οποίο προσεγγίσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, με τον ομώνυμο πρωτοστράτορα. Πρόκειται για δυο διαφορετικές, συνώνυμες προσωπικότητες οι οποίοι διετέλεσαν πολιτικοί αξιωματούχοι και ο καθένας τους επηρέασε με τον δικό του τρόπο την πολιτική σκηνή της περιόδου που μελετούμε κι εδώ. Σχετικά με τον ρόλο που ο πρωτοστράτορας Αλέξιος Κομνηνός έπαιξε, θα συζητήσουμε παρακάτω. Lilie, *Byzantium and the Crusader States* 228.

²²⁷ Magdalino, *The Byzantine Empire* 630.

²²⁸ Eustathios of Thessaloniki 56.

Γνωρίζουμε, άλλωστε, ήδη ότι η βυζαντινή αυλή είχε επιφορτιστεί επί της βασιλείας του Μανουήλ με την υποχρέωση να προστατέψει τα νόμιμα δικαιώματα του γιου του στον αυτοκρατορικό θρόνο. Μέσω του Ευσταθίου, όμως, πληροφορούμαστε περαιτέρω ότι ο Μανουήλ είχε απαιτήσει τον ίδιο όρκο πίστης προς τον Αλέξιο Β΄ από τους ηγεμόνες εκείνους με τους οποίους ο ίδιος διατηρούσε τυπικά πολιτικές, διπλωματικές ή και οικογενειακές σχέσεις²²⁹. Το Κομνήναιο σύστημα διακυβέρνησης, όπως ακροθιγώς περιγράψαμε στην εισαγωγή της παρούσας εργασίας²³⁰, αποτέλεσε το υπόστρωμα στο οποίο ο όρκος πίστης μελλοντικά θα ίσχυε και θα εφαρμοζόταν. Είναι χαρακτηριστικό της πολιτικής κληρονομιάς του Μανουήλ το γεγονός ότι η αποκατάσταση της αδικίας και η δικλείδα ασφάλειας του αυτοκρατορικού θεσμού στηρίχθηκε στο ευρύτερο δίκτυο που εκείνος είχε παγιώσει και διευρύνει.

Ενδεικτικό παράδειγμα αυτού του συλλογισμού είναι η δικαιολογία που προέβαλαν στον Κιλίτζ Αρσλάν Β΄ όσοι *σεβαστοί* αναζήτησαν συμμάχους εναντίον του σφετεριστή Ανδρόνικου στο Ικόνιο. Ο Ευστάθιος επιβεβαιώνει, συγκεκριμένα, ότι ευγενείς κατέφυγαν στον σουλτάνο *‘προϊσχύμενοι εις δυσωπίαν τὸν τοῦ βραχυβίου βασιλέως Αλεξίου θάνατον, ὥπερ ὥφειλε πιστὰ διὰ τὸν πατέρα Μανουήλ ὁ τῶν Ἀγαρηνῶν ἔθναρχος’*²³¹. Πέρα από την βασική αφορμή για την προσφυγή τους, τον άδικο θάνατο του νόμιμου αυτοκράτορα, παρατηρούμε, ακόμη, στα λόγια του Ευσταθίου ένα μοτίβο με το οποίο οι ενέργειες των ευγενών αιτιολογούνται, δικαιολογούνται και νομιμοποιούνται. Όπως και στο προηγούμενο χωρίο του²³², οι λέξεις του κειμένου (*ὥφειλε πιστὰ ≈ ὠφειλέτην, ὀρθὴν ἀγάπην καὶ ἐπικουρίαν*), τις οποίες ο Ευστάθιος χρησιμοποιεί κι εδώ στοχευμένα, καθώς και η συχνή αναφορά στον Μανουήλ, παραπέμπουν πιθανότατα στον όρκο πίστης που γνωρίζουμε μέσω του Συνοδικού Τόμου του 1171²³³.

Σε αντιδιαστολή με ό,τι υποστηρίξαμε ως εδώ, οι γνώμες των Lilie και Μέριανου ερμηνεύουν διαφορετικά το ζήτημα αυτό και είτε απορρίπτουν την συμβολή του συγκεκριμένου όρκου πίστης στα γεγονότα είτε αγνοούν εξ’ ολοκλήρου την ύπαρξη του. Ο Μέριανος, ειδικότερα, υποστηρίζει ότι ουδέποτε υπήρξε σχετική συμφωνία μεταξύ του Μανουήλ και της Ιερουσαλήμ, της Αντιόχειας ή ακόμη και του

²²⁹ Merianos, «The Sons of Hagar» 217-218. — Magdalino, *The Byzantine Empire 641. — Lilie, Byzantium and the Crusader States* 228.

²³⁰ Βλ. σελίδες εισαγωγής 4-7, όπου περιλαμβάνεται και η αντίστοιχη βιβλιογραφία.

²³¹ *Eustathios of Thessaloniki* 56.

²³² Βλ. σελίδα 68.

²³³ Cheynet, *Byzance et l’Orient latin* 120.

Ικονίου, διαφωνώντας έτσι με τον Brand²³⁴. Αποδίδει το αίτημα των ευγενών για βοήθεια εκ μέρους του σουλτάνου στην ιδέα και μόνο ότι ο Κιλίτζ Αρσλάν θα σεβόταν την προηγούμενη βυζαντινή κυβέρνηση, στηρίζοντας την επαναφορά στις συνθήκες που επικρατούσαν πριν την ανάληψη της αυτοκρατορικής εξουσίας στην Κωνσταντινούπολη από τον τύραννο Ανδρόνικο²³⁵. Παρομοίως, ο Lilie χαρακτηρίζει ως νεωτερισμό την θέση ότι ο Μανουήλ απαίτησε εγγυήσεις και όρκους από τους ηγεμόνες αυτούς για την διαδοχή του γιου του²³⁶. Όπως και ο Μέριανος, τονίζει ότι οι εκκλήσεις των ευγενών για συνδρομή στηρίχθηκαν στην αναγνώριση της πρότερης βυζαντινής επικυριαρχίας και στις πελατειακές σχέσεις εξάρτησης των δυνάμεων αυτών με την Κωνσταντινούπολη. Ακόμη και αν αφαιρούσαμε από την εξίσωση για χάρη του επιχειρήματος τον ρόλο που ο όρκος πίστης έπαιξε στα γεγονότα, η ερμηνεία που προτείνει τόσο ο Μέριανος όσο και ο Lilie είναι μάλλον ιδανική. Δεν ικανοποιεί τις αναφορές των πηγών ως προς την έκταση και την βαρύτητα που οι δυσαρεστημένοι αριστοκράτες αλλά και ξένοι ηγεμόνες προσέδωσαν στον θάνατο του Αλέξιου Β', καθώς και το έρεισμα τους για να επέμβουν σε ρύθμιση της πολιτικής κατάστασης στην Κωνσταντινούπολη.

Παρότι δεν αναφέρει ούτε υπαινίσσεται κάποιον συγκεκριμένο όρκο πίστης, ο Brand έρχεται πλησιέστερα στο πλαίσιο ερμηνείας που προτείνουμε εδώ και συνοψίζει το συμπέρασμα ότι *'Byzantine refugees believed that they had the right to appeal to Turkish and Latin lords against Alexius' murderer, an assumption which suggests that during his final months Manuel had requested these foreign rulers to guarantee his son's throne'*²³⁷. Ας σημειωθεί, τέλος, ότι, αν και σκεπτικός ως προς την θέση του Brand, ο Lilie αφήνει ένα περιθώριο συμφωνίας με την ερμηνεία περί όρκων πίστης και εγγυήσεων εκ μέρους τους Μανουήλ ότι οι ηγεμόνες θα αναγνώριζαν την νομιμότητα του Αλέξιου Β' στον αυτοκρατορικό θρόνο²³⁸. Ωστόσο, ο Συνοδικός Τόμος

²³⁴ Brand, *Byzantium* 26-27.

²³⁵ Σχετικά με την επιχειρηματολογία του, βλ. Merianos, «The Sons of Hagar» 218-221.

²³⁶ *'As dependent states, at least in theory, support for Alexius as the lawful Emperor would undoubtedly be their concern and it seems very possible that Eustathius was referring to this, and less to the embassies of 1179-1180.'* Lilie, *Byzantium and the Crusader States* 228-229.

²³⁷ *'From this passage, it is apparent that Kilidj Arslan, Bohemund III, Aimery and Baldwin IV all owed "pledges...genuine brotherly-love and succor" to Alexius II...'* Brand, *Byzantium* 26-27.

²³⁸ *'This is interpreted by Brand to the effect that, at the end of his life, Manuel had asked for and received a kind of guarantee of support for his son. It is, in fact, not improbable that Manuel, by means of the embassies cited by Brand, tried to make some provision for the time after his death.'* Lilie, *Byzantium and the Crusader States* 229.

του 1171 με τον όρκο πίστης που περιέχει έρχεται τώρα να συμπληρώσει την εκτίμηση του Lilie που αρνείται ως τεκμήριο κάποια γραπτή νομική πηγή που υποχρέωνε σε πίστη όσους μετείχαν πολιτικά και σχετιζόταν διπλωματικά με την βυζαντινή αυτοκρατορική οικογένεια²³⁹.

Κατά την προσφυγή τους, λοιπόν, στις αυλές της περιφέρειας του βυζαντινού κόσμου, οι Βυζαντινοί ευγενείς διέθεταν ως διπλωματικό όπλο στις επικείμενες διαπραγματεύσεις την πίστη που και οι ηγεμόνες εκείνοι είχαν ένορκα εγγυηθεί προς τον Αλέξιο Β΄. Περνώντας πλέον στα χέρια των δυσανεστημένων από τις ενέργειες του Ανδρόνικου ευγενών, ο όρκος πίστης του 1171 χρησίμευσε τώρα ως πολιτικό επιχείρημα για την ανατροπή του σφετεριστή και τυράννου. Η εκμετάλλευση του όρκου προσέδιδε νομιμότητα στις ενέργειες των ευγενών, ενώ μέσω αυτού παρείχαν κίνητρο στους ηγεμόνες, πιέζοντας τους να εξαργυρώσουν τις νομικά κατοχυρωμένες μέσω του όρκου υποσχέσεις που είχαν δώσει στον Μανουήλ²⁴⁰.

Μιας και ο νόμιμος αυτοκράτορας είχε, όμως, εκτελεστεί, η εκδίκηση του δολοφόνου του και, συνεπώς, η ανατροπή του τυράννου ήταν επιτακτική, βολικά δεσμευτική για μερικούς από τους ηγεμόνες που αναφέρονται από τον Ευστάθιο και νομικά σύμφωνη με την ένορκε πίστη που σε πρώτο χρόνο είχαν δηλώσει. Ας σημειωθεί ότι η σταδιακή άνοδος του Ανδρόνικου Α΄ στην αυτοκρατορική εξουσία δεν είχε εμποδίσει τον Ισαάκιο Κομνηνό στην Κύπρο, τους Πέτρο και Ασέν στην Βουλγαρία, τον Θεόδωρο Μαγκαφά στην Φιλαδέλφεια και τον Βασίλειου Χότζα στην Ταρσία να παραμείνουν θεωρητικά πιστοί στον Αλέξιο Β΄²⁴¹. Αντίστοιχα, ο θάνατος του Μανουήλ δεν είχε πυροδοτήσει επεκτατικές ενέργειες εκ μέρους των Ούγγρων και των Σέρβων, ενώ ταυτόχρονα δεν εκδηλώθηκαν ανοιχτές αμφισβητήσεις της κυριότητας του Βυζαντινού αυτοκράτορα. Αντιθέτως, η συγκρατημένη πολιτική των πολιτικών δυνάμεων στην περιφέρεια του βυζαντινού κόσμου οφείλονται ενδεχομένως στην αναμονή μιας κατάλληλης ευκαιρίας και συγκυρίας. Ένας πιθανός σφετερισμός του Ανδρόνικου, η αμφισβήτηση των δικαιωμάτων του Αλέξιου Β΄ ή όποια άλλη ενέργεια έκριναν ότι αντιβαίνει στα συμφέροντα του νόμιμου αυτοκράτορα θα δικαιολογούσε τις επεμβάσεις τους, αφού ο όρκος τους τους δέσμευε να εγγυηθούν την διατήρηση της αυτοκρατορικής εξουσίας στο πρόσωπο του Αλέξιου Β΄²⁴². Με άλλα

²³⁹ 'Whether this included legal arrangements cannot be proved.' Lilie, *Byzantium and the Crusader States* 229.

²⁴⁰ Brand, *Byzantium confronts* 26. — Angold, *The Byzantine Empire* 175.

²⁴¹ Magdalino, *The Byzantine Empire* 642.

²⁴² Stanković, *Stronger than it appears?* 41.

λόγια, ανέμεναν τις κατάλληλες συνθήκες και παρέμεναν διστακτικοί ως προς την επιθετική πολιτική τους εναντίον της βυζαντινής αυτοκρατορίας ώστε να επωφεληθούν μακροπρόθεσμα από ένα κενό εξουσίας, την εύνοια του μελλοντικά ενεργού αυτοκράτορα Αλέξιου Β΄ ή -στην προκειμένη περίπτωση- από την δολοφονία του²⁴³.

Η επιμονή αυτή των αριστοκρατών του Βυζαντίου και των ξένων ηγεμόνων στον όρκο πίστης δεν ήταν ζήτημα ηθικής δεοντολογίας ούτε νομικής υπακοής στις προσταγές του Βυζαντινού αυτοκράτορα. Την επέβαλλε το πολιτικό συμφέρον. Η εκμετάλλευση της νομικής τους υποχρέωσης, σε συνδυασμό με την δολοφονία του Αλέξιου Β΄, τους έδωσε την δυνατότητα να διεκδικήσουν πολιτικό ρόλο στις ρυθμίσεις των εσωτερικών υποθέσεων της Κωνσταντινούπολης ή το έρεισμα να αμφισβητήσουν την εξουσία της. Έως και τον Σεπτέμβριο του 1182, συγκεκριμένα, ο Μπέλα-Αλέξιος τηρούσε φαινομενικά τον όρκο του, καθώς δεν αμφισβητούσε έστω και πλασματικά ούτε την εδαφική κυριότητα του Βυζαντίου ούτε και τα δικαιώματα του Αλέξιου Β΄ στην αυτοκρατορική εξουσία²⁴⁴. Με αφορμή, ωστόσο, την καπήλευση της αυτοκρατορικής εξουσίας από τον Ανδρόνικο, τον παραγκωνισμό του συναυτοκράτορα Αλέξιου Β΄ και εντέλει την δολοφονία του, ο Ούγγρος κράλης προχώρησε ήδη το 1182 σε κατάληψη της Σόφιας και σε εισβολές παραδοσιακά διαφιλονικούμενων με το Βυζάντιο εδαφών σε Κροατία, Δαλματία και Σίρμιο²⁴⁵. Στο ίδιο πλαίσιο αμφισβήτησης της βυζαντινής κυριαρχίας εντάσσονται πιθανώς και οι λυκοφιλίες που ανέπτυξαν οι ηγεμόνες των Βαλκανίων με τον Φρειδερίκο Α΄ Μπαρμπαρόσα, προκειμένου να επωφεληθούν από τις διενέξεις του τελευταίου με τον Βυζαντινό αυτοκράτορα²⁴⁶. Παρά την επιτηδευμένη έμφαση του Λατίνου ιστοριογράφου στην πίστη των ηγεμόνων

²⁴³ Angold, *The Byzantine Empire* 304, 307. — Stanković, *Stronger than it appears?* 41.

²⁴⁴ Stephenson, *Byzantium's Balkan frontier* 282-283.

²⁴⁵ Hecht, *Die byzantinische Außenpolitik* 39-40, 43. — Jurewicz, *Andronik I. Komnenos* 108.

²⁴⁶ 'At this time messengers from the 'Great Count' of Serbia and Rashka and his brother, an equally powerful count, arrived, announcing the arrival of the counts their lords to meet the most serene emperor, and promising him all sorts of services and obedience... they earnestly offered armed assistance from themselves and all their men to the present expedition, and in particular against the Emperor of the Greeks... Under his rule [Andronicus] the empire of Greece was undoubtedly damaged in many ways; for the King of Hungary and the other kings and princes on its borders seized its land for themselves, while the army of the King of Apulia ravaged the coastal cities of Greece... During this disturbance in the Greek kingdom, and at the time when the army of the Cross was traversing Bulgaria, the aforesaid counts of Serbia and Rashka took the opportunity to make part of Bulgaria subject to their rule, and they concluded an agreement with Kalopeter against the Emperor of Constantinople. Kalopeter indeed greeted the lord emperor [Barbarossa] courteously, both by letter and through messengers, offering his majesty due respect and a promise of faithful assistance against his enemies.' *The History of the Expedition* 60-64.

αυτών προς τον Γερμανό αυτοκράτορα για λόγους φιλο-γερμανικής προπαγάνδας, το χωρίο αυτό μνημονεύει ουσιαστικά την ευκαιρία που παρουσιάστηκε στους ηγεμόνες αυτούς να αμφισβητήσουν την κεντρική κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης. Ως ακόμη μια συνέπεια της δολοφονίας του Αλέξιου Β΄, τέλος, θεωρείται η πρόσκαιρη συμμαχία και κοινή εκστρατεία των Ούγγρων και Σέρβων στην βυζαντινή επικράτεια το 1183²⁴⁷.

Απόρροια αυτής της γενικευμένης εναντίωσης, που η κυβέρνηση του και κυρίως ο ίδιος αντιμετώπισε ιδίως μετά την εκτέλεση του Αλέξιου Β΄, είναι η απόδοση στον Ανδρόνικο της ιδιότητας του ‘τύραννου’. Οι βυζαντινές πηγές αποτυπώνουν με έμφαση την τυραννική του υπόσταση, εμμένοντας κυρίως στην τρομοκρατία και τις ωμότητες που εκείνος εφάρμοσε κατά των αντιφρονούντων και των μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας που αμεσότερα συνδεόταν με τον Μανουήλ και τον διάδοχο του. Ο Ιωάννης Λυδός αντιδιαστέλει στο *De Magistratibus* την έννοια της νόμιμης αυτοκρατορικής εξουσίας (*ἔννομος βασιλεία*) με εκείνη της τυραννίας, ως έλλειψη δηλαδή της νομιμότητας αυτής²⁴⁸. Στο έργο του *Oratio de Laudibus Constantini*, αντίστοιχα, ο Ευσέβιος Καισαρείας διακρίνει μεταξύ πρότυπου μονάρχη και τύραννου²⁴⁹. Πρέπει να σημειώσουμε ότι η φύση της τυραννικής εξουσίας, όπως τουλάχιστον την αποδίδει ο Ευσέβιος και ο Ιωάννης, προσιδιάζει στην ιστοριογραφική και λογοτεχνική εικόνα του Ανδρόνικου στον 12^ο αιώνα. Το φαινόμενο αυτό δεν εκπλήσσει, διότι γνωρίζουμε ότι τόσο τα έργα του Ευσέβιου Καισαρείας όσο και η πολιτική πραγματεία του Ιωάννη Λυδού επηρέασαν τους μεταγενέστερους

²⁴⁷ Pirivatic, *The City of Thessaloniki and the Serbs* 132. — Jurewicz, *Andronik I. Komnenos* 108.

²⁴⁸ ‘...ἀλλ’ οὐχ οὕτως ὁ τύραννος τοὺς ὑπ’ αὐτῷ πεσόντας διαθήσεται, πράξει δὲ κατ’ ἐξουσίαν ἀλόγως εἴ τι καὶ βούλεται, μηδὲ νόμους τιμᾶν ἀξίων, μηδὲ γράφειν μετὰ βουλῆς ἀνεχόμενος, ταῖς δὲ οἰκείαις ὁρμαῖς ἐξαγόμενος. ἔστι γὰρ βασιλέως μὲν τρόπος ὁ νόμος, τυράννου δὲ νόμος ὁ τρόπος.’ *Ioannes Lydus. On powers or the magistracies of the Roman state*, ed. and transl. by Anastasius C. Bandy, Philadelphia 1983, 12.

²⁴⁹ ‘...who invests not himself with the virtues which become an emperor, but overlays his soul with moral deformity and baseness; who for royal clemency substitutes the fury of a savage beast; for a generous temper, the incurable venom of malicious wickedness; for prudence, folly; for reason and wisdom, that recklessness which is the most odious of all vices, for from it, as from a spring of bitterness, proceed the most pernicious fruits; such as inveterate profligacy of life, covetousness, murder, impiety and defiance of God; surely one abandoned to such vices as these, however he may be deemed powerful through despotic violence, has no true title to the name of Emperor.’ *Nicene and Post-Nicene Fathers, Second Series: Volume I—Eusebius of Caesarea: Church History, Life of Constantine the Great, Oration in Praise of Constantine*, ed. by P. Schaff - Rev. Henry Wallace and trans. by Rev. Arthur Cushman McGiffert, New York 1890, 1493.

Βυζαντινούς συγγραφείς και αποτέλεσαν σημεία αναφοράς τους²⁵⁰. Για παράδειγμα, ο Νικήτας Χωνιάτης μέμφεται τον Ανδρόνικο ως τον υπέρτατο τύραννο²⁵¹, ενώ σε άλλο χωρίο τον παραλληλίζει με τον έβδομο και τελευταίο μυθικό βασιλιά-τύραννο της Ρώμης, Ταρκύνιο -ανάμεσα σε άλλους²⁵². Η σύγκριση ενδέχεται να μην αποσκοπεί μόνο στην σκληρότητα που επέδειξαν οι δυο τύραννοι, αλλά και στην κοινή πεποίθηση ότι η παροιμιώδης αυθάδεια και φιλοδοξία που τους χαρακτήριζε τους κόστισε τελικά τον θρόνο. Στο ίδιο πνεύμα, ο μητροπολίτης Αθηνών (π. 1182-1204) και αδερφός του προαναφερόμενου ιστοριογράφου, Μιχαήλ Χωνιάτης αποδίδει σε επιστολή του τον Ανδρόνικο ως ‘κῆτος δὲ καὶ κάμινος καὶ λέων καὶ μαιφόνος Ἀχαὰβ ὁ γέρων ἐκεῖνος καὶ πολλῶν κακῶν αὐτουργός... ὁ δὲ τυραννῶν... καὶ μερίζεσθαι θεῷ καὶ καίσαρι ἐβιάζετο’²⁵³. Ως τύραννος και θηρίο, αντίστοιχα, παρομοιάζεται σε εγκωμιαστικούς λόγους του Νικήτα Χωνιάτη προς τον Ισαάκιο Β΄ Ἀγγελο²⁵⁴.

Είναι χαρακτηριστικό της περίπτωσης που μελετούμε ότι ο κλασσικός για τα μεσαιωνικά δεδομένα χαρακτηρισμός του Ανδρόνικου ως τύραννος δεν περιορίζεται μόνο στις αναφορές των βυζαντινών πηγών. Αντιθέτως, απαντά σε μια ευρύτερη κλίμακα χρονογραφιών, ιστοριογραφιών και λογοτεχνικών κειμένων όπου ο Ανδρόνικος είναι καθολικά και αδιάκριτα αναγνωρισμένος ως τύραννος²⁵⁵. Ενδεικτικός

²⁵⁰ P. Magdalino, Aspects of Twelfth-Century Byzantine Kaiserkritik, *Speculum* vol. 58 (1983) 326–46: 341–342. — Neocleous, Andronikos I Komnenos 95, 97–98, 103.

²⁵¹ ‘...φίλαρχος ὢν καὶ δι’ ἔρωτα βασιλείας εἰς ἀπάνθρωπα ἤθη ἐκκυλισθεὶς καὶ τυράννους ὑπερελάσας τοὺς πώποτε.’ *Nicetae Choniatae Historiae* 321. — *O City of Byzantium* 177.

Σχετικά, βλ. Neocleous, Andronikos I Komnenos 93.

²⁵² ‘...τίς Καμβύσης μαινόμενος ἢ ἀπηνὴς Ταρκύνιος ἢ Ἔχετος καὶ Φάλαρις ἄγριοι καὶ θηριώδεις τοιαῦτα εἰργάσαντο; ἢ τίνες Ταυροσκύθαι ξενοκτονίαν νενομικότες, ὧν τὰ ἤθη ὁ πολυπλανὴς οὗτος ἀνεμάξατο γέρων, οὕτως ἐπέθεντο καὶ διεχειρίσαντο.’ *Nicetae Choniatae Historiae* 312. — *O City of Byzantium* 172. Αναφορικά με τον χαρακτηρισμό *Tyrannus Romanorum*, βλ. 369, 375 καὶ 204, 207 αντίστοιχα.

Σχετικά, βλ. Neocleous, Andronikos I Komnenos 99.

²⁵³ ‘...οὗ τὸν ὄλεθρον παραδόξως ἐκπέφυγας, καὶ ᾧ συναπολέσθαι οὐ συγκεχώρησαι, τὸ μὲν ἵνα κἀνταῦθα θαυματοργήσῃ θεός, τὸ δὲ ἵνα μὴ συναπόλῃται δίκαιος μετὰ ἀσεβοῦς· τί γὰρ ἂν καὶ ἔδρασας τοῦ τυράννου καταδουλοῦσθαί σε θέλοντος καὶ οὐκ ἐῶντος ἀπηλλάχθαι τῆς ὑπ’ ἐκείνου πονήρου ζωῆς, μᾶλλον δὲ τοῦ διὰ τὸν ἐκείνου φόβον θνήσκειν ἐκάστοτε.’ *Michaelis Choniatae Epistulae*, [CFHB Series Berolinensis 41] ed. by F. Kolovou, Berlin 2001, 48–50 καὶ 53–54.

²⁵⁴ *Nicetae Choniatae Orationes et Epistulae* 38, 89–90.

²⁵⁵ ‘Andronikos was not only universally condemned as a tyrant across twelfth-century Christendom but also the charge of tyranny against him served no purpose and remained free from political bias, in sharp contrast to accusations of tyranny levelled against other rulers which were obviously based on partiality and prejudice.’ Neocleous, Andronikos I Komnenos 118. — Neocleous, *Tyrannus Graecorum* 277.

Ανάλογα με την γεωγραφική προέλευση και, συνεπώς, την πολιτική και πνευματική νοοτροπία του συγγραφέα, συναντούμε διαφορετικούς λόγους για τους οποίους αποδίδεται στον Ανδρόνικο η τυραννική εξουσία. Παραδείγματος χάριν, οι Γάλλοι χρονογράφοι, τηρουμένων των σχετικών εξαιρέσεων, ονομάζουν ως κανόνα τον Ανδρόνικο τύραννο, επειδή πρόσβαλλε

είναι ο παραλληλισμός του Ανδρόνικου με τον Νέρωνα, καθολικό αρχέτυπο τυράννου των μεσαιωνικών χρόνων, που επιχειρείται στο έργο *De Nugis Curialium* του Ουαλού κληρικού Walter Map (1130-1209)²⁵⁶. Ως κοινό παρονομαστή στις διάφορες αυτές αφηγήσεις περί τυραννίας εξάγουμε την έλλειψη νομιμοποίησης που ουσιαστικά χαρακτηρίζει την αυτοκρατορική εξουσία του Ανδρόνικου.

Με άλλα λόγια, η έμφαση των πηγών στον εν λόγω χαρακτηρισμό αντανακλά την απώλεια νομιμότητας του Ανδρόνικου εξαιτίας της δολοφονίας του ανήλικου νόμιμου αυτοκράτορα και της εξίσου φημισμένης παραβίασης των ιερών όρκων που είχε λάβει για πίστη και προστασία εκείνου. Το συμπέρασμα αυτό είναι εμφανές στο επικό ποίημα με τίτλο *Liber ad Honorem Augusti* του Pietro da Eboli, γραμμένο το έτος 1196. Απευθυνόμενος στον Ταγκρέδο του Lecce, νόθο γιο του Ρογήρου Γ΄ της Απουλίας και παράτυπα εστεμμένο βασιλιά της Σικελίας μετά τον θάνατο του Γουλιέλμου Β΄ το 1189, ο Ματθαίος ντ' Άγγελλο απεικονίζεται σκωπτικά να παροτρύνει τον Ταγκρέδο να μιμηθεί το παράδειγμα του Ανδρόνικου:

‘The glory of ruling (gloria regnandi) makes all things permissible.

If Andronikos, perhaps, swore an oath to his Alexios [II],

Still he took the sceptre himself from his murdered nephew.

As heir to the kingdom, he did not scruple to violate the honour of his oath,

That old man who was a fugitive under Manuel’²⁵⁷.

την αρχή της δυναστικής νομιμότητας. Για μια πλήρη και λεπτομερή αποδελτίωση των αγγλικών, γερμανικών, γαλλικών και αυστριακών πηγών που προσδίδουν στον Ανδρόνικο την ιδιότητα του τυράννου (*Tyrannus*), βλ. Neocleous, *Andronikos I Komnenos* 101-106, 111-114, 119. — Neocleous, *Tyrannus Grecorum* 204-205, 211-214, 220-252.

²⁵⁶ *Walter Map, De nugis curialium*, ed. and transl. by R. J. Montague, rev. by C. Nugent – L. Brooke – R. A. Baskerville Mynors, Oxford 1983, 406-411.

Αξίζει να αναφερθεί ότι η πολιτική σκέψη του Map γενικότερα και κατ’ επέκταση στο θέμα αυτό επηρεάστηκε πιθανότατα από τον Ιωάννη του Σάλσμπουρι (*Johannes Parvus*), συγγραφέα του πρώτου ολοκληρωμένου μεσαιωνικού συγγράμματος πολιτικής θεωρίας, γραμμένο περίπου το 1159 με τον τίτλο *Policraticus*. Σχετικά, βλ. R. Levine, *How to read Walter Map*, *MJb* XXIII (1988) 91-105. — Neocleous, *Andronikos I Komnenos* 107. — Neocleous, *Tyrannus Grecorum* 277-278.

²⁵⁷ *‘Prole, recepturus regia sceptrum veni; | Rumpe moras, postpone fidem, dimitte maritum... | Cui facis heredi regnum iurare vel urbes? | Quem legis heredem, cui tua regna paras? | Absenti domino magnas inducitis urbes | ut iurent: aliis das quod habere potes. | Nec te, si qua fides, nec te periuritia tardent; | Gloria regnandi cuncta licere facit. | Andronicus, si forte suo iuravit Alexi, | Ipse cruentato sceptrum nepote tulit. | Heredem regni fidei maculare pudorem | Non puduit profugum sub Manuele senem.’ Liber ad honorem Augusti di Pietro da Eboli, secondo il cod. 120 della Biblioteca civica di Berna. No. 39, ed. by G. B. Siragusa, Roma 1906, 15-16.*

Όπως και ο Ανδρόνικος, με άλλα λόγια, καλείται να μη προβληματίζεται για το ενδεχόμενο διάπραξης επιορκίας ή δολοφονίας του νόμιμου ηγεμόνα και να διεκδικήσει την βασιλική -ή αυτοκρατορική αντίστοιχα- εξουσία δίχως να κωλύεται από ηθικούς ή άλλους φραγμούς²⁵⁸. Η επιορκία του Ανδρόνικου, όπως τουλάχιστον αναφέρεται στο ποίημα αυτό, προκύπτει λόγω της ισχύος και, συνεπώς, της σημασίας του όρκου πίστης ως πολιτικό επιχείρημα στην αυτοκρατορική εξουσία του Ανδρόνικου. Η καταπάτηση αυτού του πολιτικού, νομικού και ιερού θεσμού, σε συνδυασμό με την τελική δολοφονία του Αλέξιου Β΄, αποτέλεσαν πράξεις που αφαίρεσαν από τον Ανδρόνικο όποια νομιμοφάνεια και νομιμότητα δικαιολογούσε έως τότε την παραμονή του στον αυτοκρατορικό θρόνο. Οι ηγεμόνες των ξένων δυνάμεων, τέλος, εκμεταλλευόμενοι τον ίδιο όρκο πίστης και στιγματίζοντας τον Ανδρόνικο ως τύραννο, κατόρθωσαν πλέον με την σειρά τους να επωφεληθούν από την σχετική κρίση που διένυε το αυτοκρατορικό αξίωμα και να προωθήσουν τις δικές του διεκδικήσεις στον θρόνο της Κωνσταντινούπολης.

Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι η αμφισβήτηση της αυτοκρατορικής εξουσίας στο πρόσωπο του Ανδρόνικου προκύπτει σε μεγάλο βαθμό λόγω της υπονόμησης του αυτοκρατορικού θεσμού από τους ηγεμόνες που ενεπλάκησαν εκ των έσω και επηρέασαν την πολιτική της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Το αποτέλεσμα αυτό ήταν ενδεχομένως αναπόφευκτο μετά τον θάνατο του Μανουήλ, όπως υπέδειξε πρώτα η συνδρομή των Λατίνων στην αντιβασιλεία κατά την διάρκεια του εμφυλίου πολέμου και έπειτα η προσφυγή των ευγενών στις αυλές ξένων ηγεμόνων εξαιτίας του θανάτου του διαδόχου του. Ο Angold επιρρίπτει στον Μανουήλ τις ευθύνες που προκύπτουν από το γεγονός ότι απευθύνθηκε σε ξένους ηγεμόνες, απαιτώντας εγγυήσεις για την αυτοκρατορική διαδοχή του γιου του²⁵⁹. Κρίνει ότι ήταν μια λανθασμένη πολιτικά κίνηση και μια ένδειξη αδυναμίας μάλλον παρά ισχύος, αφού η πίστη στο πρόσωπο του Αλέξιου Β΄ χρησιμοποιήθηκε σύντομα ως έρεισμα για την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης και την κατάληψη του αυτοκρατορικού θρόνου από τους ηγεμόνες των ξένων δυνάμεων²⁶⁰. Έχοντας υπόψη τα σχετικά κεφάλαια του Συνοδικού Τόμου, ο

Για την αγγλική μετάφραση και νεότερη κριτική έκδοση του ποιήματος, που παρατίθεται και εδώ, βλ. *Pietro da Eboli, Book in Honor of Augustus (Liber ad honorem Augusti)*, ed. and trans. by G. Hood, Tempe (Arizona) 2012, 104-105.

²⁵⁸ Neocleous, Andronikos I Komnenos 119-121. — Neocleous, Tyrannus Grecorum 216.

²⁵⁹ Angold, The road to 1204 258.

²⁶⁰ Angold, *The Byzantine Empire* 175.

Μανουήλ πράγματι εξασφάλισε σε πιθανούς διεκδικητές του αυτοκρατορικού θρόνου ένα νομιμοφανές έρεισμα για να αμφισβητήσουν την εξουσία οποιουδήποτε αρνούνταν να αναγνωρίσει την νομιμότητα του Αλέξιου Β΄. Βάσει των παραπάνω εκτιμήσεων και κατ' επέκταση του συλλογισμού, διαπιστώνουμε ότι με τον τρόπο αυτό ο Ανδρόνικος παραχώρησε παράλληλα σε όσους έλαβαν τον σχετικό όρκο μια βάσιμη δικαιολογία για να διεκδικήσουν την αυτοκρατορική εξουσία. Με αφορμή την στήριξη των ευγενών που προσήλθαν, ζητώντας την συνδρομή τους εναντίον του Ανδρόνικου, και με εργαλείο τον όρκο πίστης που είχαν λάβει στο πρόσφατο παρελθόν, οι ηγεμόνες διέθεταν πλέον βάσιμο λόγο στην διαδοχή του αυτοκρατορικού αξιώματος. Ας εξετάσουμε στην συνέχεια πώς ο Νορμανδός βασιλιάς της Σικελίας Γουλιέλμος Β΄ καρπώνεται τα οφέλη αυτής της πολιτικής πραγματικότητας.

Κεφάλαιο 3^ο

Η εμφάνιση των Ψευδο-Αγγέλων Β' και το έρεισμα του Γουλιέλμου Β' για την νορμανδική εκστρατεία εναντίον της Κωνσταντινούπολης

Παραμένοντας σε αυτό το πλαίσιο ερμηνείας, θα εξετάσουμε τώρα μια ακόμη συγκυρία που έλαβε χώρα έμμεσα λόγω της σημασίας που ο όρκος πίστης προσέλαβε μετά την δολοφονία του Αλέξιου Β': η εμφάνιση των Ψευδο-Αλεξίων Β'. Το φαινόμενο ευνόησε κυρίως τις επεκτατικές βλέψεις του Γουλιέλμου Β' του Καλού, μέλους του οίκου των Ωτβίλ (*Hauteville* $\approx$ *d' Altavilla*) και Νορμανδού βασιλιά της Σικελίας (1166-1189), ζημιώνοντας περαιτέρω την νομιμότητα του Ανδρόνικου αλλά και των μετέπειτα Βυζαντινών αυτοκρατόρων εντός και εκτός της σφαίρας επιρροής τους. Παρότι οι ιστοριογραφικές αναφορές μαρτυρούν τέσσερις καταγεγραμμένες περιπτώσεις παρουσίας του δολοφονημένου αυτοκράτορα, ιδιαίτερη έμφαση θα δοθεί στην εμφάνιση του πρώτου κατά χρονική σειρά Ψευδο-Αλέξιου Β', συγκεκριμένα στην αυλή του Νορμανδού βασιλιά. Ποια, όμως, η πιθανή σχέση μεταξύ του φαινομένου αυτού και ενός προ δεκαπενταετούς γέννησης όρκου πίστης;

Σύμφωνα με τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης, η πλειονότητα των δυσареστημένων από την βασιλεία του Ανδρόνικου Βυζαντινών ευγενών κατέφυγε στην Σικελία²⁶¹, δρώντας 'ὕπὲρ τοῦ καλοῦ' και στηρίζοντας τις ελπίδες της για δικαίωση του αυτοκρατορικού αξιώματος, μετά δηλαδή την δολοφονία του Αλέξιου Β', στον Γουλιέλμο Β'. Επικεφαλής ή απλώς επιφανέστερος ανάμεσα τους φαίνεται να είναι ένας Αλέξιος Κομνηνός, τον οποίο μνημονεύει στην ιστοριογραφία του και ο Νικήτας Χωνιάτης, αναγνωρίζοντας μάλιστα ένα σχετικό δίκαιο στο έρεισμα του για πολιτικές αξιώσεις²⁶². Η ταυτοποίηση του έχει αποδειχθεί προβληματική μεταξύ των μελετητών,

²⁶¹ 'Μάλιστα δὲ τοιοῦτου ἐπειράθη ὁ γλῶσσος ὁ τῶν Σικελῶν εἴτε ῥῆξ εἴτε τύραννος, ὡς οἱ Διονύσιοι καθ' ἱστορίαν βεβαιοῦνται καὶ οἱ Φαλάριδες, καὶ ὅσοις δὲ ἄλλοις τὸ ἐκεῖ ἄρχειν τυραννεῖν καὶ ἦν καὶ ἐλέγετο...' *Eustathios of Thessaloniki* 58.

²⁶² '...προσίσταται τὴν πρεσβείαν τῶν τοῦ Ἀνδρονίκου ἐχθρῶν, ὧν κατάρχειν ὁ Κομνηνὸς Ἀλέξιος ἡγλαΐζετο, πολυπλάνητος καὶ αὐτὸς καὶ μακρὰ περιφεύσας, εἶγε πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ διὰ Ταυρικῆς καὶ Σκυθίδος γῆς ἐλθὼν διὰ τὸν Ἀνδρόνικον μυρία ἔκαμε.' *Eustathios of Thessaloniki* 58.

'... ὁ δ' ἐκ Κομνηνῶν Ἀλέξιος, ὃς ἐπὶ τοῦ κεράσματος ἐτέτακτο τῷ βασιλεῖ Μανουῆλ ἐκ τῆς αὐτοῦ φύτλης γεγεννημένος (ἐκ γὰρ ἀδελφόπαιδος προελήλυθεν), ὑπερορίαν ἐς τοὺς Σκύθας Ἀνδρόνικον

μιας και στο έργο του Ευστάθιου μαρτυρούνται συνολικά πέντε Αλέξιοι Κομνηνοί, ενώ οι πληροφορίες που τους αφορούν συχνά συγχέονται στις βυζαντινές πηγές που τους αναφέρουν. Μια συγκριτική μελέτη των αποσπασμάτων του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης και του Χωνιάτη με το σχετικό παράρτημα στην κριτική έκδοση του Ευσταθίου, καθώς και τη γενεαλογική μελέτη του Βάρζου, μας οδηγεί να ταυτίσουμε αυτήν την προσωπικότητα με τον πρωτοστράτορα Αλέξιο Κομνηνό²⁶³. Σε αντίθεση με την πρόταση ταύτισης που επιχειρεί ο Brand²⁶⁴ και την εσφαλμένη ταύτιση με τον πρωτοσέβαστο Αλέξιο Κομνηνό από τον Lilie²⁶⁵, πρόκειται πιθανότατα για ανιψιό του Μανουήλ Α΄ και γιο του Ανδρόνικου Κομνηνού Βατάτζη, ο οποίος αποδίδεται κατά τον Χωνιάτη να είχε διατελέσει ‘ἐπὶ τοῦ κεράσματος’ στην υπηρεσία του Μανουήλ Α΄.

Εκμεταλλεούμενος το γεγονός ότι Βυζαντινοί ευγενείς προσέφυγαν σε εκείνον για στήριξη, ο Γουλιέλμος διέθετε τώρα μια νομιμοφανή αφορμή προκειμένου να υλοποιήσει τα επεκτατικά του σχέδια εναντίον της βυζαντινής αυτοκρατορίας και να ξεκινήσει μια εκστρατεία με απώτερο στόχο την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης²⁶⁶.

κατακριθεὶς κάκειθεν φυγὰς γενόμενος, εἶποι ἂν τις ὄφρις πετόμενος, εἰς Σικελίαν κατέλυσε καὶ τῷ ταύτης τυραννεύοντι Γιλιέλμῳ εἰς ὅπιν ἐλθὼν καὶ ἑαυτὸν ὅστις εἴη καταφανῇ θέμενος... ὁ μὲν καὶ δικαίως ἴσως ἐπεγκαλῶν.’ *Nicetae Choniatae Historiae* 296. — *O City of Byzantium* 164. “Ἐλεγε γάρ, ἀλλὰ καὶ ἐδόξαζε, πρὸς αὐτοῦ εἶναι τὴν πᾶσαν Ῥωμαῖδα καὶ φιλεῖν αὐτὸν εἰς τὸ γνήσιον καὶ μὴ ἂν ἀφέξεσθαί τινας αὐτοῦ, ἀλλ’ ἅμα ἢ κατιδεῖν ἢ μηνύματι ἐρεθισθῆναι καὶ αὐτίκα ἐπιδιδόναι κατακύπτοντας ἑαυτοὺς εἰς ὑποταγὴν.’ *Eustathios of Thessaloniki* 60.

Σχετικά, βλ. H. Wieruszowski, *The Norman Kingdom of Sicily and the Crusades, A History of the Crusades. Vol II: the later Crusades, 1189-1311* [ed. by R. L. Wolf, H. W. Hazard H], ed. by K. M. Setton, Madison – Milwaukee – London 1969: 3-44, 36. — Stephenson, *Byzantium's Balkan frontier* 284. — Hecht, *Die byzantinische Außenpolitik* 70. — Magdalino, *The Byzantine Empire* 641. — Angold, *The Byzantine Empire* 300. — Jurewicz, *Andronik I. Komnenos* 110.

²⁶³ K. Βάρζος, *Η Γενεαλογία των Κομνηνών τόμος Β΄, Βυζ. Κείμε. Μελ.* 20, Θεσσαλονίκη 1984, 237, 390-391, 482. — *Eustathios of Thessaloniki* 234-236.

²⁶⁴ Brand, *Byzantium* 54, 161.

²⁶⁵ Lilie, *Byzantium and the Crusader States* 228.

²⁶⁶ ‘...ἐκεῖνα μὴ πρὸς οὓς τοῦ ῥηγός, ἀλλ’ ἐπὶ πολλῶν εὐπαρακλήτως λαλήσαντες ἐν τῷ μικροῦ τῶν ἐκείνου ποδῶν θωπευτικῶς τὰ πέλματα καταψᾶν καὶ κυνηδὸν ταῖς ἑαυτῶν γλώτταις περιλιχμάζειν, οὐχ ὅσοις κακῶς παθεῖν Ἀνδρόνικος ἤμελλεν, ἀλλ’ οἷς ὡς ἐπὶ θήραμα πρόχειρον τὴν ἄλωσιν τῶν Ῥωμαϊκῶν χωρῶν διερεθίσειν εἶχον τὸν τῶν Σικελῶν τύραννον.’ *Nicetae Choniatae Historiae* 296. — *O City of Byzantium* 164.

‘Ὁ γὰρ Σικελὸς ῥῆξ ἄλλα ἤθελε καὶ Σικελίαν μὲν καὶ τὸ κατ’ αὐτὴν ῥηγᾶτον ἑτέροις, ὥς φασιν, ἀποκαταστήσαι, αὐτὸς δὲ μετεμβῆναι εἰς τὴν Μεγαλόπολιν μεμελέτηκε.’ *Eustathios of Thessaloniki* 58.

Παρά την χρονολογική σύγχυση του ιστοριογράφου, ο Συνεχιστής του Γουλιέλμου της Τύρου ταυτίζει τον στρατηγικό στόχο της εκστρατείας με την Κωνσταντινούπολη. ‘*When Alexios had had his brother blinded and had himself made emperor, King William took counsel with his vassals and decided to send a large army to Constantinople to conquer the land for himself. He hired as many men as he could and prepared a great fleet of ships and galleys.*’ *The Old French Continuation* 73.

Σύμφωνα με τον Ευστάθιο, ο Νορμανδός ‘τύραννος’ εγκατέλειψε τη συγκρατημένη πολιτική που είχε υιοθετήσει ο πατέρας του, Γουλιέλμος Α΄, σε σχέση με την βυζαντινή αυτοκρατορία και επιδίωξε την κατάκτηση της βυζαντινής αυτοκρατορίας, μιμούμενος τις επιθετικές πολιτικές του Βοημούνδου και του Ρογήρου Β΄²⁶⁷. Παρότι ο Ευστάθιος αποδίδει τις πρωτοβουλίες του Γουλιέλμου στην επιθυμία του να εκδικηθεί τις στρατιωτικές επεμβάσεις του Μανουήλ στην Νότια Ιταλία, τα κίνητρα του Γουλιέλμου εντάσσονται πιθανότατα στο πλαίσιο μιας πιο ρεαλιστικής επεκτατικής πολιτικής. Η πολιτική κρίση που λάμβανε χώρα στην Κωνσταντινούπολη επί βασιλείας Ανδρόνικου, η αποδυνάμωση της βυζαντινής κυριαρχίας στην περιφέρεια της αυτοκρατορίας, η πτώση δημοφιλίας του Ανδρόνικου και η συσπείρωση των αριστοκρατών εναντίον του αποτέλεσαν πρόσφορο έδαφος για την εκστρατεία του Γουλιέλμου και των συμμάχων του²⁶⁸. Γνώρισμα των περιστάσεων αποτελεί το γεγονός ότι ο Ανδρόνικος είχε απωλέσει την νομιμότητα της εξουσίας, πριν ακόμη η νορμανδική κατάκτηση της Θεσσαλονίκης το 1185 σφραγίσει την κατάρρευση της βασιλείας του και επιφέρει έμμεσα τον θάνατο του²⁶⁹.

Τις πληροφορίες των βυζαντινών πηγών και του Συνεχιστή του Γουλιέλμου της Τύρου ως προς το ζήτημα κατάληψης της Κωνσταντινούπολης επαληθεύουν οι πολύτιμες ημερολογιακές καταγραφές στο ταξιδιωτικό χρονικό του Άραβα προσκυνητή και ταξιδιώτη Ibn Jubayr. Κατά την διάρκεια της πορείας του από την Γρανάδα έως και την Μέκκα κατέγραψε ως αυτόπτης μάρτυρας τόσο την προετοιμασία

Σχετικά, βλ. D. Matthew, *The Norman Kingdom of Sicily*, Cambridge 1992, 271. — Lachowicz, *The Family Strategy for Purple* 311.

²⁶⁷ ‘Ὁ δὴ οὖν Γελέλιμος οὗτος, κότον τε οἶμαι τρέφων οἷς ποτε ὁ Μανουήλ κατεστράτευσε τῆς αὐτοῦ καὶ πολλὰ καὶ ἐλύπησε καὶ ἔβλαψε καὶ ἅμα καὶ ζηλῶν πατρικὴν διὰ θαλάσσης ὁρμὴν ποτε παλαιὰν κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἣν ὁ πατὴρ ἀνήνυτον ἐξετέλεσεν, ὁμοῦ δὲ καὶ συνάψας εἰς νοῦν τὴν καὶ διὰ γῆς καὶ διὰ θαλάττης μελέτην τοῦ Μανουήλ κατὰ τῆς τῶν Σικελῶν...’ *Eustathios of Thessaloniki* 58.

Σχετικά, βλ. Charles D. Stanton, *Norman Naval Operations in the Mediterranean*, Woodbridge (UK) 2011, 150-151.

²⁶⁸ ‘*The Sicilian invasion thus not only recalled the past invasions of Rober Guiscard, Bohemond and Roger II; it also set a precedent for the diversion of the Fourth Crusade, both by the damage and humiliation it caused, and in the way it involved the external ‘family of kings’ in the politics of the Comnenian family.*’ Magdalino, *The Byzantine Empire* 641. — C. Holmes, De-centring 12th-century Constantinople: Archbishop Eustathios and the Norman conquest of Thessalonica revisited, *Byzantium and the West: Perception and Reality (11th–15th c.)*, ed. by N. G. Chrissis - A. Kolia-Dermizaki - A. Papageorgiou, London - New York 2019: 141-155, 142. — Wieruszowski, *The Norman Kingdom* 33-34. — Jurewicz, *Andronik I. Komnenos* 110.

²⁶⁹ Lachowicz, *The Family Strategy for Purple* 313. — Pirivatic, *The City of Thessaloniki* 133. — Μπουρδάρη, *Καθοσώσεις... Το πολιτικό αδίκημα* 512-513.

και κατασκευή του νορμανδικού στόλου στην Μεσσήνη ήδη από το 1184 όσο και τα προληπτικά μέτρα που ο Γουλιέλμος είχε λάβει πριν την νορμανδική εκστρατεία²⁷⁰. Παρότι ο στρατηγικός στόχος της εκστρατείας δεν είναι ακόμη γνωστός, ο Ibn Jubayr καταγράφει τις διάφορες εικασίες σχετικά με την κατεύθυνση του νορμανδικού στόλου, πιθανολογώντας ότι πρόκειται για μια νορμανδική κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης²⁷¹.

Εξαιτίας της τυραννικής εξουσίας του Ανδρόνικου, η πολιτική κατάσταση στην Κωνσταντινούπολη συνεπάγεται για τον Άραβα ταξιδιώτη την κατάληψη της Κωνσταντινούπολη, έκβαση με εσχατολογική διάσταση και περιεχόμενο. Αναφερόμενος στην δολοφονία του Αλέξιου Β' και των μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας γενικότερα, ο Ibn Jubayr ερμηνεύει τα νέα αυτά ως *'news which inspires the soul with bodings of strange events, proving incontestably the truth of the traditions transmitted from the Chosen One [Muhammad]'*²⁷². Συγκρίνοντας το χωρίο του Ibn Jubayr με άλλα σχετικά και συμφραζόμενα του²⁷³, είναι εμφανές ότι συσχετίζει την επικείμενη κατάκτηση της Ρωμαϊκής (Βυζαντινής) αυτοκρατορίας με το Έσχατον, δηλαδή το τέλος του κόσμου, όπως αυτό ερμηνεύεται στο πλαίσιο της εσχατολογικής προοπτικής των Αβρααμικών θρησκειών. Πρόκειται εδώ για ένα κλασσικό μοτίβο μουσουλμανικής κατάληψης της Κωνσταντινούπολης, το οποίο ανάγεται ιστορικά τουλάχιστον στον 7^ο αιώνα και επαναλαμβάνεται ιστοριογραφικά ανελλιπώς έως και

²⁷⁰ *'In Messina, the King has a shipyard containing fleets of uncountable numbers of ships. He has a similar yard at al-Madinah [Palermo]... for there arrived an order from the King of Sicily stopping all ships from sailing from the shores of his island. It seems that he is preparing a fleet, and no ships may sail until the fleet has left.'* *The Travels of Ibn Jubayr. A Medieval Journey from Cordoba to Jerusalem*, trans. from the original Arabic by R. J. C. Broadhurst with an introduction R. Irwin, London 2020, 363.

²⁷¹ *'The people of Trapani are making conjectures as to the destinationn of the fleet this tyrant is preparing... Some men say its destination is Alexandria - may God guard and defend it - and others Majorca - God defend it - while yet others say Africa - God defend it - in defiance of the Treaty, being urged thereto by the bad news from the west; but this conjecture is the most unlikely, for the King appears to respect the Treaty... There are others who see the levy as intended solely for Constantinople the Great, because of the momentous news which has come concerning it.'* *The Travels of Ibn Jubayr* 374.

'King William did not himself go in his fleet, but stayed behind to forward supplies and reinforcements. When thw ships and galleys were ready, they set off and came to Dyrrachum which they seized and garrisoned... Then they set off towards Constantinople.' *The Old French Continuation* 74.

²⁷² *The Travels of Ibn Jubayr* 374.

²⁷³ *'This conquest if it be true, is one of the greatest portents of the Day of Judgement... We found this story to be spread about the island on the tongues of the Muslims and Christians alike, who believe it, and have no doubts about it... This news from Constantinople - God grant that it be true - is one of the greatest miracles and awaited manifestations of the world.'* *The Travels of Ibn Jubayr* 376.

την τελική κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς το 1453²⁷⁴. Έναν παρόμοιο τελεολογικό χαρακτήρα στην κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης προσδίδει η λατινική πηγή της σταυροφορικής εκστρατείας του Φρειδερίκου Α΄ Μπαρμπαρόσα, όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο²⁷⁵. Ως κοινός παρονομαστής να σημειώσουμε ότι τόσο ο Λατίνος χρονογράφος όσο και ο Άραβας ταξιδιώτης συνδέουν με σχέση αιτίου και αιτιατού την επικείμενη κατάληψη της Κωνσταντινούπολης και την τυραννία του Ανδρόνικου Α΄²⁷⁶. Σε κάθε περίπτωση, η έλλειψη νομιμότητας του Ανδρόνικου και η τυραννική φύση της βασιλείας του ερμηνεύεται από τις σύγχρονες με την περίοδο πηγές ως ένα δυσοίωνα σημάδι για το μέλλον της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Το γεγονός αυτό συνέβαλλε ήδη το 1184 στην απώλεια της ιδεολογικής αίγλης που έως τότε ο θεσμός του Βυζαντινού αυτοκράτορα διατηρούσε εκτός της επικράτειας του.

Πέρα από την προσφυγή των Βυζαντινών ευγενών στην αυλή του Νορμανδού βασιλιά, την παραχώρηση άσυλου που δέχτηκαν και το αίτημα τους για συνδρομή στην καθαίρεση του Ανδρόνικου, κύριο έρεισμα του Γουλιέλμου για την πραγμάτωση της νορμανδικής εκστρατείας αποτέλεσε η ξαφνική εμφάνιση ενός (Ψευδο-)Αλέξιου Β΄. Ενώ η περίπτωση Ψευδο-αυτοκρατόρων δεν συνιστά μεμονωμένο ιστορικό φαινόμενο

²⁷⁴ Καθεμία από τις δυο ενδεικτικές αυτές περιπτώσεις εμπίπτει στην κατηγορία της λατινική και ισλαμικής, αντίστοιχα, προπαγάνδας. Αυτό επιτυγχάνεται είτε σκιαγραφώντας την υποτιθέμενη συμμαχία ενός Βυζαντινού αυτοκράτορα με τις δυνάμεις των Απίστων στα μάτια των Λατίνων είτε επισπεύδοντας την πτώση της βυζαντινής αυτοκρατορίας στο Έσχατον, σύμφωνα με τις ισλαμικές -και μη μόνο- πεποιθήσεις. Παρότι όμως οι θρησκευτικά φορτισμένες και μυθικές αφηγήσεις διαθέτουν αξιοσημείωτη ιστορική σημασία, η περαιτέρω ανάλυση τους δεν αφορά τους σκοπούς αυτής της εργασίας. Σχετικά, βλ. N. M. El-Cheikh, *Byzantium through the Islamic Prism from the twelfth to the Thirteenth century, The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, ed. by Angeliki E. Laiou – Roy Parviz Mottahedeh, Washington D. C. 2001, 53-69: 60. — T. Tesei, ‘The Romans Will Win!’ Q 30:2–7 in Light of 7th c. Political Eschatology, *Der Islam* vol. 95/no. 1 (2018) 1-29. — S. J. Shoemaker, ‘The Reign of God Has Come’: Eschatology and Empire in Late Antiquity and Early Islam,” *Arabica* 61 (2014) 514–558. — P. J. Alexander, *Medieval Apocalypses as Historical Sources*, *The American Historical Review* (AHR) Vol. 73/No 4, Washington 1968, 997-1018.

²⁷⁵ Βλ. σελίδες 39-40.

²⁷⁶ “*However, there arose a certain wicked relation of his called Andronikos, an evil tyrant who had earlier been exiled from the kingdom by Manuel, and with the help of the Turks and other peoples this man invaded the empire of Constantinople. He murdered the boy king and his guardians, poisoned Maria, the sister of King Alexios, and her husband, the son of Margrave Rainier of Montferrat, and exercised his tyranny in Greece for almost six years.*’ *The History of the Expedition* 63.

‘*There are others who see the levy as intended solely for Constantinople the Great, because of the momentous news which has come concerning it... The report had it that the sovereign of Constantinople [Manuel Comnenos] had died... But his cousin had usurped the throne, killed the widow, and seized the boy.*’ *The Travels of Ibn Jubayr* 374.

στην βυζαντινή ιστορία ούτε και απαντά αποκλειστικά στον 12^ο αιώνα, ο χαρακτήρας και οι διαστάσεις που η περίπτωση των Ψευδο-Αλεξίων Β΄ έλαβε ανήκουν στο πνεύμα της εποχής τους και σχετίζονται άμεσα τόσο με την δολοφονία του Αλέξιου Β΄ όσο και με τον όρκο πίστης. Στο πλαίσιο που μας ενδιαφέρει, λοιπόν, πρόκειται για την εμφάνιση μιας σειράς διεκδικητών στα σύνορα της βυζαντινής αυτοκρατορίας, καθένας από τους οποίους ισχυρίστηκε ότι ήταν ο νόμιμος Βυζαντινός αυτοκράτορας²⁷⁷. Σε συνδυασμό με το πολιτικό συμφέρον που ανάκυπτε από την νεκρανάσταση του νόμιμου αυτοκράτορα, η δυνατότητα αυτή παρουσιάστηκε εξαιτίας του μυστηριώδους τρόπου με τον οποίο ο Αλέξιος Β΄ είχε θανατωθεί²⁷⁸, καθώς και στις φήμες που ακολούθως κυκλοφόρησαν. Όταν μια σχετική φήμη κατέφθασε στα μάτια του Ανδρόνικου και διέδιδε ότι ο Αλέξιος Β΄ παρέμενε ζωντανός και ότι είχε καταφύγει στην Σικελία, εκείνος αντέδρασε ειρωνικά, επαινώντας τον υποτιθέμενο Αλέξιο Β΄ για τις κολυμβητικές του ικανότητες²⁷⁹. Ωστόσο, το φαινόμενο αυτό αποδείχθηκε μακροπρόθεσμα μάστιγα για την ήδη ζημιωμένη νομιμότητα των Βυζαντινών αυτοκρατόρων, λειτουργώντας πρακτικά εις βάρος της εξουσίας του Ανδρόνικου Α΄ αλλά και των Αγγέλων αυτοκρατόρων λόγω της αμφισβήτησης που παρατηρήθηκε κυρίως στην περιφέρεια της βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Προκειμένου να εξετάσουμε την παρουσία του Ψευδο-Αλεξίου Β΄ Κομνηνού στην νορμανδική αυλή και την δράση του στην υπηρεσία του βασιλιά της Σικελίας, θα επιστρατεύσουμε τις αναφορές του Ευστάθιου Θεσσαλονίκης και του Ibn Jubayr. Οι ομοιότητες των δυο πηγών στο συγκεκριμένο ζήτημα επιτρέπουν την διασταύρωση των πληροφοριών και την κατανόηση του ρόλου που ο πλαστός αυτός Βυζαντινός αυτοκράτορας διαδραμάτισε στα πολιτικά γεγονότα της περιόδου. Πιο συγκεκριμένα, υπεύθυνος για την προώθηση ενός άσημου αγροτόπαιδου, προερχόμενου πιθανώς από την Βαγεντία της Ηπείρου, ως Αλέξιου Β΄ ήταν ένας Αλέξιος Σικουντηνός-

²⁷⁷ Angold, *The Byzantine Empire* 307. — Magdalino, *The Byzantine Empire* 641.

²⁷⁸ Magdalino, *The Byzantine Empire* 641.

²⁷⁹ ‘... τὸν μὲν ἄνδρα βασιλέα τὸν Ἀλέξιον προῖάπτει κάτω, παραστείλας τοῦ ζῆν, εἴτα καὶ βυθῶ θαλάσσης πιστεύσας, καθά τινές φασιν, ὡς οὐκ ἂν ἐγὼ ἀνακρίναιμι, καθάπαξ ἀπεστυγηκῶς τὴν φαύλην ταύτην περίστασιν. Καὶ ἐκεῖνος μὲν οὕτω τὸν παῖδα βασιλέα συνέστειλεν, εἰ καὶ λόγοι τινὲς ὕστερον ζωὴν ἐκείνου κατεψεύσαντο· εἰς δὲ παίζων ὁ Ἀνδρόνικος ἐξελάλησέ τι δριμύ· ὅς, ἀκούσας περὶ τοῦ κατὰ Σικελίαν τημελεῖσθαι τὸν Ἀλέξιον βασιλικῶς, ἡδὺν γελάσας «ἦ δὴ, ἔφη, ἄριστος κολυμβητής, εἴπερ ἐν Κωνσταντινουπόλει κατακυβιστήσας εἰς βαθεῖαν θάλασσαν ἀπνευστὶ διεξέδου περὶ τὸν ἐκεῖσε πορθμόν.» Eustathios of Thessaloniki 52.

Σχετικά, βλ. Harris, *Byzantium and the Crusades* 129.

Φιλαδελφινός²⁸⁰. Πρόκειται πιθανότατα για έναν ακόμη αριστοκράτη, πολιτικό εξόριστο ή φυγά εκ Βυζαντίου, ο οποίος έδινε την χαρακτηριστική εντύπωση ότι ήταν μοναχός, όπως μαρτυρούν και οι δυο πηγές²⁸¹. Περιηγήθηκε στις πόλεις της Αδριατικής με σκοπό να πείσει για την βασιλική ταυτότητα του νέου που βρισκόταν στο πλευρό του και να συγκεντρώσει ουσιαστικά υποστηρικτές υπέρ της επανόδου του νόμιμου Βυζαντινού αυτοκράτορα στον θρόνο της Κωνσταντινούπολης²⁸². Μόλις έφτασαν στην Σικελία, ο Γουλιέλμος ανέκρινε τον νεαρό και ορισμένοι Γενοβέζοι έμποροι, κάτοικοι ή εκπρόσωποι των Αδριατικών πόλεων γενικότερα εγγυήθηκαν για την γνησιότητα του ισχυρισμού, αναγνωρίζοντας τον νεαρό ως τον Βυζαντινό αυτοκράτορα Αλέξιο Β'²⁸³. Η αξιοπιστία των εξακριβώσεων που έλαβαν χώρα εκεί είναι προφανώς αμφίβολη και η ψευδομαρτυρία τους πιθανότατα εξυπηρέτησε ως καλοστημένη αφορμή τις πολιτικές σκοπιμότητες της εκστρατείας του Νορμανδού βασιλιά²⁸⁴. Επιπλέον, ο βαθμός της

²⁸⁰ Matthew, *The Norman Kingdom* 277. — Hecht, *Die byzantinische Außenpolitik* 70-71. — Neocleous, *Tyrannus Grecozum* 217, 237. — Harris, *Byzantium and the Crusades* 132. — Brand, *Byzantium* 64, 161, 174.

²⁸¹ 'Οὕτω τὸν μοναχὸν ἐψεύδετο, εἰς ὃν ἐπιπολῆς ἐχρωμάτιστο. Ἀλεξίου δὲ κλῆσιν φέρων, Σικουντηνὸν ἑαυτὸν ἐπέκάλει Φιλαδελφινόν, ἄλλα τινὰ πρὸς ἐτέρων καὶ γνωριζόμενος καὶ λεγόμενος...' Eustathios of Thessaloniki 60.

'A son of the rebel had been enjoined to kill the boy, but, his heart being moved to compassion, he had released the youth, who after many hazards, had been brought by destiny to this island. He arrived in wretched state as a menial, being servant to a monk, and concealing his royal figure in a lackey's cloak. But the secret came out and the affair was disclosed, for the cloak was of no avail.' *The Travels of Ibn Jubayr* 374.

²⁸² 'Ἦν μὲν γὰρ ὁ δακρύων ἄξιος βασιλεὺς Ἀλέξιος κείμενος ὡς ὁ Ἀνδρόνικος ἔθετο, αὐτὸς δὲ ὁ μοναχός, οὐκ οἶδα σαφῶς ὅθεν πλεύσας εἰς τὰ ὑπὲρ τὸν Ἀδρίαν ἔθνη, ἐπεδείκνυε τινα παῖδα, ἐς ὁμοίον τι καὶ χροᾶς καὶ ἡλικίας ἦκειν φαινόμενον τῷ βασιλεῖ Ἀλεξίῳ. Καὶ ἦν μὲν, φασίν, ἐκεῖνο παιδίον ἀγροικικὸν ἔκ ποθεν Βαγεντίας, αὐτὸς δὲ ταῖς ἡμῶν ἀμαρτίαις τὸ τοιοῦτον σόφισμα διδαχθεὶς καὶ παρίστατο δουλικώτερον τῷ ἀγεννεῖ ἐκείνῳ παιδίῳ καὶ τοὺς πόδας ἐνίπτε καὶ ὅσα ἄλλα πρὸς ὑπηρεσίαν ἐτέλει ὡς ἐπὶ βασιλεῖ, ῥαδιουργῶν κατὰ πονηρίαν. Καὶ ἀναδιδάξας ἐκεῖνον βασιλέα ἑαυτὸν ἐπιλέγειν καὶ θαρρύνας καὶ ἐγκελεύεσθαι τούτῳ ὅσα καὶ δούλῳ καὶ ἀπειλεῖσθαι δριμύτερον καὶ βασιλικὴν αὐτῷ σκηνὴν οὕτω πηξάμενος, περιέφερεν ἐξ ἔθνους εἰς ἔθνος, καὶ μάλιστα εἰς ὅσα κακῶς διέθετο ὁ Ἀνδρόνικος...' Eustathios of Thessaloniki 60.

²⁸³ 'Καὶ ὁ μὲν Κομνηνὸς Ἀλέξιος, ὁ τὸν Σικελὸν ἐρεθίσας, ἤλεγχε τὸν ἀγροιώτην τοῦτον παῖδα, ναὶ δὲ καὶ οἱ σὺν αὐτῷ· οἱ δὲ ἐκ τῶν ἐθνῶν ἐβεβαιοῦντο εὖ ὅτι μάλα καὶ ἀπηκριβωμένως ἐπίστασθαι αὐτὸν ἐκεῖνον εἶναι τὸν παῖδα τοῦ Μανουήλ, ὑπὲρ οὗ καὶ ἀποθανεῖσθαι αὐτούς. Τέλος δὲ ὁ μὲν Σικελός, εἰ καὶ ἐπέγνω, φασί, τὸ ἀληθές, ὅμως πεισμονὴν ἰδίαν ἔχων καὶ τοῦ θρόνου Κωνσταντινουπόλεως ἐφιέμενος, οἱ δὲ ἐθνικοὶ Ἀλεξίου βασιλέως εἶδωλον πρὸ τῆς φαντασίας φέροντες, τὸν γὰρ δηλωθέντα παῖδα ἢ Σικελία ἔχει ἀπε- λεγχθέντα θρέμμα εἶναι ἀγροῦ, καὶ ἐγκαταστήσαι τὴν φαντασίαν εἰς βασιλέα τοῖς Μεγαλοπολίταις φρυαττόμενοι, κινοῦνται καθ' ἡμῶν θάρσει πολλῷ...' Eustathios of Thessaloniki 62.

'When by order of William King of Sicily the youth was brought before him and questioned, he declared that he was the serf and servant of the monk. But a party of Genoese on their way to Constantinople confirmed his identity and proved that it was he.' *The Travels of Ibn Jubayr* 374.

²⁸⁴ Σχετικά με τις αιτίες αλλά και τις αφορμές στις οποίες στηρίχθηκε η εν λόγω νορμανδική εκστρατεία, βλ. Holmes, *De-centring 12th-century Constantinople* 142. —

μίμησης του Αλέξιου Β΄ φαίνεται να ήταν αξιοσημείωτος, μιας και τόσο ο Ευστάθιος όσο και ο Ibn Jubayr δίνουν έμφαση στο βασιλικό παρουσιαστικό που πρόβαλλε ο νέος, καθώς επίσης και στα τεχνητά χαρακτηριστικά που ο σωσίας αυτός φαίνεται να μοιραζόταν με τον πρωτότυπο νεκρό αυτοκράτορα²⁸⁵. Παρά τις υπάρχουσες χρονολογικές και γεγονοτολογικές αποκλίσεις μεταξύ τους, οι αφηγήσεις των δυο πηγών για τον Ψευδο-Αλέξιο Β΄ είναι συμπληρωματικές και παραπλήσιες ως προς τα κεντρικά σημεία της εξιστόρησής τους. Πώς, όμως, το γεγονός αυτό ωφέλησε έμπρακτα τον Γουλιέλμο, τουλάχιστον στο σημείο όπου η εκμετάλλευση του ενίσχυε και δικαιολογούσε την νορμανδική εκστρατεία εναντίον της Κωνσταντινούπολης;

Η απάντηση στο ερώτημα αυτό δίνεται άμεσα από τις σχετικές πηγές και σχετίζεται έμμεσα με τον όρκο πίστης του 1171. Ο Ευστάθιος διευκρινίζει ότι ο μοναχός που περιδιάβαινε τον Ψευδο-Αλέξιο από έθνος σε έθνος *‘συνέκλαιε τραγικώτερον καὶ σκηνοβατῶν ἀδικίαν μεγάλην ὡς ἐπὶ βασιλικῷ τούτῳ παιδί, ὀφειλομένῳ πιστὴν φιλίαν ὑπὸ Χριστιανῶν ἀγαθῶν’*²⁸⁶. Αντίστοιχα, οι πρεσβευτές της Γένοβας και των πόλεων της Αδριατικής κλήθηκαν να επιβεβαιώσουν την ταυτότητα του Αλεξίου, για τον οποίο φαίνεται ότι ήταν διατεθειμένοι -πιθανώς και υποχρεωμένοι- να δώσουν μέχρι και την ζωή τους²⁸⁷. Παρότι σε πρώτη ματιά η έκφραση του Ευσταθίου μοιάζει με σχήμα καθ’ υπερβολής, η επιλογή των λέξεων του εξηγείται, αν συγκριθεί με ένα δεύτερο χωρίο στο οποίο ο ίδιος αναφέρει ότι οι κοινότητες αυτές *‘ἐνέδησαν αὐτοὺς ὄρκους εἰς πίστιν τῷ τε Μανουὴλ καὶ τῷ διαδεξαμένῳ αὐτὸν υἱῷ Ἀλεξίῳ’*²⁸⁸. Συμπεραίνουμε, επομένως, ότι η πίστη που οφειλόταν στον Αλέξιο Β΄ αποτέλεσε τόσο για τον μοναχό όσο και για τους εκπροσώπους των κοινοτήτων της Ιταλίας και της Αδριατικής το κίνητρο να στηρίξουν τις πολιτικές

Stephenson, *Byzantium's Balkan frontier* 284. — Stanton, *Norman Naval Operations* 151. — Angold, *The Byzantine Empire* 300.

²⁸⁵ *‘... ὑποδεικνὺς κατὰ τὸ εἶκός καὶ σημεῖα, τριχῶν ξανθότητα, ὀδόντος λεῖψιν, ὅποιαν τινὰ καὶ ὁ ἀληθὴς Ἀλέξιος ἐκεῖνος δυσπραγεῖν εἴληχε, βλέμματος ἐμβρίθειαν, ὥσει καὶ βασιλικοῦ, πλάσιν σώματος εὐπαγῇ, καθ’ ἣν μάλιστα τὸ ἀγροτικὸν εὐδοκίμως ἔχει, καὶ ἄλλα τινά.’* Eustathios of Thessaloniki 60.

‘There were besides, the signs and indications of royalty that shone from him... We were told that he is a tender shoot of youth with the rosy hue of a stripling, slender and with a royal splendour about him. He studies with diligence the Arabic and other tongues, is distinguished for his kingly bearing, and is sagacious, despite his youthful age and inexperience.’ The Travels of Ibn Jubayr 374-376.

²⁸⁶ Eustathios of Thessaloniki 60.

²⁸⁷ *‘...ἐβεβαιοῦντο εὐ’ ὅτι μάλα καὶ ἀπηκριβωμένως ἐπίστασθαι αὐτὸν ἐκεῖνον εἶναι τὸν παῖδα τοῦ Μανουὴλ, ὑπὲρ οὗ καὶ ἀποθανεῖσθαι αὐτοῦς.’* Eustathios of Thessaloniki 62.

²⁸⁸ Eustathios of Thessaloniki 62.

αξιώσεις του νέου που ισχυριζόταν ότι είναι ο υποτιθέμενα νεκρός Βυζαντινός αυτοκράτορας.

Ωστόσο, η συχνή επίκληση στον αδικοχαμένο Βυζαντινό αυτοκράτορα δεν στηρίζεται σε μια αφηρημένη ή αυτονόητη οφειλή πίστης προς το πρόσωπο του. Για να κατανοήσουμε την πολιτική σημασία της και το κίνητρο της εφεύρεσης ενός Ψευδο-Αλέξιου Β΄ στην συγκεκριμένη χρονική στιγμή, επανερχόμαστε στις πρωτοβουλίες του Μανουήλ να διασφαλίσει την καθολική πίστη υπέρ του διαδόχου του, θεσπίζοντας έναν ορισμένο όρκο πίστης και επικυρώνοντας τον μέσω της σχετικής συνοδικής απόφασης του 1171²⁸⁹. Πρόκειται ουσιαστικά για ένα γραμμάτιο που έμελλε να εξαργυρωθεί μετά την δολοφονία του Αλέξιου Β΄, αφού η επίκληση του εξυπηρετούσε πια όσους δυνητικά παρέμεναν δεσμευμένοι στο πλαίσιο του. Για τον λόγο αυτό, οι κινητοποιήσεις τους εναντίον της βυζαντινής αυτοκρατορίας γινόταν στο εξής με σύνθημα την αποκατάσταση της αδικίας που ο Αλέξιος Β΄ υπέστη και την επαναφορά στην αυτοκρατορική νομιμότητα που ο Μανουήλ αγωνιούσε να εδραιώσει. Με τον τρόπο αυτό, οι Βυζαντινοί αριστοκράτες και ξένοι ηγεμόνες, όπως ο Γουλιέλμος, είχαν στην διάθεση τους μια θεσμικά βάσιμη δικαιολογία για να καθαιρέσουν τον σφετεριστή Ανδρόνικο και να νομιμοποιήσουν τις διεκδικήσεις τους στον αυτοκρατορικό θρόνο του Βυζαντίου²⁹⁰.

Συνεπώς, το τέχνασμα της επαναφοράς ενός Ψευδο-Αλέξιου Β΄ από τον κόσμο των νεκρών εξασφάλισε ένα ισχυρό ιδεολογικό έρεισμα στο εγχείρημα του Γουλιέλμου να καταλάβει την Κωνσταντινούπολη. Αποδελτιώνοντας τις ειδήσεις που λαμβάνει ως αυτόπτης μάρτυρας στην Σικελία, ο Ibn Jubayr γράφει ότι *‘the Sicilian King intends to dispatch the fleet to Constantinople, in shame for this youth and what befell him’*²⁹¹. Το πρόσχημα αποκατάστασης του νόμιμου αυτοκράτορα Αλέξιου Β΄ στον θρόνο της Κωνσταντινούπολης επέτρεπε ουσιαστικά στον Γουλιέλμο να συσπειρώσει συμμάχους και να λάβει την απαραίτητα στήριξη για την περαιτέρω υλοποίηση των στρατηγικών του σχεδίων²⁹². Με την συνδρομή του πρωτοστράτορα Αλέξιου Κομνηνού αλλά και του Ψευδο-Αλέξιου Β΄, ο βασιλιάς της Σικελίας προσεταιριζόταν την δυσареστημένη

²⁸⁹ Medvedev, ‘Η συνοδική απόφαση 234-236.

²⁹⁰ Neocleous, *Tyrannus Grecorum* 243. — Lilie, *Handel und Politik* 547. — Jurewicz, *Andronik I. Komnenos* 110-111.

²⁹¹ *The Travels of Ibn Jubayr* 376.

²⁹² ‘Καὶ ὁμως τοῦ Κομνηνοῦ Αλέξιου ἀπισχυρισμένου τὴν Κωνσταντινούπολιν παραδοῦναι ῥᾶον τῷ ῥήγῃ Σικελίας, ὡς εἰ καὶ ἐν χεροῖν αὐτὴν ἔσφιγγεν ὁ ἀπάλαμνος, γίνεται κίνησις πολυεθνῆς, ἐπιλεγομένη τῷ Σικελῷ καὶ αὐτὸν προγράφουσα κεφαλαιωτήν.’ Eustathios of Thessaloniki 62.

βυζαντινή αριστοκρατία αλλά και το εξαγριωμένο πλήθος αυτοκρατορίας, τα φιλολαϊκά αισθήματα του οποίου συμπονούσαν τον νεκρό Αλέξιο Β΄. Κατά αυτήν την έννοια, ο Γουλιέλμος διέθετε με το μέρος του τους εκπροσώπους των δυο εχθρικών προς τον τύραννο της Κωνσταντινούπολης ρευμάτων, προκειμένου να εκμηδενίσει τις πιθανές αντιδράσεις που υπό άλλες συνθήκες θα ξεσπούσε μια νορμανδική εισβολή σε βυζαντινά εδάφη²⁹³.

Όπως ο Ανδρόνικος είχε πρότερα ισχυριστεί, έτσι και ο Γουλιέλμος ανέπτυξε μια ρητορική με σημείο αναφοράς την προστασία του Αλέξιου Β΄ και κυρίως την υπεράσπιση των νόμιμων δικαιωμάτων του στον βυζαντινό θρόνο²⁹⁴. Κρίνοντας μάλλον αποκλειστικά εκ του αποτελέσματος της νορμανδικής αυτής εκστρατείας, μερικοί μελετητές έχουν χαρακτηρίσει την πρωτοβουλία του Νορμανδού βασιλιά με έλλειψη διορατικότητας και αναπόφευκτη αποτυχία στο προσεχές μέλλον²⁹⁵. Βάσει της παρατήρησης του Chalandon²⁹⁶, ωστόσο, οφείλουμε να αναγνωρίσουμε στα στρατηγικά σχέδια του Γουλιέλμου μια οξυδερκή αναγνώριση και μεθοδική εκμετάλλευση προς όφελος των Νορμανδών των πολιτικών συνθηκών που τότε επικρατούσαν στην βυζαντινή αυτοκρατορία. Παράλληλα με τις διεκδικήσεις του Μπέλα-Αλέξιου και των άλλων ηγεμόνων που συνέβησαν στο πρόσφατο παρελθόν και με αφορμή την δολοφονία του Αλέξιου Β΄²⁹⁷, ο Γουλιέλμος ερμήνευσε ιδιοτελώς την πίστη που όφειλε στον νόμιμο αυτοκράτορα ώστε να τεκμηριώσει μια κατάλληλα προετοιμασμένη εκστρατεία εναντίον της Κωνσταντινούπολης.

Ενάντια στην επίφαση της νομιμότητας που χαρακτήριζε την νορμανδική εκστρατεία του Γουλιέλμου στέκεται η κριτική του Ευστάθιου Θεσσαλονίκης, στα σχόλια του οποίου διακρίνουμε την πρόσληψη της βυζαντινής αυτοκρατορικής ιδεολογίας από την σκοπιά ενός σύγχρονου Βυζαντινού. Όπως και ο Νικήτας Χωνιάτης, ο αρχιεπίσκοπος αμφισβητεί σαφώς την εξουσία του Ανδρόνικου μετά την δολοφονία του Αλέξιου Β΄²⁹⁸. Αυτό, όμως, δεν αναιρεί για τον Ευστάθιο το γεγονός ότι

²⁹³ Hecht, *Die byzantinische Außenpolitik* 73.

²⁹⁴ ‘*King William took great care of him, bestowing on him a dwelling-place and keeping him under most careful protection for fear that his cousin the rebel might do him mischief unawares.*’ *The Travels of Ibn Jubayr* 375.

²⁹⁵ Wieruszowski, *The Norman Kingdom* 36.

²⁹⁶ F. Chalandon, *Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile vol. II*, Paris 1907, 400-403.

²⁹⁷ Hecht, *Die byzantinische Außenpolitik* 39.

²⁹⁸ ‘*Καὶ ἦν μὲν ἴσως μέτριος τὴν κακίαν, εἴπερ ἐνταῦθα ἐλθὼν ἀδικήματος ἔληξε καὶ ἐστράφη πρὸς τὸν ἀληθῶς ἄνθρωπον, ἀδικήσας εἰς βασιλείαν καὶ μεγάλου τυχὼν πράγματος.*’ *Eustathios of Thessaloniki* 52.

η πρόφαση του Γουλιέλμου να αποκαταστήσει τον νόμιμο αυτοκράτορα στον θρόνο της Κωνσταντινούπολης δεν επαρκεί για να δικαιολογήσει την όποια μεσολάβηση του στις βυζαντινές υποθέσεις. Με κριτήριο την καθορισμένη ιεραρχία που θεωρητικά υφίσταται σε ένα εκτεταμένο δίκτυο ηγεμόνων και την ισχύουσα πρωτοκαθεδρία του Βυζαντινού αυτοκράτορα σε αυτό, η διαιτησία στις τεταμένες βυζαντινές υποθέσεις εν μέσω πολιτικής κρίσης είναι ένας ρόλος που δεν ανήκει ούτε προορίζεται για τον Νορμανδό βασιλιά. Ακόμη κι αν ο Ανδρόνικος *‘τὴν Κωνσταντινούπολιν διέπων ἐξαμαρτάνοι φονεύων ἢ τυραννῶν, δίκας ἂν διδοίη τῷ παρεγγράπτῳ ῥηγί, τῷ ἐν Σικελοῖς;*²⁹⁹. Με άλλα λόγια, ο Ευστάθιος υπενθυμίζει κυριολεκτικά στον Νορμανδό ηγεμόνα ότι *τὰ Καίσαρος Καίσαρι*, αμφισβητώντας ουσιαστικά την αυτόκλητη παρέμβαση ενός κόμη της Σικελίας στα πολιτικά πράγματα της αυτοκρατορίας.

Είναι στο σημείο αυτό αξιοσημείωτο ότι η επάνοδος ενός Ψευδο-αυτοκράτορα με νόμιμες αξιώσεις στον θρόνο της Κωνσταντινούπολης, πόσο μάλλον εκείνες που τυγχάνουν πλέον στην ευχέρεια των Νορμανδών για στήριξη, δεν συνέβη άπαξ ή αποκλειστικά στον 12^ο αιώνα. Εκμεταλλευόμενος την καθαίρεση του Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα από τον Νικηφόρο Γ΄ Βοτανειάτη και με σκοπό την υλοποίηση των επεκτατικών του βλέψεων εναντίον της βυζαντινής αυτοκρατορίας, ο Ροβέρτος Γυισκάρδος είχε εφεύρει το 1081 έναν Ψευδο-Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα³⁰⁰. Αξιοποιώντας την ίδια τακτική, ο Ροβέρτος Γυισκάρδος και ο Γουλιέλμος Β΄ δικαιολογούσαν τις νορμανδικές εκστρατείες που ακολουθούσαν και διεκδικούσαν υλική βάση για τις επιχειρήσεις τους μέσω συμμαχιών. Σκοπός δεν ήταν να υιοθετήσουν στο διηνεκές τον ρόλο των εγγυητών της αυτοκρατορικής νομιμότητας στην Κωνσταντινούπολη, αλλά ουσιαστικά να την καταλάβουν εκ των έσω, δράττοντας την ευκαιρία να επέμβουν άμεσα στην αυτοκρατορική διαδοχή του Βυζαντίου. Η πολιτική αστάθεια της αυτοκρατορίας υπήρξε ο κοινός παράγοντας που επέτρεψε την αμφισβήτηση της νομιμότητας ορισμένων διεκδικητών του βυζαντινού θρόνου έναντι μιας πλασματικής

²⁹⁹ *‘... ὅσοι τὸ δέον συνεώρων, ἀγχινοίᾳς τε στάθμῃ ἀπορθοῦντες ἑαυτοὺς εἰς προόρασιν τοῦ μὴ ἂν ἐξεῖναι τὸν Σικελὸν κόμητα εἰς κοσμικὸν ἐγγραφήσεσθαι βασιλέα, ὅς ποτε τῇ Κωνσταντινουπόλει δοῦξ ὑπέκειτο, καὶ τὸ μηδὲ εἶ ἔχειν λόγου τὴν τῆς μάχης πρόφασιν. Τί γάρ, εἴπερ ὁ τὴν Κωνσταντινούπολιν διέπων ἐξαμαρτάνοι φονεύων ἢ τυραννῶν, δίκας ἂν διδοίη τῷ παρεγγράπτῳ ῥηγί, τῷ ἐν Σικελοῖς; Εἰ μὴ ἄρα πᾶσα βασιλεία, πταίουσά τι κατὰ βίον, εὐθύνεσθαι κινδυνευτέα πρὸς τοῦ ὠρεγμένου, ὥς εἰ καὶ ἐπαιδαγωγεῖτο ἢ ἐδεσπόζετο.’* Eustathios of Thessaloniki 62.

³⁰⁰ Stephenson, *Byzantium's Balkan frontier* 165-166, 284. — Lachowicz, *The Family Strategy for Purple* 304-305. — Stanton, *Norman Naval Operations* 150. — Μπουρδάρα, *Καθοσίωσις... Το πολιτικό αδίκτημα* 472.

δυναστικής συνέχειας. Αυτή, όμως, εξυπηρετούσε πλέον και στις δυο περιπτώσεις το νορμανδικό συμφέρον³⁰¹. Με κριτήριο την ακεραιότητα της και ανεξαρτήτως στρατηγικού αποτελέσματος, λοιπόν, η πρόφαση αυτή υπήρξε μια δοκιμασμένη για τον Γουλιέλμο αφορμή με την οποία θα ενέδνε ιδεολογικά την νορμανδική εκστρατεία του 1185.

Οι προστριβές που προκλήθηκαν από την εμφάνιση των επόμενων Ψευδο-Αλέξιων Β', εκείνων που ξεπρόβαλαν μετά την πτώση της βασιλείας του Ανδρόνικου, δεν είναι λιγότερο σημαντικές για τον πολιτικό έλεγχο και το κύρος που η Κωνσταντινούπολη απολαμβάνει στην περιφέρεια της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Η βασιλεία του Ισαάκιου Β' Αγγέλου, συγκεκριμένα, κλήθηκε να αντιμετωπίσει δυο ξεχωριστές περιπτώσεις εμφάνισης Ψευδο-Αλέξιων Β' στο διάστημα 1188-1193.

Όσον αφορά την πρώτη περίπτωση, πρωταγωνιστής στην διεκδίκηση του αυτοκρατορικού θρόνου υπήρξε ένας Ψευδο-Αλέξιος Β' στην Μ. Ασία, τον οποίο επονόμασαν 'Καυσαλώνη'³⁰². Με αφετηρία την Κωνσταντινούπολη περιηγήθηκε στις πόλεις κατά μήκος του Μαιάνδρου, διεκδικώντας τον αυτοκρατορικό τίτλο και συγκεντρώνοντας πλήθος υποστηρικτών και ακολούθων στο πέρασμά του. Ο όρκος πίστης του 1171 σχετίζεται άμεσα με την εμφάνιση και αυτού του Ψευδο-Αλέξιου, καθώς ισχυρίστηκε ότι οι άνδρες που ανέλαβαν την εκτέλεση του απήφησαν τελικά τις εντολές του Ανδρόνικου λόγω της πίστης που όφειλαν στον Μανουήλ³⁰³. Παρόμοιο άλλωστε ισχυρισμό είχε τολμήσει και ο Ψευδο-Αλέξιος Β', όταν είχε βρεθεί στην αυλή

³⁰¹ 'Similarly to the situation from an earlier century, the crisis of the imperial authority became the basis for the pretender... Both Alexios and Andronikos, at least officially, played a role of the defender of the rightful heir.' Lachowicz, *The Family Strategy for Purple* 304. — A. Kolia-Dermizaki, Michael VII Doukas, Robert Guiscard and the Byzantine-Norman Marriage Negotiations, *BSI LVIII/1* (1997) 251-268.

³⁰² '... αὐτίκα γάρ τις Ἀλέξιος, ἐαυτὸν εἶναι λέγων υἱὸν τοῦ τῶν Ῥωμαίων αὐταρχήσαντος Μανουήλ, τοσοῦτον ἀρίστως τὸν ἀγωνιστὴν ὑπέδν τοῦ δράματος καὶ τὸ τοῦ βασιλέως Ἀλεξίου προσωπεῖον εὐφυῶς ὑπεκρίνατο, ὥς καὶ κόμην διευθετίζειν κατὰ τὴν ἐκείνου ὑποξανθίζουσιν καὶ τὸν τῆς γλώττης τοῦ παιδὸς καὶ βασιλέως σχηματίζεσθαι ψελλισμὸν. ἐκ τῆς Κωνσταντίνου μὲν ὥρμητο ὁ μεῖραξ, ἐς δὲ τὰς κατὰ Μαιάνδρον πόλεις πρώτως ὀφθείς κατέλυσεν εἰς πολίχνιον λεγόμενον Ἀρμαλα κάκεισε Λατίνῳ τινὶ ἐπιζενωθεὶς καὶ ὅστις εἶη ἀπηγγελκῶς...' *Nicetae Choniatae Historiae* 420. — *O City of Byzantium* 231.

Σχετικά, βλ. Μπουρδάρ, *Καθοσίωσις... Το πολιτικό αδίκημα* 500-501. — Brand, *Byzantium* 86, 204.

³⁰³ '... (ἔλεγε δέ, ὥς μικρὸν εἰρήκειμεν ἄνωθεν, καὶ ἐκδοθῆναι μὲν εἰς τὸ κατὰ βυθοῦ θαλάσσης ἀκοντισθῆναι παρ' Ἀνδρονίκου, οἰκτειρηθῆναι δὲ παρὰ τῶν τοῦτο ἐπιταχθέντων ὥς πατρῶων αὐτῷ ὁμοτῶν)...' *Nicetae Choniatae Historiae* 420. — *O City of Byzantium* 231.

του Γουλιέλμου Β³⁰⁴. Έστω και αν κανείς δεν πίστευε πραγματικά τον ισχυρισμό κάθε επόμενου Ψευδο-Αλέξιου, αφού οι συνθήκες και το γεγονός του θανάτου ήταν σχετικά πασίγνωστα, η ψευδής αναβίωση του νόμιμου Βυζαντινού αυτοκράτορα έδωσε την αφορμή για βάσιμη αμφισβήτηση της αυτοκρατορικής εξουσίας στα χέρια της δυναστείας των Αγγέλων³⁰⁵.

Ενδεικτική, όμως, της πολιτικής αμφισβήτησης, την οποία η κρίση και πολιτική αστάθεια της προηγούμενης δεκαετίας είχε διευκολύνει, είναι η έμπρακτη συνδρομή την οποία ο Κανσαλώνης απαίτησε και έλαβε για την πραγματοποίηση των αξιώσεων του από τον Κιλίτζ Αρσλάν Β³⁰⁶. Έχοντας υπόψη το σχετικό κείμενο του Χωνιάτη, είναι σαφές ότι η συμμαχία αυτή στηρίχθηκε στον παρελθόντα όρκο πίστης που ο σουλτάνος του Ικονίου είχε λάβει ενώπιον του Μανουήλ και υπέρ του διαδόχου του³⁰⁷. Δόθηκε, έτσι, το πρόσχημα στον Κιλίτζ να προσεταιρίσει τον ντόπιο πληθυσμό της Μ. Ασίας αλλά και τους γενικότερα δυσαρεστημένους από την βασιλεία του Ισαάκιου πολιτικούς παράγοντες της αυτοκρατορίας. Η φαινομενική προάσπιση των συμφερόντων του νόμιμου αυτοκράτορα -μέσω του όρκου πίστης- παρείχε (και) στον

³⁰⁴ 'A son of the rebel had been enjoined to kill the boy, but, his heart being moved to compassion, he had released the youth, who after many hazards, had been brought by destiny to this island.' *The Travels of Ibn Jubayr* 374.

³⁰⁵ 'ὡς ἐν βραχεῖ καιρῷ χιλιάδας ὀκτὼ στρατεύματος ἐφεπομένας λαχεῖν· ὅθεν τὰς κατὰ Μαϊάνδρον ἐπιὼν πόλεις ἃς μὲν ὁμολογία χειρούμενος ἦν, τινὰς δὲ καὶ ἀνθισταμένας παντοίως διέφθειρε. μάλιστα δὲ τὰς ἄλωνας ἐλυμαίνετο, ὅθεν καὶ κανσαλῶνης ἐπεκέκλητο. Κατὰ δὲ τούτου τοῦ μείρακος πολλοὶ μὲν καὶ ἄλλοι πολεμῆσιόντες ἀπεστάλησαν, οὐδεὶς δ' ἐργάσασθαι τι ἔσχε νεανικόν, ἀλλ' ὑπενόστων ἄπρακτοι δεδιότες, μὴ καταπροδοθεῖεν ὑπὸ τῶν συνόντων ἐκείνοις Ῥωμαίων οἷα μάλιστα ρεπόντων εἰς τὸν καθιστάμενον ἄρτι βασιλέως παῖδα καὶ βασιλέα ἢ ἄρχειν αἰρουμένων τὸν βασιλεύοντα Ἰσαάκιον.' *Nicetae Choniatae Historiae* 421. — *O City of Byzantium* 232.

³⁰⁶ '...σύναμά οἱ πρὸς τὸ Ἰκόνιον ἄπεισι καὶ τῷ γέροντι ὀφθεῖς σουλτὰν (οὐπω γὰρ αὐτὸν καθήρηκε τῆς ἀρχῆς ὁ ἐκείνου παῖς Κοτπατῖνος ὡς υἱὸς ἀληθινὸς τοῦ αυτοκράτορος Μανουήλ, ἀλλ' οὐχ ὡς ἐπίσακτος καὶ πλάνος ἐκείνῳ προσδιελέγετο τε καὶ προσεφέρετο... Τῇ συχνῇ δ' ὁμοῦς τοῦ νεανίου ἐκλιπαρήσει ὁ Περσάρχης καθυπενδοὺς οὐδὲ τότε μὲν τὰ τῶν αἰτήσεων ὑπέρογκα ἐτερμάτωσε, συνεχώρησε δ' οὖν ὁμοῦς διὰ σουλτανικοῦ γράμματος, ὃ φασιν οἱ Τούρκοι μουσούριον, ὅσους ἂν σχοίῃ τῶν ὑπὸ τὴν ἐκείνου ἀρχὴν ὑποποιήσασθαι ἀδεῶς. ὁ δὲ ἀναχωρήσας καὶ τὸ γράμμα τοῖς Τούρκοις καθυποδείξας τὸν ἀμνηρᾶν ἐφέλκεται Ἀρσανῆν καὶ ἐτέρους οὐκ ὀλίγους, οἱ ληστεύειν τὰ Ῥωμαίων εἰώθασιν...' *Nicetae Choniatae Historiae* 420-421. — *O City of Byzantium* 231-232.

Σχετικά, βλ. D. Korobeinikov, *The Byzantine-Seljuk Border in Times of Trouble: Laodikeia in 1174-1204, Byzantium, 1180-1204: The Sad Quarter of a Century?*, ed. by A. Simpson, Athens 2015, 49-81: 66. — Harris, *Byzantium and the Crusades* 158. — Angold, *The Byzantine Empire* 307.

³⁰⁷ '...πολλάκις δὲ καὶ ἐπέπληττε καὶ τῶν ἐκ τοῦ δῆθεν πατρὸς ἐκείνῳ τοῦ Μανουήλ ἐπ' αὐτῷ γεγεννημένων ἀναμνησκῶν εὐποιῶν ἀχάριστον περὶ τὸν εὐεργέτην ἐκάλει καὶ τὸ ἀφιλόανθρωπον αὐτῷ ἐπωνείδιζεν, εἰ οὕτως ἀτυχοῦντι τῷ τοῦ φίλου τέκνῳ ἐπαμύνειν οὐκ ἐπικάμπτεται.' *Nicetae Choniatae Historiae* 420. — *O City of Byzantium* 231.

Σχετικά, βλ. Merianos, «The Sons of Hagar» 219. — Brand, *Byzantium* 27.

Σελτζούκο ηγεμόνα πρόσφορο έδαφος για μια δικαιολογημένη κατάληψη βυζαντινών εδαφών, επωφελούμενος ιδίως από την υπονόμευση που η κεντρική αυτοκρατορική εξουσία υπέφερε στην επικράτεια της Μ. Ασίας³⁰⁸.

Ο βαθμός της αμφισβήτησης αυτής εκδηλώνεται έντονα κατά την διάρκεια της εμφάνισης του τέταρτου κατά σειρά Ψευδο-Αλέξιου Β΄, ορμώμενου αυτήν την φορά από την Κιλικία το έτος 1195. Μετά την ανάρρηση του Αλέξιου Γ΄ Αγγελου στον βυζαντινό θρόνο ο Ψευδο-Αλέξιος αυτός εμφανίστηκε στον Σατράπη της Αγκυρας, ο οποίος τον αναγνώρισε ως γιο του Μανουήλ και νόμιμο αυτοκράτορα³⁰⁹. Μια πρώτη ένδειξη της βαρύτητας του συγκεκριμένου διεκδικητή στην αυτοκρατορική εξουσία των Αγγέλων, προκύπτει από το γεγονός ότι ο ίδιος ο Αλέξιος Γ΄ ταξίδεψε ως τα Μαλάγινα, προκειμένου να επιλύσει τις αποσχιστικές τάσεις των κατοίκων αυτής της βυζαντινής επικράτειας³¹⁰. Ο Χωνιάτης διατυπώνει στην ιστοριογραφία του την στιχομυθία που υποθετικά έλαβε μέρος μεταξύ του Βυζαντινού αυτοκράτορα και κατοίκων της περιοχής των Μαλαγίνων.

³⁰⁸ ‘...οὐ γὰρ τοῖς πολλοῖς ἤδη καὶ ἀγροτέροις ἡσπάζετο καὶ ἦν διὰ στόματος καὶ ὀνόματος καὶ θεώμενος ἐδόκει ἐπέραστος, ἀλλὰ καὶ τοῖς κατὰ τὴν βασιλείον αὐλὴν διατρίβουσι καὶ εἰδόσι μάλα ἐπισταμένως ὡς Ἀλέξιος ὁ τοῦ βασιλέως παῖς Μανουὴλ πάλαι τὸν βίον ἀπολέλοιπε τὸν ἀνθρώπινον εἰς θαῦμα ἐτίθετο, γινώσκουσι μὲν τὰ ὄντα, τὰ δὲ καθ’ ἡδονὴν σφίσιν εἰκάζουσι.’ *Nicetae Choniatae Historiae* 421. — *O City of Byzantium* 232.

Σχετικά με την σταδιακή αποδυνάμωση του ελέγχου της κεντρικής εξουσίας στην περιφέρεια της αυτοκρατορίας, την επακόλουθη ενίσχυση της τελευταίας και τις οικονομικής φύσης αιτίες που συνέβαλαν στην διεύρυνση των φυγόκεντρων τάσεων, βλ. την νεότερη εκτίμηση του Knight: ‘Furthermore the process of decreasing central authority cannot entirely be detached from the political failures and weak and unpopular governance of the emperors reigning after the death of Manuel I. However, the geopolitical complexity of an extensive border region subject to near-constant Turkish infiltration, whether violent or otherwise, had increasingly severe transaction-cost implications for centralised Byzantine control. The costs of acquiring sufficient useful information to secure and control nominally Byzantine territory from Constantinople rose significantly with increasing geopolitical complexity, contributing to the reinforcement of independent local power.’ Knight, *The Political Economy of Byzantium* 16.

³⁰⁹ ‘Ἄλλ’ οὕτω μῆνες τρεῖς παριπεύκεισαν, καὶ φήμη τις πρόεισιν ἀψευδὴς ἐκ Κιλικίων τινὰ ὀρμώμενον Ἀλέξιον τοῦνομα, τῷ τοῦ βασιλέως Ἀλεξίου ὀνόματι ἐποχούμενον, ὃν ὁ βασιλεὺς ἐγείνατο Μανουὴλ, τῷ τῆς πόλεως Ἀγκύρας σατραπεύοντι προσρυῆναι καὶ ὑπ’ αὐτοῦ προσδεχθῆναι ὡς υἱὸν ἀληθῆ τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ, οὐχ ὅπως περατώσειεν αὐτῷ τὰ κατ’ ἔφεσιν (ἦδει γὰρ κάκεῖνος ὡς ὁ βασιλεὺς Ἀλέξιος διὰ πνιγμονῆς ὑπ’ Ἀνδρονίκου τὸν βίον κατέστρεψεν)...’ *Nicetae Choniatae Historiae* 461. — *O City of Byzantium* 253.

Σχετικά, βλ. Brand, *Byzantium* 135-136, 144-145.

³¹⁰ ‘Μηδὲν τι δὲ τοῦ θλαδίου κατορθοῦντος πρὸς τὴν ὑπόθεσιν δεῖν ἔγνω καὶ αὐτὸς ὁ βασιλεὺς ἐξέλθειν, ἐν τῷ μέρει δὲ καὶ τῶν μετὰ τοῦ Πέρσου σπονδῶν ἐπιμεληθῆναι, εἰδὼς ὡς οὕτω μάλιστα ῥαδίως καταγωνίσαιτο τὸν ὀνόματι ἐτέρου, καὶ τούτου πάλαι τεθνεώτος, ἐπερχόμενον αὐτῷ ἀντίπαλον. πλὴν ὁ Πέρσης τῷ καιρῷ καταχρώμενος οὐκ ἄλλως τὴν εἰρήνην ἐδέχετο, εἰ μὴ αὐτίκα δωρήσεται οἱ βασιλεὺς ἀργυρίου κεντηνάρια πέντε κεκομμένα εἰς νόμισμα, ἐτησίως δ’ ἔκτοτε τρισὶν ἐκ τούτων φιλοτιμεῖται καὶ σηρικοῖς τεσσαράκοντα νήμασιν, ἅπερ ἐκ Θηβῶν ἐπταπύλων βασιλεῖ κεχορήγηται.’ *Nicetae Choniatae Historiae* 461. — *O City of Byzantium* 253.

Αξίζει να σταθούμε και να αναλύσουμε τον εν λόγω διάλογο, καθώς πρόκειται για μια ιδιόζουσα περίπτωση, κατά την οποία ο Βυζαντινός αυτοκράτορας συνδιαλέγεται αυτοπροσώπως με τους υπηκόους του και προσπαθεί να αποδείξει την κάθε άλλο παρά αυτονόητη, όπως αποδεικνύεται, νομιμότητα του στο αυτοκρατορικό αξίωμα³¹¹. Παρότι είχε επίσημα και τυπικά αναγνωριστεί ως αυτοκράτορας από τους υπηκόους του, τα Μαλάγινα εξέφραζαν μια αμφιταλαντευόμενη πίστη μεταξύ των δυο διεκδικητών, στο σημείο μάλιστα που επιχείρησαν να πείσουν τον εν ενεργεία αυτοκράτορα για την νομιμότητα του Αλέξιου Β΄ κατά την διάρκεια της ακρόασης τους³¹². Μάταια ο Αλέξιος Γ΄ αποπειράθηκε να αποδείξει στους υπηκόους του ότι ο εμφανιζόμενος διεκδικητής είναι ένας απατεώνας, μιας και ήταν ευρέως γνωστό ότι ο Αλέξιος Β΄ είχε δολοφονηθεί με εντολή του Ανδρόνικου. Απέναντι στα επιχειρήματα των κατοίκων, που βεβαίωναν τον αυτοκράτορα για την δικαιολογημένη στάση τους υπέρ της γνησιότητας του Ψευδο-Αλέξιου, ο αυτοκράτορας δείχνει σε δεύτερο χρόνο διατεθειμένος να συμβιβαστεί στο ενδεχόμενο ότι ο Αλέξιος Β΄ παρέμενε ζωντανός. Ωστόσο, ακόμη και αν παραδεχόταν ομολογουμένως το ενδεχόμενο αυτό, ο Αλέξιος Γ΄ διατάσσει κατηγορηματικά ότι η αυτοκρατορική εξουσία ανήκε δικαιωματικά σε εκείνον που κρατούσε την χρονική εκείνη την στιγμή το σκήπτρο των Ρωμαίων, δηλαδή στον ίδιο³¹³. Τότε οι κάτοικοι αντέδρασαν, εκμεταλλευόμενοι το σφάλμα στην

³¹¹ 'Αφικόμενος οὖν κατὰ τὸ πόλισμα τὰ Μελάγγεια πρὸς τῶν ἐκεῖσε βασιλεὺς αὐτοκράτωρ ἀναγορεύεται, πλὴν οὐχὶ καὶ γενναίαν τὴν κατὰ τοῦ ἀντιστάτου Ἀλεξίου σύναρσιν εὗρισκεν, ἀλλ' ὡς βασιλεὶ Ῥωμαίων αὐτῷ προσανέχοντες οὐδὲ τὸν Ψευδαλέξιον ἐκεῖνον φιλοφροσύνης εἶων ἐκτός, τούτῳ τε κάκεινῳ τὰ βλέμματα χαριζόμενοι πρὸς ἑκατέρους ταῖς γνώμαις ἔρρεπον, μηδαμῶς ἐμφαίνοντες, ὅτῳ προσρέπουσιν ἀκραιφνῶς· ὅθεν παντὶ τῷ βουλομένῳ παρεῖχον κατανοεῖν ὡς ἀμφίρροποι ὄντες οὐδετέρῳ μὲν ἐκ τοῦ αὐτίκα προσκείσονται, κατὰ δὲ καιρὸν τῷ νικῶντι προσθήσονται. ἀλλὰ καὶ ταῖς πρὸς βασιλέα ἐντεύξεσιν ὑπεξαίροντες τὸν Ἀλέξιον οὐδαμῶς ἔλγηον.' *Nicetae Choniatae Historiae* 462. — *O City of Byzantium* 253.

'Choniates notes that the city of Melangeia courted recognition of an imperial pretender, an imposter whom attempted to assume the identity of murdered Emperor Alexios II Komnenos after 1195.81 The weakness of the pretender's claim (Alexios II was widely known to have been murdered in 1183 by Andronikos I) and the fact that Melangeia was at the same time welcoming a visit from reigning Emperor Alexios III Angelos indicates that the city's leaders sought to strengthen their independent position and use their potential recognition of a pretender as a tool of negotiation.' Knight, *The Political Economy of Byzantium* 16.

³¹² '...πολλάκις οὖν ἔλεγον ὡς „καὶ σὺ ἀγάσαιο ἂν τὸν ἄνδρα, εἰ θεάσαιο, δέσποτα βασιλεῦ. οὕτω πυρσαῖς καὶ ἐκτενέσι κόμαις ἡγλαῖσται, ὡς εἰ χρυσίου ἦσαν ἀπορρινήματα. οὕτως ἐστὶν εὐήλιξ, οὕτως ἰππότης ἀκράδαντος, ὡς εἴπερ τῇ ἐφεστρίδι ἐμπεπερόνητο.' *Nicetae Choniatae Historiae* 462. — *O City of Byzantium* 253.

³¹³ 'Πρὸς δὲ ταῦτα τοῦ βασιλέως ἀνθυπενεγκόντος ποτὲ ὡς ὁ τοῦ αὐτοκράτορος υἱὸς Μανουὴλ πάλαι ἀπεβίω θανάτῳ, ᾧ δὴ πρὸς Ἀνδρόνικου καταδεδίκαστο, ὁ δὲ νῦν προσιὼν οὗτος πλάνος ἐστὶ καὶ τοῦ τῶν Κομνηνῶν γένους ἀλλότριος, εἰ δ' ἐκεῖνον δοίῃ τις ζῆν καὶ τοῦτον εἶναι τὸν ἐπιόντα, ἀλλ' αὐτὸς ἄρχειν δῆπουθεν δικαιότερος, ὁ καὶ τὰ Ῥωμαίων σκήπτρα χειρίζων νυνί...' *Nicetae Choniatae Historiae* 462. — *O City of Byzantium* 253.

επιχειρηματολογία του και κεφαλαιοποιώντας την προφανή υποχώρηση στον συλλογισμό του αυτοκράτορα. Ανταπάντησαν ευθέως στον Αλέξιο Γ΄, αρνούμενοι την σιγουριά του για τον θάνατο του ανήλικου αυτοκράτορα και λέγοντας του *‘μὴ οὖν χαλέπαινε τοῖς τὸν νεανίαν οἰκτεῖρουσιν ἐκ μὲν τριγωνίας τὴν βασιλείαν ἐς αὐτὸν καταβαίνουσιν ἔχοντα, ἀρχῆς δ’ ὁμοῦ καὶ πατρίδος παρὰ δίκην ἀποπλαζόμενον’*³¹⁴.

Συνεπώς, είναι εμφανές ότι ο κίβδηλος ισχυρισμός ενός επίδοξου σφετεριστή αρκούσε στο χρονικό και ιστορικό πλαίσιο που μελετούμε εδώ, ώστε να υποβαθμίσει την αυτοκρατορική νομιμότητα του Βυζαντινού αυτοκράτορα στα μάτια των υπηκόων του³¹⁵. Η ευκαιρία αυτή παρουσιάστηκε αρχικά με αφορμή τον όρκο πίστης του 1171, έπειτα με την δολοφονία του Αλέξιου Β΄ και κλιμακωτά οδήγησε στην ανάληψη της ευθύνης για αποκατάσταση μιας εξόφθαλμης αδικίας από διάφορους στασιαστές, εχθρούς του Βυζαντίου αλλά και χρόνια δυσαρεστημένους διεκδικητές του βυζαντινού θρόνου. Ακολουθώντας τον θάνατο του Μανουήλ και την εκτέλεση του Αλέξιου Β΄, η διευρυμένη υποβάθμιση της αυτοκρατορικής εξουσίας από μια σειρά Ψευδο-Αλεξίων που μιμήθηκαν τον ανήλικο αυτοκράτορα, είναι μια ακόμη συνέπεια της εργαλειοποίησης του όρκου πίστης εις βάρος της νομιμότητας των Βυζαντινών αυτοκρατόρων.

³¹⁴ *‘...ἐπέλάβοντο τῶν λεγομένων οἱ ἀκροώμενοι καὶ ἀπ’ αὐτῶν πορισάμενοι τὴν ἀντίθεσιν „ὄρῳ“ ἔλεγον, „βασιλεῦ, ὡς ἀμφιγνοεῖς καὶ σὺ περὶ τοῦ παιδὸς καὶ τὸν ἐκείνου θάνατον ἀμφήριστον ἤγησαι;...’ Nicetae Choniatae Historiae 462. — O City of Byzantium 254.*

³¹⁵ Μπουρδάρα, Καθοσίωσις... Το πολιτικό αδίκημα 510.

Συμπεράσματα

Εν κατακλείδι, η ιστορική σημασία του Συνοδικού Τόμου του 1171 και κυρίως του συμπεριλαμβανόμενου όρκου πίστης ερμηνεύεται σε άμεση συνάρτηση με την νομιμότητα αλλά και αμφισβήτηση της εξουσίας των Βυζαντινών αυτοκρατόρων στις δεκαετίες που ακολουθούν τον θάνατο του Μανουήλ. Η αναγνώριση της αλληλεπίδρασης μεταξύ του όρκου αυτού και των πολιτικών εξελίξεων των ετών 1180-1195 είναι κομβική ώστε να αναλύσουμε την σημασία αυτών στην ακριβέστερη δυνατή ιστορικότητα τους.

Πρωτίστως, το γεγονός ότι όρκος πίστης θεσπίστηκε από τον Μανουήλ προκειμένου να διασφαλίσει την δυναστική διαδοχή του αυτοκρατορικού αξιώματος έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την γνώμη των μελετητών που κρίνουν ότι ο Μανουήλ δεν προνόησε σχετικά με την κληρονομιά του. Το σύνολο των κειμενικών αναφορών, καθώς και το περιεχόμενο του όρκου πίστης που προσεγγίσαμε, δείχνουν ότι ο Μανουήλ επιδίωξε με το νομικό και θεσμικό μέτρο του όρκου να εξασφαλίσει την πίστη προς τον γιο και διάδοχο του. Διέθετε την ισχύ Συνοδικής Απόφασης και υποχρέωνε νομικά όσους είχαν ορκιστεί να αναγνωρίσουν την νομιμότητα του Αλέξιου Β' και να εγγυηθούν την διαδοχή του έναντι άλλων διεκδικητών στον θρόνο. Δεδομένου ότι ο Μανουήλ στήριξε το μέτρο αυτό σε ένα υπάρχον πολιτικό δίκτυο που συνέδεε τους ηγεμονικούς οίκους μεταξύ τους, η έκταση και σημασία αυτής της δέσμευσης γνώρισε αξιοσημείωτες διαστάσεις. Ο πολιτικός ρόλος που οι ξένοι ηγεμόνες, τους οποίους ο Ευστάθιος ονοματίζει, αλλά και οι εκπρόσωποι των ιταλικών κοινοτήτων στην Αδριατική διεκδίκησαν μετά την δολοφονία του Αλέξιου Β' είναι χαρακτηριστικές περιπτώσεις αυτής της πρωτοβουλίας. Πέρα από τον γεωγραφικό χώρο στον οποίο εφαρμόστηκε, η ευρύτητα του όρκου πίστης δεν περιορίστηκε σε ένα συγκεκριμένο πολιτικό ή κοινωνικό υπόστρωμα. Βάσει των εξεταζόμενων πηγών, έγινε αντιληπτό ότι εγγυητές της πίστης στον Αλέξιο Β' αποτέλεσαν εξίσου η αυλική αριστοκρατία, ο ευρύτερος οίκος των Κομνηνών, όπως επίσης πολιτικοί και εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι. Σε αυτήν την κατηγορία συμπεριλαμβάνονται και άσημοι υπήκοοι της περιφέρειας της βυζαντινής αυτοκρατορίας, όπως χαρακτηριστικά υπέδειξε το συμβάν στα Μαλάγινα. Ο Μανουήλ, λοιπόν, πέτυχε να προσδέσει στο άρμα της ομαλής αυτοκρατορικής διαδοχής ένα ευρύ και ποικίλο φάσμα εγγυητών

προκειμένου να προλάβει τυχόν επιβουλές και αμφισβητήσεις στην μελλοντική βασιλεία του γιου και διαδόχου του.

Εξαιτίας των δυνατοτήτων που το μέτρο αυτό παρείχε, η πίστη στον ανήλικο αυτοκράτορα αποτέλεσε ευθύς εξαρχής μια βάσιμη δικαιολογία για την πολιτική δραστηριότητα και ανέλιξη όσων ευθυγραμμιζόταν έστω και προσχηματικά με τις επιταγές του σχετικού όρκου. Εκμεταλλευόμενος αυτή τη συνθήκη, ο Ανδρόνικος προσέδωσε στην πολιτική του σταδιοδρομία μια επίφαση νομιμότητας, η οποία του επέτρεψε αρχικά την εγγύτητα στον αυτοκρατορικό θεσμό, έπειτα την αναγόρευση του ως συναυτοκράτορα και τελικά την άνομη κατάληψη του. Ο εμφύλιος πόλεμος αποτέλεσε μια κατάλληλη συγκυρία, με την οποία ο Ανδρόνικος κλήθηκε να εξυπηρετήσει έναν ιδιαίτερο κρίσιμο ρόλο στα πολιτικά γεγονότα της περιόδου: εκείνου του σωτήρα. Με την προϋπόθεση ότι ήταν πιστός στον νόμιμο αυτοκράτορα, στο πλαίσιο δηλαδή των όρκων του έως ότου ο Αλέξιος ενηλικιωθεί, ο Ανδρόνικος απολάμβανε την νομιμότητα που αναλογούσε στο αξίωμα του συναυτοκράτορα.

Το σημείο μεταβολής στην πολιτική εξέλιξη του Ανδρόνικου υπήρξε η δολοφονία του Αλέξιου Β'. Συγκριτικά με άλλες παρόμοιες περιπτώσεις σφετερισμού της αυτοκρατορικής εξουσίας, μερικές από τις οποίες στέφθηκαν με επιτυχία και η νομιμότητα των σφετεριστών έγινε εφικτή, η περίπτωση του Ανδρόνικου έχαιρε διαφορετικής έκβασης. Παρά το γεγονός ότι η παράνομη και ιερόσυλη για τα βυζαντινά δεδομένα πράξη διαπράχθηκε με εντολή του συναυτοκράτορα, η απώλεια νομιμότητας στην περίπτωση του Ανδρόνικου προέκυψε εξαιτίας της καταπάτησης του όρκου πίστης του. Όμως, η συνέπεια αυτή δεν οφείλεται σε μια ηθικά προσκείμενη και ίσως αφελή υπεράσπιση του Συνοδικού Τόμου ή του όρκου πίστης εκ μέρους εκείνων που δεσμεύτηκαν υπέρ πίστεως και προστασίας του ανήλικου αυτοκράτορα. Αντιθέτως, η έλλειψη νομιμότητας που χαρακτηρίζει στο εξής την παραμονή του Ανδρόνικου στον θρόνο οφείλεται στο γεγονός ότι οι λοιποί διεκδικητές της αυτοκρατορικής εξουσίας στηρίχθηκαν εξίσου στον όρκο πίστης ώστε να στιγματίσουν τον Ανδρόνικο ως τύραννο και να τον καθαιρέσουν. Με άλλα λόγια, το γεγονός που ζημίωσε την αυτοκρατορική εξουσία του Ανδρόνικου, η διαστρέβλωση του όρκου πίστης με ύστατη έκφραση της την δολοφονία του αυτοκράτορα, αποτέλεσε συνεπακόλουθα το πολιτικό κέρδος όσων δυνητικά παρέμεναν υπόχρεοι στην εξασφάλιση της διαδοχής του Αλέξιου Β'. Δρούσαν στο πλαίσιο του όρκου πίστης και των επιταγών μιας νόμιμης αυτοκρατορικής εξουσίας, την οποία και φαινομενικά προασπιζόταν σε αντιδιαστολή με τον 'τύραννο' Ανδρόνικο. Το σύνθημα που ουσιαστικά εξυπηρέτησε τα πολιτικά

τους σχέδια αποτέλεσε η επανόρθωση της πολιτικής νομιμότητας και σταθερότητας στην Κωνσταντινούπολη, κατόπιν μιας πολυτάραχης και επιζήμιας πολιτικής κρίσης. Είναι, επομένως, ενδεικτικό της πολιτικής πορείας του Ανδρόνικου ότι αφαίρεσε από την εξίσωση το μοναδικό έρεισμα και συνδετικό κρίκο ανάμεσα σε αυτόν και την νομιμότητα που η παγίωση του στον αυτοκρατορικό θρόνο απαιτούσε.

Το παράδειγμα, τέλος, του Γουλιέλμου Β΄ και της μεθοδικής εκμετάλλευσης των συνθηκών με σκοπό την εξυπηρέτηση του νορμανδικού συμφέροντος καταδεικνύει την τελική αξιοποίηση του όρκου πίστης εις βάρος της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Ως αφετηρία και πιθανώς αιτία αυτής της κατάστασης μπορούμε να εντοπίσουμε την εμπλοκή των ξένων δυνάμεων στα εσωτερικά πολιτικά ζητήματα της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Με τον όρκo πίστης ο Μανουήλ επιχείρησε να εγκαθιδρύσει έναν θεσμό που θα επιβίωνε μετά τον θάνατο του, θα προστάτευε την δυναστική διαδοχή του Αλέξιου Β΄ και θα εγγυόταν την πολιτική σταθερότητα. Παρέχοντας την ιδιότητα των εγγυητών της αυτοκρατορικής εξουσίας στους ξένους ηγεμόνες, ο Μανουήλ στόχευε να προλάβει την δραστηριοποίηση στασιαστών εναντίον του διαδόχου, αλλά και να αποθαρρύνει μελλοντικούς διεκδικητές μέσω της εκτεταμένης και υψηλού κύρους στήριξης που ο Αλέξιος Β΄ θα διέθετε.

Όμως, η πολιτική αυτή αποδείχθηκε κρίσιμη για την εξέλιξη της αυτοκρατορικής εξουσίας κυρίως μετά την δολοφονία του νόμιμου διάδοχου. Το μέτρο που προοριζόταν να λειτουργήσει ως ανασταλτικός παράγοντας για τον σφετερισμό ή την δολοφονία του διαδόχου ευνόησε τελικά το αποτέλεσμα που επιχειρούσε να αποφύγει. Δίνοντας τους την δυνατότητα να επεμβαίνουν κατά βούληση στην αυτοκρατορική διαδοχή, ο Μανουήλ είχε πρακτικά εξασφαλίσει ένα εργαλείο για την νομιμοποίηση των πολιτικών ενεργειών που θα αναλάμβαναν όσοι είχαν ορκιστεί πίστη στον Αλέξιο Β΄. Συμπεραίνουμε ότι το σύστημα αυτό είναι προσωποπαγές, με την έννοια ότι ουσιαστικά βασίζεται και περιστρέφεται γύρω από τον Αλέξιο Β΄, δίχως τον οποίο το νόημα και η ισχύς του όρκου πίστης εκλείπουν. Εξηγείται έτσι η ανάγκη εφεύρεσης ενός ή περισσότερων Ψευδο-Αλεξίων Β΄, οι οποίοι θα επανάφεραν σε ισχύ τις επιταγές του όρκου πίστης και θα συσπείρωναν δικαιωματικά όσους στο παρελθόν δεσμευόταν από αυτόν. Έχοντας, λοιπόν, έναν πλασματικό αλλά νόμιμο αυτοκράτορα στο πλευρό του, ο Γουλιέλμος Β΄ προσέδωσε νομιμότητα στις πολιτικές του διεκδικήσεις και πέτυχε να καλύψει ιδεολογικά την εκστρατεία του εναντίον της βασιλεύουσας πόλης.

Πίνακας βραχυγραφιών

<i>BMGS</i>	<i>Byzantine and Modern Greek Studies</i>
<i>Βυζ. Κειμ. Μελ.</i>	<i>Βυζαντινά κείμενα και μελέται</i>
<i>BSl</i>	<i>Byzantino-Slavica</i>
<i>Byz</i>	<i>Byzantion</i>
<i>Byz. Sorb.</i>	<i>Byzantina Sorbonensia</i>
<i>BZ</i>	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
<i>CFHB</i>	<i>Corpus Fontium Historiae Byzantinae</i>
<i>Δωδώνη</i>	Επιστημονική επετηρίδα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
<i>EIE</i>	Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
<i>DIR</i>	<i>De Imperatoribus Romanis</i> ("On the Rulers of Rome")
<i>JGR</i>	<i>Jus Graecoromanum</i>
<i>JMH</i>	<i>The Journal of Medieval History</i>
<i>JÖB</i>	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik</i>
<i>MEG</i>	<i>Medioevo Greco</i> (<i>Rivista di Storia e filologia bizantina</i>)
<i>MHJ</i>	<i>The Medieval History Journal</i>
<i>MJb</i>	<i>Mittellateinisches Jahrbuch</i>
<i>REB</i>	<i>Revue des études byzantines</i>
<i>Studia Ceranea</i>	<i>Journal of the Waldemar Ceran Research Centre for the History and Culture of the Mediterranean Area and South-East Europe</i>
<i>SBN</i>	<i>Studi bizantini e neoellenici</i>
<i>Symmeikta</i>	<i>Byzantina Symmeikta</i> (Βυζαντινά Σύμμεικτα)

<i>TM</i>	<i>Travaux et mémoires</i>
<i>VizVrem</i>	<i>Vizantijskij Vremennik</i>
<i>ZMNP</i>	<i>Zhurnal ministerstva narodnogo prosvieshcheniia [=</i> Journal du Ministère de l'instruction publique (St. Petersburg)]
<i>ZRVI</i>	<i>Zbornik radova Vizantološkog instituta</i>

Βιβλιογραφία

Πηγές

Αναστασίου Ι. Ε., Βίος Κωνσταντίνου-Κυρίλλου. Βίος Μεθοδίου, *Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 12 (1967) 113-200.

A History of Deeds Done Beyond the Sea by William, Archbishop of Tyre, Vol. 1, ed. and annot. by E. Atwater-Babcock – A. C. Krey, New York 1943.

Burgmann L., *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V.* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte Band 10, hrsg. von D. Simon], Frankfurt am Main 1983.

Chronica magistri Rogeri de Houedene (11..-1201?), Flight. 2, ed. by W. Stubbs, London 1868-1870.

Deeds of John and Manuel Comnenus by John Cinnamos, trans. by Charles M. Brand, New York 1976.

Eustathii Thessalonicensis opera minora (magnam partem inedita), [CFHB Series Berolinensis 32] ed. by P. Wirth, Berlin 1999, 190.

Eustathios of Thessaloniki. The Capture of Thessaloniki, trans. by John R. Melville Jones, Canberra 1988.

Geoffrey de Villehardouin. Memoirs or Chronicle of The Fourth Crusade and The Conquest of Constantinople, trans. by F. T. Marzials, London 1908.

Georges et Dèmètrios Tornikes, Lettre set discours, ed. and trans. by J. Darrouzès, Paris 1970, 337-345.

Grumel V., Les Regestes des actes du Patriarcat de Constantinople, *Le Patriarcat Byzantin. Série I*, Chalcedoine 1936.

Ioannes Lydus. On powers or the magistracies of the Roman state, ed. and transl. by Anastasius C. Bandy, Philadelphia 1983.

Kirakos Gandzaketsi's History of the Armenians, *Armenian Historical Sources of the 5th - 15th Centuries. Selected works*, trans. by R. Bedrosian (1996).

Liber ad honorem Augusti di Pietro da Eboli, secondo il cod. 120 della Biblioteca civica di Berna. No. 39, ed. by G. B. Siragusa, Roma 1906.

Manafis C., Ἀνέκδοτος νεκρικός διάλογος ὑπαινισσόμενος πρόσωπα καὶ γεγονότα τῆς βασιλείας Ἀνδρονίκου Α΄ τοῦ Κομνηνοῦ, *Ἀθηνᾶ*, 76, Αθήνα 1976-1977: 308-322.

Michaelis Choniatae Epistulae, [CFHB Series Berolinensis 41] ed. by F. Kolovou, Berlin 2001.

Nicene and Post-Nicene Fathers, Second Series: Volume I—Eusebius of Caesarea: Church History, Life of Constantine the Great, Oration in Praise of Constantine, ed. by P. Schaff - Rev. Henry Wallace and trans. by Rev. Arthur Cushman McGiffert, New York 1890.

Nicetae Choniatae Historia, [CFHB Volumen XI/1] edid. H.-G. Beck - A. Kambylis - R. Keydell, Berlin 1975.

Nicetae Choniatae Orationes et Epistulae, [CFHB Volumen III] edid. H.-G. Beck - A. Kambylis - R. Keydell, Berolini et Novi Eboraci 1972.

Παπαδοπούλου-Κεραμέως Α., *Ανάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας ἢ Συλλογὴ Ἀνέκδοτων καὶ σπανίων ἐλληνικῶν συγγραφῶν περὶ τῶν κατὰ τὴν Ἑῶαν ὀρθόδοξων ἐκκλησιῶν καὶ μάλιστα τῆς τῶν Παλαιστινῶν* Vol. IV, Ἐν Ἀγία Πετροπόλει 1987, 109-113 (Ἀνατύπωση Bruxelles 1963).

O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates, trans. by H. J. Magoulias, Detroit 1984.

Pavlov A., Sinodal'nij akt Konstantinopol'skago patriarcha Michaila Anchiala 1171, *VizVrem* 2 (1895) 388-393 (ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ Cod. Mosq. 33, 1687: 2). / Πάβλωφ Α., Συνοδικὸς τόμος τοῦ Κωνσταντινουπόλεως πατριάρχου Μιχαὴλ τοῦ τοῦ Ἀγχιάλου (ἔτει 1171), *Βυζαντινὰ Χρονικὰ* τ. 2 (1985) 388-393.

Pietro da Eboli, Book in Honor of Augustus (Liber ad honorem Augusti), ed. and trans. by G. Hood, Tempe (Arizona) 2012.

Pseudo-Codinus, De annis ab orbe condito, *Die byzantinischen Kleinchroniken vol. 1*, ed. by P. Schreiner [CFHB Series Vindobonensis 12.1.], Vienna 1975, 128-155.

Synopsis Basilicorum, JGR 5, ed. by P. Zepos (post C.E. Zacharia von Lingenthal), Athens 1931.

Théodose Zygomalas et sa Paraphrase de la Synopsis minor, ed. by S. Perentidis [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 5], Athens 1994.

The Chronicle of Arnold of Lubeck, trans. by G. A. Loud, London - New York 2019.

The Chronicle of Magnus of Reichersberg, *The Crusade of Frederick Barbarossa. The History of the Expedition of the Emperor Frederick and Related Texts*, trans. and annot. by G. A. Loud, London 2010, 149-168.

The Chronography of Bar Hebraeus. Gregory Abu'l-Faraj 1225-1286, Vol 1. English translation, ed. by Sir Ernest A. Wallis Budge, Amsterdam 1976.

The Conquest of Constantinople. Robert of Clari, trans. with introduction and notes by E. H. McNeal, New York 1969.

The History of the Expedition of the Emperor Frederick, *The Crusade of Frederick Barbarossa. The History of the Expedition of the Emperor Frederick and Related Texts*, trans. and annot. by G. A. Loud, London 2010, 33-134.

The Old French Continuation of William of Tyre, 1184-97. Part 1, *The Conquest of Jerusalem and the Third Crusade. Sources in Translation*, ed. by P. W. Edbury, London - New York 1998.

The Syriac Chronicle of Michael Rabo (The Great). A Universal History from the Creation, trans. by M. Moosa, New Jersey 2014.

The Travels of Ibn Jubayr. A Medieval Journey from Cordoba to Jerusalem, trans. from the original Arabic by R. J. C. Broadhurst with an introduction R. Irwin, London 2020.

Walter Map, De nugis curialium, ed. and transl. by R. J. Montague, rev. by C. Nugent – L. Brooke -R. A. Baskerville Mynors, Oxford 1983.

Μελέτες

Alexander P. J., Medieval Apocalypses as Historical Sources, *The American Historical Review* (AHR) Vol. 73/No 4, Washington 1968, 997-1018.

Angelov Dimiter G., Domestic Opposition to Byzantium's Alliance with Saladin: Niketas Choniates and his Epiphany Oration of 1190, *BMGS* 30 (2006) 49–68.

Angelov D. G., *Imperial ideology and political thought in Byzantium, 1204-1330*, Cambridge 2007.

Angold M., *The Byzantine Empire, 1025-1204. A political History*, London - New York 1997².

Angold M., The road to 1204: the Byzantine background to the Fourth Crusade, *JMH* 25.3 (1999) 257-278.

Βάρζος Κ., Η Γενεαλογία των Κομνηνών τόμος Β', *Βυζ. Κείμε. Μελ.* 20, Θεσσαλονίκη 1984.

Brand Charles M., The Byzantines and Saladin, 1185-1192: Opponents of the Third Crusade, *Speculum* Vol. 37/No. 2 (1962) 167-181.

Brand C. M., *Byzantium confronts the West: 1180-1204*, Cambridge 1968.

Bréhier L., Les institutions de l'empire byzantin, *Le Monde byzantin* vol. II, ed. by A. Michell, Paris 1949.

Chalandon F., *Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile* vol. II, Paris 1907.

Charanis P., The Imperial Crown Modiolus and its constitutional Significance, *Byz* Vol. 12. No. 1/2 (1937) 189-195.

Cheyne Jean-Claude, Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210), *Byz. Sorb.* Vol. 9., Paris 1990.

Cheyne J. -C., Byzance et l'Orient latin: le legs de Manuel Comnène, *Chemins d'outre-mer Études d'histoire sur la Méditerranée médiévale offertes à Michel Balard*, ed. by

Damien Coulon - Catherine Otten-Froux - Paule Pagès - Dominique Valérian, Sorbonne 2004, 117-127.

Cheyne J. -C., Some Thoughts on the Relations between Greeks and Latins at the time of the First and Fourth Crusades, *Byzantium and the West: perception and reality (11th-15th c.)*, ed. by Nikolaos G. Chrissis – Athina Kolia-Dermizaki – Angeliki Papageorgiou (2019), 84-99.

Dagron G., *Emperor and priest. The Imperial Office in Byzantium*, trans. by J. Birell, Cambridge 2003.

Dimnik M., Kievan Rus, the Bulgars and the southern Slavs, c. 1020–c. 1200, *The New Cambridge Medieval History. Volume IV c. 1024–c. 1198, Part II*, ed. by D. Luscombe – J. Riley-Smith, Cambridge 2008, 254-276.

El-Cheikh N. M., Byzantium through the Islamic Prism from the twelfth to the Thirteenth century, *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, ed. by Angeliki E. Laiou – Roy Parviz Mottahedeh, Washington D. C. 2001, 53-69.

Ensslin W., Zur Frage nach der ersten Kaiserkrönung durch den Patriarchen und zur Bedeutung dieses Aktes Walzeremoniell, *BZ* 42 (1942) 101-115.

Garland L. – Stone A., Maria Porphyrogenita, daughter of Manuel I Comnenus, *DIR: An Online Encyclopedia of Roman Rulers and their Families* (2006) <http://www.roman-emperors.org/maryp.htm>.

Gaul N., Andronikos Komnenos, Prinz Belthrandos und der Zyklus: Zwei Glossen zu Niketas Choniates' Χρονική Διήγησις, *BZ* 96. 2 (2003) 623–60.

Grünbart M., Die Macht der Historiographen – Andronikos Komnenos und sein Bild, *ZRVI* 48 (2011) 77–87.

Harris J., *Byzantium and the Crusades*, London-New Delhi-New York-Sydney 2014².

Hecht W., *Die byzantinische Außenpolitik zur Zeit der letzten Komnenenkaiser (1180-1185)*, (Diss. Würzburg) Neustadt-Aisch 1967.

Holmes C., De-centring 12th-century Constantinople: Archbishop Eustathios and the Norman conquest of Thessalonica revisited, *Byzantium and the West: Perception and Reality (11th–15th c.)*, ed. by N. G. Chrissis - A. Kolia-Dermitzaki - A. Papageorgiou, London - New York 2019: 141-155.

Hussey J. M., Byzantium and the Crusades, 1081-1204, *A History of the Crusades* [ed. by K. M. Setton]. *Vol II: the later Crusades, 1189-1311*, ed. by R. L. Wolf – H. W. Hazard, Madison – Milwaukee – London 1969, 123-152.

Jurewicz O., *Andronik I. Komnenos*, Poland 1962.

Καραγιαννόπουλος Ιωάννης Ε., *Η Πολιτική Θεωρία των Βυζαντινών*, Θεσσαλονίκη 1988.

Kazhdan A. – Franklin S., *Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries*, Cambridge – Paris 1984.

Kazhdan A., Latins and Franks in Byzantium: Perception and Reality from the Eleventh to the Twelfth Century, *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, ed. by Angeliki E. Laiou – Roy Parviz Mottahedeh, Washington D. C. 2001, 83-100.

Knight R., The Political Economy of Byzantium: Transaction Costs and the Decentralisation of the Byzantine Empire in the Twelfth Century, *Economic History Working Papers vol. 187* (2014) 1-23.

Kolia-Dermitzaki A., Michael VII Doukas, Robert Guiscard and the Byzantine-Norman Marriage Negotiations, *BSI LVIII/1* (1997) 251-268.

Korobeinikov D., The Byzantine-Seljuk Border in Times of Trouble: Laodikeia in 1174-1204, *Byzantium, 1180-1204: The Sad Quarter of a Century?*, ed. by A. Simpson, Athens 2015, 49-81.

Kyritses D., Political and Constitutional Crisis at the End of the Twelfth Century, *Byzantium, 1180-1204: The Sad Quarter of a Century?*, ed. by A. Simpson, Athens 2015, 97-111.

Λαμπρίδης Οδ., *Ἡ ποινή τῆς τυφλώσεως παρά Βυζαντινοῖς*, Αθήναι 1949.

Labuk T., Andronikos I Komnenos in Choniates' History: a trickster narrative?, *Storytelling in Byzantium. Narratological approaches to byzantine texts and images*, ed. by C. Messis – M. Mullett – I. Nilsson, Uppsala 2018, 263-286.

Lachowicz P., The Family Strategy for Purple –Comparing the Methods of Andronikos I and Alexios I Komnenos of Constructing Imperial Power, *Studia Ceranea* 9 (2019) 301-317.

Lachowicz P., The Title Hierarchy of the Last Komnenoi and the Angelos Dynasty—from Sebastohypertatos to Sebastokrator, *Studia Ceranea* 11 (2021) 283-300.

Levine R., How to read Walter Map," *Mittellateinisches Jahrbuch* XXIII (1988) 91-105.

Lilie R. -J., Des Kaisers Macht und Ohnmacht. Zurn Zerfall der Zentralgewalt in Byzanz vor dem vierten Kreuzzug, *VARIA I* [*Poikila Byzantina* 4], Beiträge von R.-J. Lilie und P. Speck, Bonn 1984.

Lilie R. -J., *Handel und Politik zwischen dem byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua, 1081–1204*, Amsterdam 1984.

Lilie R. -J., *Byzantium and the Crusader States, 1096-1204*, trans. by J. C. Morris - J. E. Ridings, Oxford 1993.

Μπουρδάρα Καλλιόπη Α., *Καθοσίωσις και τυραννίς κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους (867-1056)*, Αθήνα 1981.

Μπουρδάρα Καλλιόπη Α., *Καθοσίωσις και τυραννίς. Το πολιτικό αδίκημα στο Βυζάντιο (8ος-13ος αιώνας)*, Αθήνα 2015.

Μπουρδάρα Καλλιόπη Α., Δικονομικά ζητήματα σχετικά με τὸ ἔγκλημα καθοσιώσεως τῇ μέσῃ βυζαντινῇ περίοδῳ (8ος-12ος αἰώνας), *Τιμητικός Τόμος Νικολάου Κ. Κλαμαρή, τόμ. Ι*, Αθήνα 2016: 675-680.

Μωυσεΐδου Γ., Ο ὅρος «πορφυρογέννητος» ὡς ἐκφραση πολιτικῆς νομιμότητος, *Δωδώνη τόμος ΚΒ'/τεύχος 1 (Ανάτυπο)*, Ιωάννινα 1993, 317-349.

Macrides R. J., From the Komnenoi to the Palaiologoi: imperial models in decline and exile, *New Constantines: The rhythm of imperial renewal in Byzantium, 4th-13th centuries, Papers from the Twenty-sixth Spring Symposium of Byzantine Studies, St Andrews, March 1992*, ed. by P. Magdalino (1992) 269-282.

Magdalino P., Aspects of Twelfth-Century Byzantine Kaiserkritik, *Speculum* vol. 58 (1983) 326-46.

Magdalino P., *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge 2002.

Magdalino P., The Byzantine Empire. 1118-1204, *The New Cambridge Medieval History IV: C. 1024-C. 1198, Part II*, ed. by D. Luscombe – J. Riley-Smith, Cambridge 2006, 611-643.

Magdalino P., Isaak II, Saladin and Venice, *The Expansion of Orthodox Europe: Byzantium, the Balkans and Russia*, ed. J. Shepard, Ashgate 2007, 93-106.

Magdalino P., Money and the Aristocracy (1180-1204), *Byzantium, 1180-1204: The Sad Quarter of a Century?*, ed. by A. Simpson, Athens 2015, 195-204.

Makk F., *The Arpads and the Comneni Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century*, trans. by G. Novak, Budapest 1989.

Matthew D., *The Norman Kingdom of Sicily*, Cambridge 1992.

McNeal E. H., The Story of Isaac and Andronicus, *Speculum* Vol. 9, No. 3 (1934) 324-329.

Medvedev I., Ἡ συνοδικὴ ἀπόφασις τῆς 24 Μαρτίου 1171 ὡς νόμος γιὰ τὴ διαδοχὴ στὸ θρόνο τοῦ Βυζαντίου, *Τὸ Βυζάντιο κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα: Κανονικὸ δίκαιο, κράτος καὶ κοινωνία*, ed. by N. Oikonomides, Athens 1991, 229-238.

Melicharová P., William of Tyre: shaping of anti-Byzantine sentiments in the period preceding the fourth crusade, *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské university (C, Řada historická)* vol. 53/iss. C51 (2004) 5-16.

Merianos G., «The Sons of Hagar» in Archbishop Eustathios' The Capture of Thessaloniki: Some Evidence Concerning Late Twelfth Century Byzantine-Turkish Relations, *Symmeikta vol. 17* (2005) 213–221.

Müller S. P., *Latins in Roman (Byzantine) Histories. Ambivalent Representations in the Long Twelfth Century*, Leiden – Boston 2022.

Neocleous S., Byzantine-Muslim Conspiracies against the Crusades: History and Myth, *JMH* 36 (2010) 253–274.

Neocleous S., Tyrannus Grecorum. The Image and Legend of Andronikos I Komnenos in Latin Historiography, *MEG* 12 (2012) 195-284.

Neocleous S., The Byzantines and Saladin: Some Further Arguments, *Al-Masaq: Islam and the Medieval Mediterranean* Vol. 25, No. 2 (2013) 204-221.

Neocleous S., Andronikos I Komnenos. Tyrant of the twelfth-century Europe, *MHJ* 22.1 (2019) 92-130.

Nicol Donald M., Byzantine Political Thought, *The Cambridge History of Medieval Political Thought: c. 350–c. 1450*, ed. by James Dawson Burns, Cambridge 1988, 51-79.

Ostrogorsky G., *History of the Byzantine State*, trans. by J. Hussey, London 1968².

Πιτσάκης Κ., *Το κάλυμα γάμου λόγω συγγένειας εβδόμου βαθμού εξ αίματος στο βυζαντινό δίκαιο*, Αθήνα-Κομοτηνή 1985.

Πιτσάκης Κ., Αντίσταση κατά της εξουσίας και επανάσταση στο Βυζάντιο: Η θέση του δικαίου της Εκκλησίας, [ΕΙΕ] *Αμφισβήτηση της εξουσίας*, επιμ. Ε. Γραμματικοπούλου, Αθήνα 2003, 49-66.

Pertusi A., Il Pensiero politico e sociale bizantino dalla fine del secolo VI al secolo XIII, *Storia delle idee politiche, economiche e sociali*, diretta da L. Firpo, Torino 1983.

Pirivatric, The City of Thessaloniki and the Serbs in the Epoch of the Komnenoi and Angeloi, *Proceedings of the Round Table organized within the framework of the 23rd*

International Congress of Byzantine Studies in Belgrade 22-27 August 2016 (ed. by Chatziantoniou E.- Katsoni P.- Papakyriakou C.), Thessalonike 2021, 123-146.

Pitsakis C., L'héritage du droit romain: idéologie, continuités, rupture, *Dopo le due cadute di Costantinopoli: (1204, 1453); eredi ideologici di Bisanzio. Atti del convegno internazionale di studi*, M. Koumanoudi, C. A. Maltézou (ed.), Venezia (4-5 Dicembre) 2006, 17-39.

Radivoj R., The Divided Empire: Byzantium on the Eve of 1204, *The Balkans and the Byzantine World before and after the Captures of Constantinople, 1204 and 1453*, ed. by V. Stanković, London 2016, 31-40.

Runciman S., *A history of the crusades II. The Kingdom of Jerusalem and the Frankish East, 1100-1187*, Cambridge 1965.

Sickel W., Das byzantinische Krönungsrecht bis zum 10. Jahrhundert, *BZ VII* (1898) 511-557.

Simpson A., Perceptions and Interpretations of the Late Twelfth Century in Modern Historiography, *Byzantium, 1180-1204: The Sad Quarter of a Century?*, ed. by A. Simpson, Athens 2015, 13-34.

Simpson A., Byzantium's Retreating Balkan Frontiers during the Reign of the Angeloi (1185-1203): A Reconsideration, *The Balkans and the Byzantine World before and after the Captures of Constantinople, 1204 and 1453*, ed. by V. Stanković, London 2016.

Simpson A., Byzantium and Hungary in the late 12th century and on the eve of the Fourth Crusade. Personal ties and Spheres of influence, *Byzantium and the West: perception and reality (11th-15th c.)*, ed. by Nikolaos G. Chrissis – Athina Kolia-Dermitzaki – Angeliki Papageorgiou (2019):192-205.

Stankovic V., Stronger than it appears? Byzantium and its European hinterland after the death of Manuel I Komnenos, *Byzantium, 1180-1204: The Sad Quarter of a Century?*, ed. by A. Simpson, Athens 2015, 35-48.

Stanton Charles D., *Norman Naval Operations in the Mediterranean*, Woodbridge (UK) 2011.

Stephenson P., *Byzantium's Balkan frontier: A political study of the Northern Balkans, 900-1204*, Cambridge 2000.

Stone A. F., The Oration by Eustathios of Thessaloniki for Agnes of France: A snapshot of political tension between Byzantium and the West, *Byz* 73 (2003) 112-126.

Shoemaker S. J., 'The Reign of God Has Come': Eschatology and Empire in Late Antiquity and Early Islam," *Arabica* 61 (2014) 514–558.

Shukurov R., AIMA: the Blood of the Grand Komnenoi, *BMGS* 19 (1995) 161–181.

Svoronos N., Le serment de fidélité à l'empereur byzantin et sa signification constitutionnelle, *REB* 9.1 (1951) 106-142.

Tesei T., 'The Romans Will Win!' Q 30:2–7 in Light of 7th c. Political Eschatology, *Der Islam* vol. 95/no. 1 (2018) 1-29.

Thomson R. W., The Crusaders through Armenian Eyes, *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, ed. by Angeliki E. Laiou – Roy Parviz Mottahedeh, Washington D. C. 2001, 71-82.

Treadgold Warren T., *A history of the Byzantine state and society*, Stanford 1997.

Treitinger O., *Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell: Vom oströmischen Staats- und Reichsgedanken*, Darmstadt 1969.

Uspenskij F., Imperatory Aleksej II i Andronik Komneny, *ZMNP* 212 (1880) 95-100 / *ZMNP* 214 (1881) 52-85.

Valdenberg V., Le idee politiche di Procopio di Gaza e di Menandro Protettore, *SBN* 4 (1935) 75.

Van Dieten J. -L., Jean-Louis, Eustathios von Thessalonike und Niketas Choniates über das Geschehen im Jahre nach dem Tod Manuels I. Komnenos, *JÖB* 49 (1999) 101–112.

Wieruszowski H., The Norman Kingdom of Sicily and the Crusades, *A History of the Crusades. Vol II: the later Crusades, 1189-1311* [ed. by R. L. Wolf, H. W. Hazard H], ed. by K. M. Setton, Madison – Milwaukee - London 1969: 3-44.

Wirth P., Wann Wurde Kaiser Alexios II. Komnenos Geboren?, *BZ* vol. 49, no. 1 (1956) 65–67.

Χριστοφιλοπούλου Αικ., *Εκλογή, αναγόρευσις και στέψις του βυζαντινού αυτοκράτορος* [Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών τ. 22 / Αρ. 2], Αθήνα 1956.

Χριστοφιλοπούλου Αικ., Ἡ ἀντιβασιλεία εἰς τὸ Βυζάντιον, *Symmeikta* 2 (1970) 1-144.

Χρυσός Ε., Το δικαίωμα της αντίστασης στο Βυζάντιο, [ΕΙΕ] *Αμφισβήτηση της εξουσίας*, επιμ. Ε. Γραμματικοπούλου, Αθήνα 2003, 35-48.

Zuckerman C., On the Title and Office of the Byzantine Basileus, *TM* 16 (2010) 865-890.